

20.08.09. муно

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабиёт журнали

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Абдулла Орипов – кенгаш раиси

Бобур Алимов

Эркин Воҳидов

Толибжон Мадумаров

Тўра Мирзаев

Ғафуржон Муҳаммедов

Хўжақул Муҳаммадиев

Сувон Нажбиддинов

Хайриддин Султонов

Шарап Уснатдинов

Ғайрат Шоумаров

Рустам Қосимов

Охунжон Ҳақимов

Хол Муҳаммад Ҳасан

Бош муҳаррир	–	<i>Сирожиддин Саййид</i>
Бош муҳаррир ўринбосари	–	<i>Икром Отамурод</i>
Масъул котиб	–	<i>Муҳаммаджон Аҳмедов</i>
Наср бўлими мудири	–	<i>Асад Дилмурод</i>

МУНДАРИЖА

ИНСОН ВА ТАБИАТ Назар Ҳақимов	Экологик тарбия ва сув имкониятларидан фойдаланиш.....	3
ШЕЪРИЯТ Ҳалима Худойбердиева	Истак... ўсса дарахтдай. <i>Шеърлар</i>	9
НАСР Иброҳим Ғафуров	Ҳали қоронғу тушмасдан. <i>Мансуралар</i>	14
ШЕЪРИЯТ Абдулла Шер	Севилмаган менинг севгилим. <i>Лирик дoston</i>	29
НАСР Отаули	<i>Ҳикоялар</i>	52
ШЕЪРИЯТ Зиёвуддин Мансур	Ишқнинг мангу чироғи. <i>Ғазаллар</i>	79
Ҳабиб Абдуназар	Дил буржида уйғонади нур. <i>Шеърлар</i>	84
ҚУТЛОВ Сафо Матҷонов	Холис нигоҳ, самимий тасвир.....	88
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ Беҳзод Фазлиддин	Бир томчи дийдор. <i>Шеърлар</i>	94
НАСР Нодир Норматов	Менинг тош дostonларим.....	98
УНУТМАС МЕНИ БОҒИМ Хайриддин Салоҳ	Қалбим увишади япроқ тўқилса. <i>Шеърлар</i>	125
НАСР Обиддин Маҳмудов	Ботиндаги дардлар. <i>Воҳеий ҳикоялар</i>	128
БОЛАЛАР ДУНЁСИ Дилшод Ражаб	Кийсам момиқ қалпоқча. <i>Шеърлар</i>	132
ЖАҲОН ҲИКОЯЛАРИ ХАЗИНАСИДАН Ҳерманн Ҳессе	Бўри.....	136
БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР Матёқуб Қўшҷонов	Шоирнинг бахти.....	139
АДАБИЁТШУНОСЛИК Салима Мирзаева	Ҳамид Олимҷон ижодига эртақона сюжет.....	143
Қурдош Қаҳрамонов	Абсурд фақат маънисизлики?.....	146
Йўлдош Солиҷонов, Мунира Қўқонова	Уйғониш ва уйғотиш истаги.....	154
Тоҳир Шермуродов	Ёлғоннинг шаръий ва шеърий илинжи.....	157
МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ Отабек Жўрабоев	Ирфон шеъриятининг сулолавий намояндалари.....	164
ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР Шерали Турдиев	Маърифатпарварлардан бири.....	172
ГУЛҚАЙЧИ Саид Анвар	Қишлоғим қизиқчилари. <i>Ҳажвиялар</i>	181

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2009
2-сон

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.
Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монетлик кўрсатилса
Тошкент - 100000,
Амир Темура кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.

Манзилимиз:
100129, Тошкент шаҳри.
А.Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар:
244-20-64, 244-20-94.

Босишга рухсат этилди
31.05.2009 йил.
Қоғоз бичими 70x108¹/₁₆
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 12.
Шартли босма тобоғи 16,8.
Нашиёт ҳисоб тобоғи 18,4.
Адади 1400 нусха.
Буюртма № 175.

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562-рақам билан рўйхатга олинган.

Ғафур Ғулom номидagi наприёт-матбаа ижодий уйида тайёрланди ва чоп этилди.

Саҳифаловчи:
Зилола Маннопова

Корхона манзили:
100128, Тошкент шаҳри,
Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Назар Ҳакимов,
фалсафа фанлари доктори,
профессор

ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ ВА СУВ ИМКОНИЯТЛАРИДАН ҲОИДАЛАНИШ

Қадимдан юртимизда табиатга эътибор, унинг неъматларини авайлаб-асраш, ердан, сувдан оқилона ҳоидаланиш, атроф муҳитни ифлослантиришга йўл қўймаслик сиралари ёшлар тафаккурига тарбиявий усуллар билан сингдирилган. Бетакрор юртимизнинг турли ҳудудларидаги табиий инъомлардан унумли ҳоидаланиш, уни кейинги авлодларга тўла-тўкис етказиш азалдан одат тусига кирган. Аждодларимиз бунинг учун ўзларининг маънавий жавобгарлигини ҳис қилганлар, инсонлар томонидан табиатга зарар етказилиши катта гуноҳ саналиб, жониворлар, ўт-ўланлар, гиёҳлар, сув ҳавзалари ва бутун атроф муҳит ардоқлаб келинган.

Чорвачилик билан шуғулланган элдошларимиз қўй-қўзиларни муттасил бир ҳудудда эмас, балки бошқа яйловларда алмашлаб боқишиб, ўт-ўланлар, гиёҳлар уруғларининг, буталарнинг бутунлай йўқ бўлиб кетишининг олдини олишган. Тоғли ҳудудлардаги дарахтзорлар, арчазорларга зарар етказилмаган, яъни сув захираларининг, булоқларнинг қўмилиб ёки қуриб қолмаслиги учун ҳаракат қилинган.

Деҳқончилик билан боғлиқ йўсинда сувдан унумли ҳоидаланиш натижасида, ерларнинг шўрланишига йўл қўйилмаган, ўсимликлар дунёсига мансуб бўлган ва инсон ҳаёти учун зарур ҳисобланган дон, пахта, сабзавот, меваларнинг уруғлари ҳар қандай оғир шароитда ҳам сақланган, баъзан қурғоқчилик содир бўлган йилларда ҳам кўпайтирилган, келажак авлодга узатилган. Ариқларнинг атрофларига соя берувчи, салқин тарқатувчи толлар экилган, парвариш қилинган. Ариқларга туфлаш, унга чиқиндиларни ташлаш қатъиян ман қилинган. Салқин сув бўйларида гузарлар ташкил этилган, чойхоналар қурилган, у жойга келган кишилар тозалик ва озодаликка риоя қилганлар. Шарқираган сувнинг жозибасидан баҳраманд бўлиб табиат инъомларидан, юртимиз имкониятларидан хурсанд бўлишган.

Бу муқаддас бурч ва имкониятлар мазмуни халқимизга хос бўлган катталар ўғитларида, пиру бадавлат оқсоқолларимизнинг ёшлар орасидаги панд-насихатларида ўз аксини топган. Жамиятнинг бешиги ҳисобланган оилада ҳам ёшлар тарбиясида ота-она томонидан фарзандларига сувни ифлослантирмаслик, унинг ҳар бир томчисидан ҳам тежаб ҳоидаланиш зарурлиги ўқтирилган. Табиат гўзаллиги, ер ва сувнинг яратувчилигидан завқланиш, баҳра олиш, юртнинг бетакрорлигидан беҳад қувониш ҳислатлари шакллантирилган. Ҳар йили фасллар такрор бўлиши натижасида табиатда вужудга келган сув захираси инсон ҳаёти давом этишининг муҳим омили эканлигини ёш авлод секин-аста англаб борган ва бундай жиҳат ҳаёт тарзининг муҳим қисми эканлигини тушунган.

Халқимиз миллий шуурига муҳим таъсир этувчи манба бўлган муқаддас китобларда ҳам сувни асраш, ифлос қилмаслик ҳар бир инсоннинг масъулиятли бурчи эканлиги таъкидланган. Қолаверса, бу гўзал заминда истиқомат қилган юртдошларимиз турмуши, мазмунли ҳаёт кечириши, кундалик харажатлари, тўй-

томошаси ва фарзандлар тарбияси ҳам маълум даражада сув захираларининг ҳолатига боғлиқ бўлган. Халқимизнинг сувни эъзозлашини, унинг яратувчилиги қудратини, инсоннинг турмуш тарзидаги ўрнини кўплаб мисоллар борасида кўриш мумкин. Мамлакатимизнинг гўзал гўшаларида табиат инъоми туфайли пайдо бўлган ва инсонларга ширин сув бериб турган, ором олиш имкониятларини яратган булоқлар табарруқ масканларга айлантирилган. Бундай булоқлар сирасига Сайроб, Хўжайипок ва бошқалар киради.

Мамлакатимизнинг чўл, ярим чўл қисмларида чорва молларини яйловларда боқишда ва ундан унумли фойдаланишда чучук сувли қудуқларнинг ўрни муҳим аҳамият касб этган. Баҳорги ва ёзги яйловлар муттасил равишда чорва молларини суғориш учун чучук сувли қудуқли ҳудудлардагина мавжуд бўлган Юртдошларимизнинг саъй-ҳаракатлари билан бу қудуқларнинг кўмилиги қолмаслик чоралари кўрилган, уларнинг ифлосланишига йўл қўйилмаган, вақти вақти билан уларнинг туби тозаланган. Сувнинг муҳим хусусиятларидан бири - ўтмишда фақат сув ҳавзалари, булоқлар мавжуд бўлган жойларда аҳолининг яшаш маконлари пайдо бўлган, савдо-сотик амалга оширилган, бозорлар қурилган. Кейинчалик маданият ўчоқлари шаклланган, мактаблар вужудга келган.

Мустақиллигимиз қўлга киритилган дастлабки кунларданок, табиат инъоми бўлган сув ресурсларимизни тежаш, ундан юртимиз фаровонлиги йўлида унумли фойдаланишга алоҳида эътибор берилмоқда. Мамлакатимиз ижтимоий, иқтисодий тараққиётида сувнинг ўрни янада ошиб бормоқда. Маълумки, кейинги йилларда Марказий Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўзбекистонда ҳам сув танқислиги тобора сезилмоқда. Юртимиз ҳудудининг катта қисмини қуруқ минтақа шароитлари ташкил этишини ҳамда аҳоли сонининг муттасил ўсиб боришини ҳисобга олсак сувга ва ҳаёт учун зарур бўлган озиқ-овқат манбаларига нисбатан ҳам эҳтиёж ошиб боради. Эколог олимларнинг фикрича, бундай ҳолат республикамизда аҳоли зич яшайдиган минтақаларда экологик вазиятнинг қийинлашувига олиб келиши мумкин. Шундай экан, мавжуд сув ресурсларидан тежаб, оқилона фойдаланиш бугунги куннинг муҳим масалаларидан бири бўлиши, шубҳасиз.

Шу ўринда бир нарсани қайд этиш лозимки, ўтмишдаги қатагон даврида шаклланган, иқтисодиётни режалаштириш деб номланган тақсимлаш тартиби туфайли сув ресурслари истеъмолчилар орасида нотекис тақсимланган. Янги ерларнинг кенг миқёсда ўзлаштирилиши, қишлоқ хўжалик тармоқларининг ривожланиши, ирригация тизимлари қурилишининг кенгайиши, суғориш учун дарё сувларининг кўп миқдорда олиниши муносабати билан дарё ҳавзаларида сув сифати ёмонлашди.

Бундай салбий сиёсат туфайли дарёларнинг ўзанлари ўзгартирилди, сунъий қўллар вужудга келтирилди. Биргина мисол, баҳор ойларида сув кўтарилиши боис, 1969 йилдан бошлаб, Арнасой қўллар тизими пайдо бўлди. Бугунги кунга келиб, бу сунъий сув ҳавзаси Ўзбекистон ва Қозоғистон орасида мавжуд бўлган катта ҳажмдаги фойдали ерларни босиб кетди, натижада, 118 минг гектар ҳажмдаги фойдаланиладиган яйловлар сув остида қолди. Атрофдаги ҳудудларда шўрланиш кўпайди. Автомобил йўллари, фермерларнинг истиқомот қиладиган жойлари қудуқлар, қўй қўтонлари сув остида қолди. Сизот сувларининг сатҳи кескин кўтарилди, бу эса ерларнинг иккиламчи шўрланишига олиб келди. Сув ресурсларидан нотўғри фойдаланишнинг мудҳиш оқибатларини Орол денгизининг қуриши мисолида ҳам кўриш мумкин. Мутахассисларнинг фикрича, Орол фожиаси чуқурлашиши натижасида, унинг қуриш жараёни давом этмоқда. Юртбошимиз Ислам Каримов қайд этганларидек, «биз 20–25 йил мобайнида, жаҳондаги энг йирик ёпиқ сув ҳавзаларидан бирининг йўқолиб боришига гувоҳ бўлмоқдамиз. Бироқ, бир авлоднинг кўз ўнгида бутун бир денгиз ҳалок бўлган ҳол ҳали рўй берган эмас». Бундай глобал характердаги экологик танглик фақат бизнинг мамлакатимизгагина эмас балки қўшни давлатларга ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатяпти.

Олиб борилган кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, кейинги ярим аср давомида Орол денгизи сатҳи 22,0 метрдан кўпроқ пасайди, акватория майдони 3,8 баробар камайди, сув ҳажми 1064 дан 115 километр кубгача озайди, сувдаги туз миқдори 72 г/л га етди. Орол денгизи қуриб қолган қисмининг умумий майдони 4,2 миллион гектарни ташкил этди. Денгизнинг умумий сатҳи 66,1 минг квадрат метрдан 25 минг квадрат метрга торайди. У азалий соҳилларидан 120–140 чақирим ичкарига чекинди. Денгизнинг қуриб қолган тубидан атрофга чанг, тўзон, туз бўронлари кўтарилмоқда, теваракка тарқалмоқда. Атроф муҳитга салбий таъсир ўтказаятган бундай майдон узунлиги 400 километрга, кенлиги 40 километрга етмоқда. Атмосферага кўтарилаётган чанг миқдори 75 миллион тоннагача етмоқда. Экологларнинг кузатишлари кўрсатмоқдаки, яқин даврда унинг қуриган қисми яна 500 минг гектарга кенгайиши мумкин экан. Бундай ҳолат денгиз тубидан атмосферага кўтарилаётган тузли чанг ва тупроқни янада кўпайтиради. Амударё ва Сирдарё дельталарининг табиий ҳолати бузилиб, чўлга айланиш суратлари ўсиб бормоқда. Ўз-ўзидан маълумки, бундай ноқулай экологик шароит яқин атрофда яшайётган аҳоли саломатлигига, турмуш тарзига зиён келтиради. Энг муҳими, ер ресурсларининг шўрланиш жараёни тезлашади, унинг ҳосилдорлиги кескин пасаяди, баъзи ўсимликларнинг кўкариши тўхтайтилади. Ҳайвонот дунёсига катта зарар етади, уларнинг бу ҳудудни тарк этиш ҳолатлари содир бўлади.

Муҳтарам Президентимиз Ислом Каримов бутун жаҳон аҳлига Орол фожиасининг оқибатларини бир неча бор таъкидладилар. «Орол танглиги инсоният тарихидаги энг йирик ва гуманитар фожиалардан биридир. Денгиз ҳавзасида яшайдиган қарийб 35 миллион киши унинг таъсирида қолди». Президентимиз ушбу масаланинг ечими бўйича бир қатор муҳим амалий тақлифлар бердилар, халқаро ҳамжамиятнинг эътиборини ушбу муаммога қаратдилар.

2008 йилнинг 12 март куни Тошкентда «Орол муаммолари, унинг аҳоли генофонди, табиат ва ҳайвонот дунёсига таъсири ҳамда оқибатларини энгиллаштириш учун халқаро ҳамкорлик чора тadbирлари» мавзусида халқаро конференция ўтказилди. 2008 йил май ойида Нидерландияда Орол денгизига бағишланган семинар бўлди. Нидерландия Иқлим ва сув ресурслари маркази раҳбари В.Кофино Орол инқирози инсониятнинг янги тарихидаги энг йирик экологик ва гуманитар фожаия эканига эътибор қаратди. Унинг фикрича, табиат экотизимининг бузилиши энг хавфли даражага яқинлашиб қолган. Ушбу марказ қошидаги Интеграциялашган сув ресурслари гуруҳи раҳбари Й. Фрёбрикнинг таъкидлашича, Орол денгизининг қуриши умумбашарий экологик ҳалокатдир.

Сўнгги йилларда мамлакатимиз томонидан Орол атрофида истиқомат қилаётган аҳолининг ижтимоий аҳволини яхшилаш учун бир қатор тadbирлар амалга оширилмоқда, биринчи навбатда, уларни ичимлик сув билан таъминлаш чоралари кўрилмоқда. Умуман ичимлик сув таъминоти тизимларининг трансчегаравий манбаларга боғлиқлигини ҳисобга олсак, аҳолининг тоза ичимлик сув билан таъминланишида ҳам ечилиши лозим бўлган ҳолатлар бор. Юртимизда 2009 йилнинг «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили» деб номланиши муҳим аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистонда қишлоқ аҳолисини ичимлик сув билан таъминлаш мақсадида, 2007 йилда 1,6 минг километр, 2008 йилда 2,6 минг километр узунликдаги водопровод қувурлари ишга туширилган. Кўрилган чора-тadbирлар ва амалга оширилган амалий фаолият туфайли аҳолининг ичимлик сув билан таъминланиши 84,0% ни, хусусан, қишлоқ жойларда 77,0% ни ташкил этди. Кейинги йилларда халқаро ташкилотларнинг молиявий ҳамкорлиги ҳам ушбу масалага қаратилди. Жумладан, шундай лойиҳалар Қорақалпоғистон республикаси, Хоразм вилояти, Самарқанд, Бухоро, Гулистон, Жиззах, Қарши шаҳарларида амалга оширилди. 2009 йилга режалаштирилган тadbирлар орасида аҳолини ичимлик суви билан таъминлашни янада яхшилаш, фермер ва деҳқон хўжаликлари экинзорлари суғориш ишларига амалий ёрдам бериш кўзда

тутилган. Ушбу тадбирлар мамлакатимиз иқтисодини модернизациялаш тизимидаги муҳим таркибий қисм сифатида қаралмоқда. Қолаверса, суғорилган иншоотларини таъмирлаш, тозалаш ишига катта миқдорда маблағ ажратилмоқда.

Мамлакатимизда амал қилаётган суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича 2008–2012 йилларга мўлжалланган Давлат дастурида сув иншоотларини барпо қилиш, мавжудларини таъмирлаш, реконструкция қилиш кўзда тутилган. Ушбу тадбирларга давлатимиз 75 миллиард сўм миқдоридики маблағ ажратди. Бу соҳага эътиборнинг ошириши болаётганлигини яна шунда кўриш мумкинки, аҳолини сув билан таъминлаш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан такомиллаштиришга хорижий инвесторларнинг маблағлари кенг миқдорда жалб этилмоқда. Ушбу ҳамкорлик дастурларининг амалга оширилиши туфайли Сирдарё вилоятининг Оқолтин тумани, Қорақалпоғистон республикасининг жанубий туманлари, Бухоро, Қашқадарё, Навоий вилоятларининг тўққиз туманидаги суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланди.

Орол денгизи атрофида сув ҳавзаларини вужудга келтириш ишлари бажарилмоқда. Орол денгизи ҳавзасидаги ижтимоий, иқтисодий аҳволни яхшилаш мақсадида, Оролни қутқариш халқаро фонди тузилган. Ўзбекистон Орол денгиз ҳавзасидаги сув ресурсларини бошқариш ва муҳофаза қилиш ташаббуси билан чиқди. Натижада, давлатлараро сув хўжалигини мувофиқлаштириш комиссияси тузилди. Ушбу комиссияга Орол денгизи ҳавзаси сувларини бошқаришнинг оптимал вариантларини ишлаб чиқиш топширилган.

Шу билан биргаликда, мамлакатимизда сувдан фойдаланишнинг замонавий усуллари кўплаб қўлланилмоқда, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш усулларнинг самарали замонавий усулларини қўллаган ҳолдаги бошқарувига ўтилмоқда.

Юртимизнинг асосий сув манбаси Амударё ва Сирдарёдир. Ҳар иккала сув манбаси асосан, қишлоқ хўжалиги, иқтисодиётнинг бошқа тармоқларини сув билан таъминлашга хизмат қилади. Бу иккала дарё қўшни мамлакатлардан бошланади ва мамлакатимиз ҳудудидан ўтиб, Орол денгизига қуйилади. Ўзбекистоннинг сув ресурслари Орол денгизи ҳавзаси эга бўлган умумий сув ресурсларининг фақат бир қисмини ташкил қилади. Ўзбекистон ҳудудида бевосита шаклланадиган сув ресурсларининг ҳиссаси Амударё ҳавзаси бўйича 6,0% ни, Сирдарё ҳавзаси бўйича 16,0% ни, умуман, республика бўйича олганда, умумий оқимнинг тахминан 8,0% ни ташкил этади.

Экологик хавфсизлик нуқтаи назаридан қарасак, сув ресурсларида фойдаланишдаги муҳим масалалардан бири унинг тақчиллиги ва ифлосланиши даражасининг давом этаётганлигидир. Дарёлар, каналлар, сунъий сув ҳавзалари ҳатто ер ости сувлари турли антропоген таъсирларга учрамоқда, баъзи жойларда уларнинг ифлосланиши кузатиляпти. Натижада, сув таркиби ўзгарапти, баъз ҳолларда унинг ичимлик хусусияти пасаймоқда. Маълумки, сувни ифлослантирувчи манбаларни асосан уч гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчидан, сув ресурсларининг қишлоқ хўжалик ишлари натижасидики ифлосланиши. Бу жараён пестицидлар, азот ва фосфат ўғитларнинг қўлланилиши туфайли рўй беради. Таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалик майдонларига суғорилган сувлари билан минерал ўғитлар ва ўсимликларни кимёвий ҳимоялаш воситаларининг ташланиши ҳамда ер усти ва ер ости сувларига чорвачилик мажмуаларида чиқариладиган ифлосланган оқоваларнинг тушиши алоҳида хавф туғдиради.

Иккинчидан, инсоннинг sanoat корхоналарини вужудга келтириши, ишлатиши яъни, индустриал фаолият туфайли сув манбалари ифлосланади. Сув оқими ҳосил бўладиган жойларда ер усти сувларини ифлослантирувчи воситалар сирасидики тоғ-кон sanoati, тоғ-кон қазилмаларини қайта ишлаш sanoati тармоқлари, автокорхоналар, темир йўл транспорти ва бошқа транспорт тармоқлари кирди. Транспорт иншоотлари ўзларининг етарли даражада тозаланмаган оқова сувларини ишлаб чиқариш ҳудудларида транспорт воситаларини ювиш натижасида пайди

бўлган, нефт маҳсулотлари билан булганган сувлар ер усти сувлари манбаларини ифлослантиради. Ер усти ва ер ости сувларининг зарарланиши ҳоллари ер остига ифлосланган сувларнинг, айниқса, эскирган, таъмир талаб бўлган, қониқарсиз аҳволдаги сифимлардан нефт қолдиқларининг сизиб ўтиши, нефть маҳсулотларининг ерга тўкилиши натижасида содир бўлади. Учинчидан, сувни шаҳарлар ва қишлоқларда жойлашган маиший муассасаларнинг чиқиндилари булғайди.

Шунингдек, Амударё ва Сирдарё сувлари трансчегаравий бўлганлиги туфайли уларнинг қўшни давлатлар ҳудудларида ифлосланиш ҳолати ҳам кузатилган. Мамлакатимизда ер ости сув захираларининг 95 нуктада ҳосил бўлиш манбалари мавжудлиги аниқланган. Ер ости ичимлик сувларининг захиралари, асосан, Фарғона водийси, Тошкент, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида жойлашган. Қолган вилоятларда ер ости ичимлик сувларининг ўртача 7,0% мавжуд. Ичимлик учун ишлатиладиган ер ости сув захираларининг камайиши Амударёнинг қуйи қисмида, Қорақалпоғистон республикаси, Хоразм, Бухоро, Навоий вилоятларида содир бўлмоқда.

Афсуски, инсоннинг табиатга ҳужуми, турли техник ҳолатлар, ер ишларининг нотўғри олиб борилиши туфайли мамлакатимиз ҳудудида илгари топилган ер ости ичимлик сувларининг баъзи жойларда 35–38,0% ининг ифлосланиш ҳоллари кузатилмоқда. Ачинарлиси шундаки, ичимлик сувининг етишмаслигига қарамасдан, уни суғоришга ишлатиш ҳолатлари ҳам мавжуддир. Маълумки, Ўзбекистонда сувнинг 90,0%дан кўпроғи қишлоқ хўжалик экинларини суғоришга сарфланади.

Бетакрор Ватанимиз бағрида катта миқдорда минерал сувлар захираси ҳам жойлашган. Кўпгина юртдошларимиз бундай иноятдан ўз соғлиқларини тиклашда унумли фойдаланадилар. Минерал сув манбалари, булоқлар мавжуд бўлган ҳудудларга курортлар, санаториялар, дам олиш уйлари, шифохоналар, минерал сувларни қуйиш цехлари қурилган. Минерал сув захираларининг чегараланганлигига қарамасдан, баъзи ҳолларда, минерал сувлардан хўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланиш ҳолатлари ҳам кузатилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда сув ҳавзаларига ифлосланган саноат корхоналаридан чиқадиган сувларнинг тушиши камайди. Бунга баъзи ҳудудларга саноат ишлаб чиқаришининг камайганлиги бўлса, асосий сабаби, табиатни ҳимоя қилиш ташкилотларининг жонкуярлиги туфайли эришилди. Сув ресурсларини ҳимоялаш ишларининг самарадорлиги ошмоқда, натижада, кўпгина ҳудудлардаги сувнинг сифати яхшиланди. Аммо, Тошкент вилояти Чирчиқ дарёси ва Салор каналининг ифлосланиш даражаси юқори эканлиги аниқланган. Ушбу вилоятда ер ости сувларининг ифлосланиши, асосан, Тошкент, Чирчиқ, Оҳангарон шаҳарларида жойлашган саноат корхоналарининг таъсири натижасида кузатилмоқда. Бундай ҳолнинг юзага келишида, албатта қишлоқ хўжалик, коммунал соҳа ташкилотларининг ҳам «ҳиссаси» бор.

Сув захираларининг тозалигини сақлаш, аҳолини ичимлик сув билан таъминланишига эришиш учун мустақиллик йилларида мамлакатимизда «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992), «Ўзбекистон Республикаси ер кодекси» (1993), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» (1993), «Давлат санитария назорати тўғрисида» (1992) қабул қилинган Қонунлар ушбу муаммолар ечимини топишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ҳозирги пайтдаги экологик қонунчилигимиз, асосан, экологик хавфсизликни таъминлашга қаратилган. Ўрни аτροφ-муҳит ва унинг асосий қисмларини инсон манфаатлари учун оқилона ишлатиш, экологик тизимларни қўриқлаш, табиий ресурслардан фойдаланиш имкониятларини такомиллаштиришга йўналтирилган. Ушбу қонунчилигимиз аτροφ муҳитга баҳо бериш ва экологик экспертиза ўтказишни ҳам тақозо қилади. Қолаверса, аτροφ, муҳитга зарар етказилган тақдирда, уни қоплаш усуллари ҳам яратилган. Ўзбекистон Республикасининг жинойий, административ, фуқоралик, меҳнат кодексларида фуқароларнинг аτροφ муҳитни асрашга бағишланган қонунларни бажаришлари бўйича вазифалари

аниқ белгилаб қўйилган. Сув захиралари ҳимоясида, сувдан аҳоли ва иқтисодиёт тармоқларининг унумли фойдаланишларида «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни муҳим аҳамиятга эгадир. Ушбу қонунга мувофиқ, сув ресурслари давлат мулкидир ва унинг ҳимоясига олинган. Сув омборлари, давлатлараро каналлар ва иншоотлар тубидаги ерлар, ер ости сувлари олинмаган жойлар ҳам давлат мулки таркибига киритилган. Хўжаликлар ҳудудидаги сув иншоотлари сувдан фойдаланувчилар ассоциациясининг мулки эканлиги белгиланган. Ушбу қонуннинг қабул қилиниши сувдан фойдаланиш муносабатларини такомиллаштиришда, ундан фойдаланиш самарадорлигини оширишда катта аҳамият касб этмоқда. Қолаверса, аҳолининг сув билан таъминланишига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Сув захираларининг турли салбий таъсирлардан ҳимояланишида муҳим омил вазифасини бажармоқда. Қонуннинг ҳаётимиздаги муҳим аҳамиятидан яна бири шундаки, у туфайли сув иншоотларининг умумий ҳолати яхшиланди, уларнинг қўриқланиши такомиллаштирилди. Лекин, «Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси» маълумотларига қараганда, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни бажарилиши устидан давлат назоратини амалга ошириш натижасида, кўпчилик сувдан фойдаланувчиларда олинаётган сув ҳажми ҳисобида ноаниқликлар мавжудлиги аниқланган, баъзи ҳолларда санитария муҳофаза иншоотлари талаблар даражасида ишламаяпти. Баъзи сувдан фойдаланувчилар қудуқлардан фойдаланиш қоидаларига риоя қилишмайди.

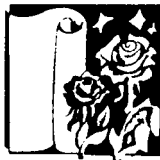
Мамлакатимиз қонунчилигига биноан, сув ресурсларини бошқариш вазифаси Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш Давлат Қўмитаси, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология бош бошқармаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда маҳаллий ҳокимият идоралари томонидан бажарилади. Мутасадди ташкилотлар мамлакатимиздаги мавжуд сув захираларидан оқилона фойдаланишни йўлга қўйиш учун барча чора-тадбирларни амалга оширмоқда. Жумладан, «Муҳофаза этиладиган табиий муҳитлар» мақоми берилган ер ости сувлари булоқлари тасдиқланиб, мамлакатимиздаги 7 та булоққа вилоят аҳамиятидаги булоқлар, 8 та булоққа республика аҳамиятидаги булоқлар мақоми берилган. Бугун ватандошларимиз сув ресурсларининг мамлакатимиз учун аҳоли ва иқтисодиёт тармоқларини сув билан таъминлаш эмас, балки мамлакатимиз миллий хавфсизлиги билан боғлиқлигини англашмоқда. Шу муносабат боис, айтиш мумкинки, мавжуд трансчегаравий сувлардан унумли фойдаланиш масаласи янада кескинлашмоқда.

Кейинги даврда, Сирдарёнинг юқори қисмида, унинг асосий ирмоғи бўлган Норин дарёсида Қирғизистон ҳудудида Қамбарота гидроэлектростанциясини қуриш бошланганлиги таъкидлаш тўғрисида. Ушбу масалада қўшниларнинг манфаатларини ҳисобга олмаслик, Сирдарёнинг қуйи оқимида яшаётган фуқароларнинг турмуш шароитини қийинлаштиради, қуриб бораётган Орол денгизининг экологик аҳолини янада ёмонлаштиради. Мазкур ҳудудда истиқомат қилаётган ўнлаб миллион аҳолининг ижтимоий турмушида салбий ҳолатлар кўпаяди.

Асрлар давомида Марказий Осиё халқларини дўстлик, биродарлик ришталари бирлаштириб турган. Шу жумладан, табиат инъоми бўлган сув ресурсларидан ҳам ҳамжиҳатликда, қўшнилар манфаатларини ҳисобга олиб фойдаланиб келинган. Ҳозирги даврда ҳам ушбу қадриятлар ўз қимматини йўқотмаган, балки янада унинг қўшни халқларнинг турмуш шароитидаги аҳамияти ошиб бормоқда.

Мамлакатимизда ижтимоий, иқтисодий жабҳаларда ислохотлар чуқурлашаётган, модернизациялаш давом этаётган даврда, табиат инъоми – сувнинг турмушимиздаги ўрнини чуқур англашимиз, ушбу тушунчани ёшларимиз экологик тарбиясининг муҳим қисмига айлантirmoғимиз лозим.

Истак...
ўсса дарахтдай

Ҳалима Худойбердиева,
Ўзбекистон халқ шоири

Майдон ўртасида

Кўпқарига ташланган тик, сор отлар
Ичга урар, майдон четига қайтмас.
Учаётган отда чиқар қанотлар
Ичга урар, асло, ортига қайтмас.

Ичга урдим. Нима бўлса бўлди шу,
Гир айланиб юрмадим мен гулханни.
Юқларини ортаверса-да қайғу
Кам кўрсам-да бахтдан юзи кулганни.

Йиқилганни ўтолмадим чеккалаб,
Қўлтиғига кирдим даст кўтардим.
Кейин, мени четга тортди чеккалар,
Менам тортдим, мен қасдма-қасд кўтардим.

Шундай ўтиб бораяпман, қарқара
Елкамда юк кўпаяру озаймас.
Чеккагирлар қилганда ҳам масхара
Менинг ўтим ловуллари пасаймас.

Мангу шундай. Ўтми, мардми ҳалол дам
Майдон ўртасида кучга киради.
Ахир, кўпқарига тушар отлар ҳам
Четга чиқмас. Ўзин ичга уради.

Ўзни ўргатдим

Тўлдими, албатта, тошаркан у жом,
Мудом тўлмасликка ўзни ўргатдим.
Қорайса, қорайиб келаверсин шом,
Осон ўлмасликка ўзни ўргатдим.

Яшасам-да, боғнинг гиёҳларидай,
Куч, қудрат яширин қиёқларимда,
Топталсам-да, тўфон туёқларида,
Синиб сўлмасликка ўзни ўргатдим.

Билмам, қайда ўсдим, қандай ўсдим, бас,
Бу зер-забар матоҳ-менинг пўстиммас,
Кўкдан тушолмаслар-менинг дўстиммас
Мен хокисор, хасликка ўзни ўргатдим.

Жумлага, жумладан менга ҳам ривож
Берсин қодир эгам,
Аммо, юпун, оч –
Бахтсизнинг олдида ярқиратиб соч
Бахти сўлмасликка ўзни ўргатдим.

Тўлдими, албатта, тошаркан у жом...

Қуламанг биттангиз ҳам

Бир барг тушди тупроққа,
Сўнг, бошқалари... қатор.
Кўнглим тушди титроққа,
Бошланди кузги хатар.

Дарахтларим, қатор, шаън,
Ёмғиру ўтдангиз ҳам
Сабот, куч топиб яшанг,
Қуламанг биттангиз ҳам.

Менинг юрагим ёмон,
Менга бепарво бўлманг.
Яшаб юрсин десангиз
Мени аяб, сиз ўлманг.

Аёл ўтиб борар

Сен сўрама, мен ҳам айтмайин
Суюгимнинг синганини қарс.
Шовқин солма, мен уйғотмайин –
Юрагимда ётар бир йўлбарс.

Баланд бир ўт ёнган ичимни
Мен совутиб яшашим керак.
Ўз-ўзимга сарфлаб кучимни
Мен овутиб яшашим керак.

Аёл ўтиб борар, шўх юриб,
Шамолларда соч ёйган аёл.
Ич-ичида йўлбарс ўкириб,
Сиртдан майин жилмайган аёл.

Кечаги ёмғир

Ёғаверсин бугунги ёмғир,
Кечаги ёмғирни унутманг.
Шаксиз, бордир бу кунда ҳам сир,
Кечаги шавқ, сирни унутманг.

У ёмғирга топинг бугун жой,
Меҳри билан шаррос қуяди.
У ёққанда порлаб кетар ой,
Ёмғир уни қаттиқ суяди.

Қаттиқ қуяр, ҳар бир уруғни
Етилтирмай кетмайди нари.
У билади ҳар йўл-йўриғни,
У тупроқнинг чин биродари.

Енг шимариб, у тушса ишга,
Ундиради бугунгиларни.
У шошилмай илдиз отишга
Кўндиради бугунгиларни.

Томчиларин бефарқ сочмасдан
Инжу терар кечаги ёмғир.
Кириг. Сизам кириг дарсига,
Сабоқ берор кечаги ёмғир.

* * *

Менга барибирдир, менга фарқи йўқ,
Кетсанг, дарё йўлинг боғласа керак.
Ғафат намозшомгул сўлар, барқи йўқ,
Ой осмонда ёлғиз, йиғласа керак.

Қумлари куйдирар дашту чўлларни,
Саҳроларда сароб ютиши мумкин.
Буралиб-буралиб дунё йўллари
Сени адаштириб кетиши мумкин.

Менга барибирдир, ҳа, менга нима,
Юрганимам йўғу азият чекиб.
Йўлга чиққач, ортга қайтмасмиш кема,
Қайтса, тўфонларда кетармиш чўкиб.

Сен совуққа йўқсан, тагин, бодинг бор,
Кетсанг, пухта ўйлаб, сезим билан кет.
Менинг ҳам кичкина арзу додим бор,
Қачон, қаён кетсанг, ўзим билан кет.

Гарчанд,
менга барибирдир,
менга фарқи йўқ...

Қайта бошлаш

Кўриб қолсанг, яқин келиб
Қолган ўлимни,
Иккиланмай қайта бошдан
Бошла йўлингни.
Тажриба бор, йўлнинг
Ўнқир – чўнқирларини,
Энди яхши биласан, сен,
Таниш барча куй.
Ортга ташла ҳаётингнинг
Кир – чирларини,
Кийилмаган қуш тумшукли
Туфлиларинг кий.

Қайта бошлаш истаклари
Куйдир, булоқдир,
Қаттиқ иста. Муғаннийсон
Куйиб чаласан,
Елкангдаги босиб турган
Тошни улоқтир,
Енгил учгин, баланд учгин,
Уча оласан.

ШАРҚ ҲИКМАТЛАРИ

Агар яхшилик ўн қисмдан иборат бўлса, тўққизтаси сукут сақлашдадир.

Умар ибн Хаттоб

Қандайдир манфаат кўзлаб қилинган яхшилик яхши амал ҳисобланмайди.

Кечириш – энг яхши ғалабадир.

Али ибн Абу Толиб

Парво қилма. Гоҳ бемадор
Титраса тиззанг,
Қаддинг кўтар, кўтар яна
Йўлларнинг чангин,
Ювгин. Кетсин вужудингни
Қоплаётган занг,
Қарабсанки, янгисан, сен,
Яна яп-янги.

Ҳаёт йўлин қайта бошлаш
Мумкиндай, нақддай.
Гар шу истак ич-ичингда
Ўсса дарахтдай.

ШАРҚ ҲИКМАТЛАРИ

Дунёдаги барча неъматлардан фақат яхши ном қолади, ҳатто шуни ҳам қолдирилмаган одам бахтсиздир.

Саъдий Шерозий

Яхшилиқ қилмишдир сенга бир бор,
Ёдингдан чиқарма сен уни зинҳор.

Носир Хисрав

Сабр гўзалдир, у инсонлар шикоят қила олмайдиган ягона нарсадир.

Бишр Хофий

Булунғур музаси

Иброҳим Фафуров

ҲАЛИ ҚОРОНҒУ ТУШМАСДАН

Мансуралар

Саратон иссиқлари бошланган кезлар Булунғурнинг азамат келбатли адир-тепалари оралаб ўтиб Чаёнтепа деган жойдан чиқдик. Нуқра толлар ўртасида ойнадай ярақлаган кўк ҳовуз. Гулҳовуз атрофлари бари ўзбекча сўрилар. Сўриларда чодир-чаман бўлиб булунғурликлар қўр тўккан. Ҳамма ўз муносиб тўпини топган. Уст-бошлар худди ёзнинг гулхонаси.

Газетачи Абдурахмон Қодиров гумбурлатиб шоир Эркин Воҳидовнинг таърифини келтиради. Бурунғурликларга хос ажиб тоза ўзбек лаҳжасида шеърлар ўқийди. Одамлар худди гиря тинглагандай қулоқ соладилар. «Нега улар шеър сўзини бу қадар яхши кўришаркин? Нега ибтидоий шеър тўқиш одамзодга бунчалар ёқади? Буларнинг ичларидан Фозил шоирга ўхшаган қанча шоирлар чиққан, яна чиқади. Нимага улар сўзларини куйлагандай бўлиб гапирадилар?» – саволлар пайдарпай туғилади-ю, уларга жавоб тополмайман. Толстойдай сўз даҳоси Афанасий Фетнинг лирик кайфиятли шеърларига умр бўйи таъзимда ўтганлиги, тенгсиз «Уруш ва тинчлик»дан гоҳо уларни афзал кўрганликларини ўйлайман. Одам боласи мусиқа билан яралган дейилгандай, бунда қандайдир англаш қийин бўлган бир тириклик эҳтиёжи бўлса керак...

Шоир эса ўз ўйларига гарқ бўлиб ўтиради. Адирлардан босиб келаётган жонон шабадалар унга хуш ёқади. Теракларнинг учларидан тушган еллар унинг сийрак сочларини тўзғитади. У меҳр ёғилган нигоҳларни сезади. Ўзидан бу меҳрга муносабат қидиради, жавоб топишга уринади.

Булунғур эрлари танти. Аёл-қизлари ширмондай.

Қизғалдоқдай ҳилпираган бўйсира бир қизча келиб шоирнинг елкаси оша унинг кулоқларига ниманидир шивирлайди. Мен унинг журъатига тонг қоламан. «Булар ҳақиқий шоирдан бегонасирамайдилар, – деб ўйлайман. – Уни ўзларига тегишли деб билишади. Чунки у чиндан ҳам, уларнинг ҳаммаларига баробар тегишли сўзларни айта олган, унинг сўзларини юракларининг чуқур тубларида олиб юрадилар. Ҳозир истаган қизалоқни турғизиб сўрасангиз, шоирнинг ўнлаб шеърларини жаранглатиб ўқиб беради...» Димоғимга қизнинг тўсдай қора сочларидан қалампирмунчоқ ҳиди урилади. Атрофдан қандайдир ёқимли жавзобўйи ҳиди келади. Шоир негадир ёйилиб, розилик билдириб бош силкийди. Шунда нотик баланд пардадаги сўзларини тугатар-тугатмас кутубхоначи қиз Салима Абдураҳмонова чиқиб «Ёшлигим»ни бошлаб юборди. Унинг овози бениҳоя шўх, ўткир, тоза эди. Қўшиқ сел қилди ҳаммамизни.

Булунғурнинг яшноқ адирлар устида учиб юрган шаббодаси Салиманинг қўшиғини эшитиб гулҳовуз бўйига келди. У ҳозиргина қатор-қатор сафланган теракларни оркестр қилиб уларга Шопен куйларини ўргатаётган, қадрларини рақс мўъжизоти ва таҳаррукотида ҳирсланиб силаётган эди. Лекин Салиманинг қизлик бокира овозидан маст бўлиб, унга тобелигини изҳор этиб ҳовуз юзига тушиб мавжлана кетди. Толларнинг сув бетига тўкилган ёзги япроқларини қайиқ қилиб минди ва чарх уриб тўрт томонга айланди. Мен унинг чирпирак учишида, ўз мислсиз рақсини сеҳрсоз адо этишида қўшиққа, шеърга уйғунлик туйдим. Қўшиқ ҳузури ўктам чеҳраларга ўзга бир гўзаллик бағишлади. Салиманинг қўшиғидан кейин ўртани олиб борувчи навбатдаги сўз беришни унутиб қўйди. Чамаси, ҳеч ким қўшиқ лаззатига бошқа нарса аралаштиришни истамагандай эди.

Кутилмаганда майдонга дов бир қария кирди. Унинг кийимлари тоза, эркакона, ўзбекона сипо ва ҳимоятли.

– Мен Мустафоқул отангизман, – деди у ёқимли гулдираб. – Фозил шоирнинг юртиданман. Эркинбойнинг шеърларини ўқий-ўқий ёшим тўқсон тўртга етди... Шеър ўқиган одамнинг ёши узун бўлар экан...

Гуриллаган кулгидан тераклар тепасида ўтириб мангу хониш қилаётган гурраклар гурр этиб учишди. Эркин Воҳидов завқи келиб ўрнидан турди. Одатда бундай пайтлар унинг лутф музаси жунбушга келади ва кетма-кет заковат ёғилади. Лекин бузрукнинг ҳаёт сўзлари уни тўхтатди.

– Мен саккизта келин туширдим. Саккизтаси ҳам бут, саломат, хизматда... – бу қувноқ сўзлардан яна кулги янгради. Сўзлар тагидаги маъно ўтирган ёшу қарига тушунарли, яқин. – Эркин ака, Фозил ота юрти сизни алқайди. Бобом юздан ошган эди. Отам тўқсон еттисида ўтди. Бизнинг дуомиз сизга! Ол! Бойимиз бойдай! Бобойимиз бобойдай! Мойимиз мойдай! Ёшимиз ёшдай. Меҳмон келган ерда баракамиз той-тойдай! Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳа!

Мустафоқул ота кенг ёйилиб келиб, шоирга келбат берди. Гўё бургут булбулни бағрига олди.

Булунғур бургути шеъриятнинг булбулини шундай алқаган эди. Мустафоқул отанинг елкаларида шу қадим юртнинг музалари макон топгандай эди. Одам музасини қаерда топса, ўша ерда бахтли...

Бахмал музаси

Худди марварид эригандай булоқ суви милдираб оқиб чиқади. Унинг қошида туриб мангу нафасини ҳис қилдим. Бирор дам ҳеч ким бўлмаса ёлғиз қолгим келди. Булоқ ёлғизликка, қандайдир сирлашувга чақираётгандай эди. Ёлғизликда сув чақиради дейишади. Шу тобда мен бу булоқнинг чақираётганини, нималарнидир менга айтмоқчи бўлаётганини ҳис қилдим.

Лекин одам тумонот. Ёлғиз қолмоқнинг ҳеч қандай имкони йўқ. Сув қайнаб чиқаётган ерга анча тикилиб турдим.

– Тўлдириб бир коса булоқ сувини ичинг, – деди дўстим Салоҳиддин оғзидан гуркираб ароқ ҳиди келиб. – Удуми шу. Эм бўлади. Дардни олади. Кейинги замонларда ҳар нарсани ҳар нарсага эм қилувчилар кўп.

Салоҳиддиннинг овози баландроқ, бехосроқ чикдими, бу ерда овоз чиқариш ёки ярашмайдими, танноз юзиб юрган балиқчалар бирдан тумтарақай қочишди. Кириб нилуфар япроқлари остига яширинишди. Балиқларга яхши. Ҳар ҳолда яширинадиган ерлари бор. Булоқ билан сиримиз бошланмай, очилмай тинди.

Сирингдан огоҳ қил, мендан юз ўғирма, эй тиниқ булоқ!

Шундай дейман.

Лекин сир менинг ҳам, унинг ҳам ичида қолди.

Музалар тилга кирар вақтни билмасам, бевақт келган бўлсам, мени нима қилай?

2002 йил 20 май

Зарафшон музаси

Тангу тор ишларимдан қутулиб Зарафшон бўйларига чиққим келди. Зарафшон Қизилтепа билан Гиждувон ўртасида тугайди. Ванғозни далаларида кичкина жилғага айланиб, сўнг йўқ бўлиб кетади. Катта йўлнинг ўнг томонида юлғунзорлар ва майда кўк тол буталари қалин ўсган ерлардан ичкарига эниб бордик. Оёқ ости қум тупроқ, дарёларнинг соҳилларида ўсадиган қамиш, қиёқ, чимзорлар. Улар орасидан айлана айлана дарё қирғоғидан чиқдик. Дарё қирғоғида ёввойи бўлиб кетган толлар тарвақайлаб ўсиб ётади. Уларнинг илдизлари дарё соҳили тупроғини тўрдай чирмаган. Ҳали октябрь кирмаган, толларнинг япроқлари кўк. Толлар тагида ажиб бир енгил сарин ҳаво кезади. Лекин қилт этган шабада йўқ. Зарафшоннинг юзи тип-тинч. Текис сув сатҳи ҳатто жимирламайди. Дарёнинг оқаётгани ҳам билинмайди. Фақат сув юзидаги тол япроқларига қарасангиз, улар эринчоқлик билан билинар-билинемас силжиётганини пайқайсиз.

Соқоли олинмаган, мўйлов қўйган узун бўйли йигит, куёвимизнинг ошнаси қаердандир узоқ қидириб иккита ночор бўлса ҳам қармоқ топиб келди. Куёв чувалчанг қидириб кетди. Куёвнинг ошнаси ўзи олиб келган эски шолчани тол тагидаги илдизлар устига тўшади. Иккита чорси қуроқ кўрпача келтирган экан, уларни ҳам тўшади. Ҳатто битта лўла болишни ҳам эсидан чиқармабди. Шолча устига қуроқ дастурхонча ёзди. Тикилиб турган катта елим халтадан қишлоқ нони, катта-катта

памидор, бодринг, узум, олма, иккита пиёз ва кўкат олиб дастурхонга терди. Дастурхон четига бир шиша қўйди ва устини дастурхоннинг бир бурчи билан авайлаб ёпди. Мени ўтиришга қистади. Дарё бўйларини айланиб келдим. Ҳаммаёқ толзор, ҳаммаёқ юлгун бутазор. Дарёнинг нариги бети ҳам қалин юлгунзор. Юлгунзор оралаб қўй-эчкилар ўтлаб юради. Лекин одам қораси кўринмайди.

Куёв бир уюм лой аралаш чувалчанг олиб келди. Ошнаси билан уларни қармоққа ўтказди ва тупук билан чувалчангларни намлаб Зарафшоннинг ўртасига отишди. Қармоқ дарёга ўн қулочлар бориб тушди ва секин оқаётган сувда аста такка кетди.

Куёв шундан сўнг бир оз қониқиш ҳосил қилиб пиёлаларни яна бир карра сидириб артиб, шишани очди.

Мен ичмайман. Ҳар ҳолда ҳозир ичгим келмаяпти. Лекин давра уч киши бўлгач ва дарё бўйида балиқ тутиб ўтиргач, муддао ҳам ҳордиқ бўлгач, «мен ичмайман» дейиш жойиз эмас. Аслида менга шу ерда тугаб бораётган Зарафшоннинг кайфи ва завқи етарли. Мен ичиш имкониятим борлиги ва етарли эканлигини биламан. Лекин мен имкониятимдан фойдаланмасликни афзал кўраман. Менга шу ёқади. Имкониятим бўлмаса, ножойиз орзу-истаклар юрагимга ўрнашиб олиб мени чалғитиши мумкин эди. Йигитлар билан андак-андак олгандай бўламан, лабимни пиёла четига теккизиб тамшанаман. Йигитлар «олинг-олинг» қилишди-ю, ортиқча қисташмади. Ўзлари лиммо-лим олишди. Мен Қизилтепанинг ширин меваларидан тотиниб ўтирдим. Йигитлар фермани қандай ўнглаш ва ердан қандай ҳосил олиш ҳақидаги ўз суҳбатларига шўнғиб кетишди. Бу ердан бир оз нарида ўнг қирғоқда катта машина-насос станцияси гувиллаб ишлайди. Каналга сув тортади. Бу ердан Бухоро ва Хоразмга ўтадиган катта йўлнинг шовқини эшитилиб туради. Катта йўлнинг нариги томонлари Ванғозининг кўк далалари. Зарафшон ўша ерларга кириб толзорлар ичида ғойиб бўлади. Дарё бор эди. Бу ерда эса йўқ. Мен дарё йўқ бўлган жойда ўтирибман.

Қармоқлар сув сатҳида қимир этмайди. Фақат энди улар андак қирғоққа қараб жилинқираган. «Кўнгил учун бўлса ҳам, тортиб қўймайди-я, жониворлар», дейман. «Катта балиқлар Кармана ёқларда қолиб кетади. Бу ёқларга ўтишмайди. Оқим ҳам тугайди – дейди куёвнинг ошнаси эски тўнига маҳкамроқ ўралиб. – Бу ерларда фақат жуда майда кумуш балиқлар бўлади. Улар қармоққа қарамайди. Чувалчангларни томоша қилишади, холос». Мен кўз ўнгимга қармоққа илинтирилган ҳўл чувалчангларни айланиб-ўргилиб томоша қилаётган ва биздек содда йигитлар устидан кулаётган кумуш балиқчаларни келтираман. Уларга ичимда қармоққа илинмаётганликлари, биздек содда йигитларнинг найрангларига учмаётганликлари учун раҳмат айтаман. Ҳа, бошқа ҳамма нарсаларни қўя туринг, шу оддий қармоққа илинмаётганлиги учун ҳам раҳмат айтиш зарур. Лақмалик лаққага ярашади, чавақ кумуш балиқчаларга эмас. Мен ҳам ўзимни шу кумуш балиқчалар тўдаси ичига қўшилиб одми қармоқ атрофида айланаётгандек ҳис қиламан. Аммо тийрак кумуш балиқчалардан фарқли ўлароқ мен нафсим амрига кириб осонроқ илиниб қолармикинман, деб ўзимдан хавфсирайман. Не азоблар ичида ўсганмиз-да, илинж кўрсак, дарров бўшашиб кетамиз. Мўмай даромаддан қолаётгандек сезамиз ўзимизни.

Бўлмаса худди мана шу мен ўтирган қари тол тагидан қадам билан ўлчаганда йигирма-ўттиз чақиримда донишманд қария Айний домла туғилган. Унинг «Эсдаликлар»и болаликда юрагимизни ҳеч ўчмас қайгуларга тўлдирган...

Мен дарё тугаган ерда ўтирибман...

Қизилтепа,

2006 йил 24–26 сентябрь

Андижон музаси

Шоирларнинг шўх латиф давраси эди. Улар Саида Зуннуова хотираси учун жам бўлишган эди. Даврада сўз, газал, вафо ҳақида ноёб, мафтункор сўзлар башоратдай айтиларди. Мангу куйнинг нафис бир пардаси оҳиста такрорланарди.

Ҳатто қаерда сўйласа, кулги бўронларини қўзғайдиган Саид Аҳмад ҳам Саида Зуннуова тўғрисида сўз айтганда, кулгини бир четга қўйиб, лирик рубобий тараннумга кўчди. Ҳеч ким кутмаган, эшитмаган ва билмайдиган гўзал бир гапни эслади:

– Ҳаёт Саидахонга тўхтовсиз зарбалар етказиб турди. Қаердан келарди у зарбалар? Кимлардан келарди?

Саидахон бу зарбаларни доим жонида ҳис қилар, матонат, чидам билан кўтарар, нозиккина жони билан ёлғонга, адолатсизликка қарши турарди.

Қизи Нодира Саидахонни иккинчи қайта шоира қилди. Нодирага у ўзининг энг улуғ асари деб қарарди. Қизи учун жону жаҳонини тикди. Отаси совға қилган тилла соатини сотиб, пулига ёзув машинкаси олиб, кечани кундузга улаб ишлади. Ҳозир Нодира бу машинкани ҳеч қаерга ишонмайди...

Бу нолали, дардли сўзлар ҳаммамизни хаёл дунёсига фарқ қилди. Навбат Меҳрихон аяга келганда, мен сўзнинг ҳақ кучи қандай бўлишини яна бир карра сездим. Меҳрихон ая Саида Зуннуованинг тенгдош, сирдош дугонаси, бирга ўқиб, бирга катта бўлишган.

– Саидахон, бошига қандай иш тушмасин, ҳеч қачон йиғламаган, ҳасрат қилмаган, бир кимсани ёмон демаган... 40-йилда САГУга ўқишга борганмиз...

Очиқ ҳавода, оқ теракнинг танга-танга соясида ўтириб анжуман қилардик. Меҳрихон ая эски бўлса ҳам, жуда озода кийинган, хаста овоз билан сўйларди.

Шўх шоиралар давраси дарров янгроқ қофиялар, закий сўзларни тусаб қолди. Чиройли лаблар очилиб-ёпилиб эсноқлар тутди. Ўттизинчи йилларнинг одами Меҳрихон ая буни андак оғир олди.

– Сизларнинг эшитгиларингиз келмайди, – деди у хўрсиниб. – Қорнингиз тўқ, устингиз бут. Нима десангиз, муҳайё... Биз оч-тўқимизни билмадик. Тўхтасин Жалилов бизга уч кунда дугор чалишни, ашула айтишни ўргатди. Саида кичкина қиз бўлишига қарамай болалар театрини ташкил қилди. Мен Саиданинг ёзган газалини куйлаб чиқдим. Усмон Юсуповдай одамнинг назарига тушганмиз ўшанда. Мукофотига бизни Масковга саёҳатга юборган... Ҳа, мана сизлар чиройли гапирасизлар, қофияларингиз сурмадай. Фақат сизлар ўқиган ва эшитган нарсаларингизни гапирасиз. Биз бошимиздан кечирганимизни сўзлаймиз. Мен

доим Саиданинг ёнида юрганман. Ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганман. Қийналиб, неча-неча марталаб ўқишни ташлаб кетгимиз келган... Вой-ей у кунлар қурсин...

Мен тарихнинг ажиб бир саҳифасига дуч келгандай, бу сўзларни ёзиб қўйдим. Меҳрихон ая бизга доим ярақлаб турадиган олтинини берди. Олтин ҳеч қачон тубанда қолганми?

Емирилиш қўшиғи

Онам ўн икки яшар самбиттол навдасидай нозик-ниҳол қизалоқ чоғида эскандронда гулдиратиб от чоптириб чавандозлик қилиб юрган отамга турмушга узатилган. Унинг келинлик сеплари ичида жуда катта қизил шкаф-жавон ҳам бўлиб, онам унда анвойи либосларини асрар эди.

Онам қазо қилгач, бу шкаф негадир менинг ошхонам бурчагига келиб ўрнашди. Шкаф анча эски қалин пишиқ қизил оғочдан, усти жимжимали ўймакор қилиб ясалган, ундан билинар-билинемас нафис ис таралиб турар, айниқса, унинг яқинига бориб, залворли эшиги тавақасини оҳиста очсангиз, бу ёқимли қуруқ оғоч иси димоғингизга урилиб, миянгизни қитиқлар, киши ажабтовур тетик тортарди.

Ўқувчилик чоғларимда мен бу шкафда дафтар-қалам, китобларимни сақлаб юрдим. Русчами, ўзбекчами газеталарда бирон қизиқроқ нарса ўқисам, ташлаб юбормай олиб қўярдим. Йиртиқ газета парчаларини ҳам қаерда кўзимга чалинса, қўлимга олиб албатта ўқиб, тахлаб қўярдим. Газета парчаларидаги сақланиб қолган узук-юлуқ сўзлар менга жуда ғалати туюларди. Уларни ўзимча сирли билардим. Сирли бўлмаса, батамом йиртилиб ё ёмғир-қорларда ивиб ва ё ёқилиб тупроқ-кулга қоришиб йитиб кетмасмиди? Бунинг устига мен уларни худди аллақайлардан аллакимлар менга жўнатган номалардай кўрардим. Дунёда ҳеч нарса бесабаб бўлмайди, деб ишонардим. Ҳамма нарсанинг сабаби бўлади ва у кейин-кейин бўлса ҳам албатта юзага чиқади.

Боринги, агар менга аталган мактуб бўлмаса, нега худди шу тобда, худди мана шу жойда Эски Жўвадаги китоб дўконининг эшиги тагида нега менга дуч келди? Нега диққатимни тортди? Нега уни эгилиб олдим? Нима мажбур қилди мени?

Атрофимда юзлаб, минглаб ўз иши-ҳуши билан юрган одамлар. Улар кўпларининг мучаси соғ, мизожи қуруқ, иссиқ, кўм-кўк қалин муз устига ўтирса, кўз очиб юмгунча эритиб юборади, ичларида ўт қайнайди. Аксаран бу ўтнинг кучини бозор-ўчар ва у билан боғлиқ кўпдан-кўп маиший маҳаллий ишларга сарфлайдилар. Менинг мизожим ҳўл, босимим паст, қувонч менга камдан-кам қўноқ бўлади.

Нега улар аллақандай газета парчасига қайрилиб ҳам қарамайдилару мен қарайман, мен оламан, мен ўқийман? Нега мен? Мизожим ҳўл-қуруқ, босимим паст бўлгани учунми?

Балки газета деган нарса менга сирларнинг сири бўлиб туюлар? Отабоболарим бундай сирдан бутунлай беҳабар ўтган эдилар. Газетани турмуш-ҳаётнинг кундалик энциклопедияси деб ўйлайман. Ҳаммаёғи хабар: юзлаб, минглаб, миллионлаб, миллиардлаб хабарлар. Ҳаммаси одамнинг ихтиёрида: яна беминнат, холис. Йиллар ўтиб онамнинг қизил шкафида

газета парчалари хирмондай уюлиб борди. Тахлаб қўяман. Тураверади. Худди менинг иккинчи, учинчи, тўртинчи... миямдай, хотирамнинг сон-саноқсиз нуқталаридай. Муаллим тоғам қазо қилгач, унинг ҳам газеталари менга қолди. Тоғам урушдан қайтиб келмаган муаллим Олим тоғамнинг ҳам газеталарини асраган экан, улар ҳам менинг қўлимга кирди. Кимларга ҳашаматли саройлар, оппоқ гўзал кемалар, хумларда асралган бесаноқ кўк ва қизил пуллар, дов-давлатлар, ялтир-юлтир автомобиллар меросга тегади. Мен эса муаллим тоғаларимнинг газета парчаларини ва ўзим йиққан газеталар ва уларнинг парча-пурчаларини асрайман. Бир куни қўшни обод маҳаллада турадиган таниқли ёзувчининг эшиги ёнидан ўтиб кетаётсам, эшикка эски латталар, йиртиқ қоғозларга тиқиб олиб чиқиб ташланган сарғайиб кетган анвоий газеталарни кўрдим.

Барини тез уйимга ташиб олдим. Лоақал битта парчасини ҳам қўймадим. Барини бирма-бир кўздан кечириб авайлаб, текислаб жавоннинг бўш жойларига жойлаштирдим. Жавонимнинг бир ажойиб хислатига яна бир карра ишонч ҳосил қилдим. Неча юз йиллик газеталарни қанча жойламай, у ҳеч қачон тўлмасди. Қанча кўп жойласам, шунча бағри кенгайиб борарди. Кафка, Камю, Жойс, Беккет ё Навоийда шундай майин ис таратадиган бепоён жавон бўлганмикин? Илгарилар ўсмирлик пайтларим жуда танг бўлиб кетсам, ёруғ олам кўзимга хунук, шафқатсиз, манфур кўришиб кетса, мен шкаф ичига суқулиб кирар эдим-да, мушшайиб, худди она қорнидаги гумонадай бўлиб тиззаларимни чангаллаб ўтирдим. Жавон эшигини ёпардим. Зим-зиё қоронғулик мени ютиб юборарди. Мен худди ер тагига қора товук мамлакатига тушгандай жим-жит. Ҳатто қулоғимнинг шанғиллаши ўзимга эшитилади. Димоғим турли йилларнинг газеталари ҳидларидан роҳатланади. Қайси йилларнинг газеталари қандай ис таратишини ҳам фарқлайман. Уларга оғочнинг қадимги ҳиди аралашади. Маст одамдай бўламан. Ҳар ёғимдан газеталарнинг тахламлари, қутичаларга жойланган парчалар мени маҳкам қучоқлагандай бўлади. Ўзимни шўрлик муштипар онамнинг нозик қурсоғида ҳўл майин муҳитда ўтиргандай сезаман. Газеталар тинмай шивирлашади, илгари ўқиганларимни ёдимга солишади. Миям, кўксим, хотирамдаги аламлар, озорлар, армонлар ўрнини газета шивирлашлари эгаллайди. Мен ўша аламлардан батамом халос бўламан. Анча ўтириб, ниҳоят жавондан аста чиқаман. Кўзим ёруғликдан қамашади. Яна япроқлар кўзимга чиройли мўъжиза бўлиб кўринади. Мен онадан янги туғилгандайман. Газеталар мени акажонларим, опажонларимдай қўллашди. Улар қучоғида ўтириб миллионлаб исмларнинг, коинотдай туганмас сўзларнинг иси, ҳовурини туйдим. Боя шкафга кираётганимда ногоҳ бир газета парчаси оёқ остига тушган экан, уни дарров қўлимга олдим. Унда жиндай лой ва оғир кирза этикнинг излари муҳрланиб қолган. Кўзим ёруққа ўргангач, сарғайиб сийқаланган сўзларни ўқидим:

«Агитмашина Отбозор ва Қалмоқон қишлоқ советидаги Фрунзе номли, Калинин номли, Маленков номли колхозларга маданий хизмат кўрсатди. «Амирликнинг смирилиши», «Бўрон» фильмлари кўрсатилди».

*«Қизил Ўзбекистон»,
1956 йил 4 январь*

Ҳа, қаранг. Шугина холос. Бу одми сўзларни нега сақлаган эканман? Эллик йилдан ўтибди. Нимага, нимага олиб қўйганман бу парчани?

«Қалмоқон», «Отбозор» деган сўзларнинг жаранглаши ром этдимикин? Ёки Фрунзе, Калинин, Маленков каби боссларнинг номлари Отбозорда, Қалмоқонда ғалати бир уйғунлик топдимикин? Албатта, бундай қарасангиз, Қалмоқон, Отбозор, Калинин, Фрунзе, Маленков бениҳоя фантастик даражада ғалатику-я!

Қайда ўзи ўша Қалмоқон? Отбозор?

Овулми, овлоқ бекатми поездлар тўхтамайдиган?

Оvloқ, чекка бўлса анов номлар нега адашиб бориб қолган?

Маленков Отбозорда туғилганми?

Фрунзе Отбозорда кўча чангитиб юрганми?

«Амирликнинг емирилиши», «Бўрон».

Тоза шов-шув бўлган бу кинолар ўша ўсмирлигимизда. Бу киноларни Тахтапулда Калковуз бўйидаги эски мачит биносидаги кинохонада кўрганман.

Сизга айтсам, қиш эди. Кеча ёмғир аралаш қор ёғди. Мен катта уйнинг катта деразаси олдидаги сандалда ўтириб ҳовлига қорнинг ёғиши, баланд айри бўлиб ўсган нокимиздан эриётган қор-ёмғирнинг шириллаб оқиб тушишига термулиб ўтираман. Қор устига ёғаётган майда кукун ёмғир қор устидан нам ва чўтир қилиб юборган. Тошнок тепасидан дам-бадам дўпирлаб банди бўшашган ноклар қор устига тўкилади. Декабрь охирлаётган бўлса ҳам улар ҳамон кўм-кўк.

Ҳовли бетига тушиб беш-олтита думалоқ бетиде муз қотган нокларни териб уйга олиб кираман. Танча устидаги гардимпатнис устига қўяман. Биттасини тишимга уриб-уриб кўриб тишлайман: жуда муздак! Жуда мазали! Нокдан қор мазаси келади. Қор мазаси келадиган ноклар ҳозир фақат Паркатда сақланиб қолган. Баъзан дўстларим пакет тўлдириб юборишади. Мен нокнинг мазасига тамшаниб яна «Менинг дорилфунунларим»ни давом эттираман. Мен бу китобдан ўсмирлигимда кўп мутаассир бўлганман. Горькийнинг жулдур қахрамонлари менга жуда яқин эди. Алеша ва бувисининг кўргиликларидан кўз ёшларимни тиёлмайман. «Университетга кираман!» – деб ўзимни янаман. «Кирмасдан қўймайман!» Буни ўйлаганда, тасаввур қилганда, ўрнимдан сакраб туриб кетаман. Енглари, этаклари бўйимга калта бўлиб қолган эски палтомни апил-тапил кияман. Кўйлак тикаётган онам ипли кўзойнак устидан менга қарайди. «Айланиб келаман», дейман секин. Онам тушунгандай бошини қимирлатади. Онам мени нақадар тушунади, дейман ичимда. Тушунса, яхши. Тушунса ҳамма нарса яхши бўлади. Тушуниб гапирса, тушуниб иш қилса, тушуниб муомалада бўлса, ҳаётда бундан яخشиси борми? – деб ўйлайман. Ўзимча доим шундай тушуниб яшашга аҳд қиламан. Тахтапулга йўл оламан. «Амирликнинг емирилиши» деган кино бўляпти. Андак кечикибман. Лекин эшикдаги қоровул қўйиб юборди. Ичкарига кирдим. Бино ичини кинонинг тасиртусури босган эди. Кўзим бўш жойни илғайди. У ерга ўтмоқчи бўламан. Тахтапуллик болалар қатор ўтиришган экан, беш-олти мушт тапир-тупур биқинимга тушди. Отишмалар, чувалган саллалар, эрлигини йўқотган хароб мўйловлар..

Биқинимга тушган бехос беш-олтита муштни демаса, бу ёғи, худо хоҳласа, бошдан-оёқ емирилиш, бошдан-оёқ емирилиш ва унинг ҳеч тугамайдиган маъюс қўшиғи...

1956 йил 4 январь

Кўзмунчоғим

Нориннинг баланд қирғоғида
кўм-кўклаган мажнунтол тагида
ўтириб
узолмайман дарёдан кўзимни.
Дўстлар қайгадир кетдилар ўйнагани
тамшанишиб-тамшанишиб тўйлагани.
Мени дарё қўймади: олиб қолди бўйида.
– Кўзмунчоғим, сен мени асрай оласанми?
Сақлай биласанми кишини?
Кучинг етар нимага?
Дарё қуйида
кўзимни оқизар
тўхтамай чақирар
чақирар
чақирар
Оқизиб келади улкан ҳайбатли дарахтларни
бураб, кўмиб,
хўпитиб
итқитиб
майдалаб...
– Сен ҳам оқмайсанми?
Мана, нима бўлди не шукуҳли дарахтлар?
Сигирлар, итлар?
Сен ҳам оқмайсанми? Вужудларинг ўйнатиб, хўпитиб?
Ўтирасанми бевақт дунёсига телмуриб?
Кўзларимни оқизар бўтана дарё
Кўзларим йўқолар унинг ярқираган жилваларида.
Бўтана дарё.
Тўқайзорлар титрар унинг комида.
Титрашиб
шувиллар
чийиллар қамишзорлар унинг домида.
– Ў, далалар кўм-кўк
Кумушдай товланар тўқайлар
Ўрмонлиқлар йўқолиб кетади далаларда.
– Кўзмунчоғим, асрайсанми сен кишини?
– «Асрангани асрайман...»
– Асрадингми уч яшар дўмбоқ болакай ҳовли ҳовузига
пўк-пўк чўкканда?
Йиғлаб онаси дод солганда?

- Кўзмунчоғим, асрайсанми кишини?
Сақлайсанми сен дарёга ошуфтани?
– Хаёлларин асрамаган асранмаган, асранмагай, билмайсанми?
Ҳалигача?
Шу ёшгача?
Қачонгача?
– Кўзмунчоғим?..

Қисинчоқ Ганди

Махатма Ганди дейди:

– Мен жуда тортинчоқ эдим. Болалардан ўзимни олиб қочардим. Дарсларим ва китобларим менинг бирдан-бир дўстларим эди. Дарсга ўз вақтида етиб келиб, ўз вақтида дарров кетиб қолардим. Қочиб кетишимнинг сабаби: ҳеч ким билан гаплашишни хоҳламасдим. Мен устимдан кулишлари, масхара қилишларини истамасдим. Кейин мен иқтисод қилишга уриндим. Қисқа ва лўнда сўзлашга ҳаракат қилдим...

Ганди шундай тортинчоқ, қисинчоқ эди.

Қисинчоқ Ганди қисинишдан қутқарди Ҳиндистонни...

Русча туш

Турган-битгани азобу кулфат бўлган бир китобни ўқирдим. Ўлимни севиш ҳақида сўз борарди у ерда. Гаплар мағиздор эди ва мени узок тунда қўрқитарди. Юрагим килкилларди. Лекин қўрқинчининг ҳовури мени чорлар ва бу гапларнинг охирига етишга етакларди. Лекин охирига етмай кўзим илинибди саҳарга қараб...

Алоқ-чалоқ рўёлар орасида толзорлар ичидан туртиниб-суртиниб борардим. Аймоқлаб кетган баҳайбат дарахлар нималар деб сўйларди менинг бошимда. Сўз издиҳомлари мени қувди. Охири чидамадим: пўкиллаган юрагимдан бир нидо отилиб чиқди. Не билайки, бу сўзлар ажаб русча эди:

– Я опираюсь на страдания мира!

Уйғониб ҳам шу сўзларни тилимдан қўймай шивирлардим...

Чароғон тўй

Фироқ эди золим...

Навоий. «Сабъайи сайёр». XVIII

Ҳашамлар кўнгилларга хуш ёқарди.

Кўкларни тутарди навқирон сержаранг оҳанглар.

Қари тут тагида оппоқ дастурхон теграсида ўтирарди Ҳалима опа.

Яшин ака дам-бадам ишқар эди юзини.

Мухлислар тавоф этиб келарди уларни.

Табассум этарди ва алқарди Ҳалима опа.

Бир пайтлар оламни забт этган табассум.

Яшин ака бош ирғарди маъқуллагандай.

Ҳалима опанинг узун пайваста қошлари чимирилиб учарди мартда келган илк қалдирғочдай ва ҳуркак кулоқ тутарди янгроқ сасларга.

Кўзимни улардан узолмас эдим.

Тўйни унутдим.

Унутдим ҳамшишаларни.

Миямни ўярди жуда маънос бир савол:

– Айтинг ахир, бераҳм вақт не қолдирар гўзаллар гўзалига касаллик, ажинлар, ўлимдан бошқа? Давосизми тирик дунё шунчалар? Қани хотира?

Чумоли

Август. Кунлар мўътадил, тиниқ ва тоза. Ботаётган қуёш баланд ёнғоқ дарахтини ҳар томондан ёритади. Қобиғи ёрилаётган ёнғоқлар дона-дона бўлиб кўзга ташланади.

Кечки салқинда гулларнинг тагини енгил юмшатиб, юзимга муздай сув чаплаб сўнг уйга кирдим. Қалин пардалар тортилган, деразалари кунботарга қараган уй ичи салқин ва ним қоронғу. Деразаларга соя ташлаб турган ўрик дарахтларининг қуюқ барглари орасидан уч парданинг тор тирқишидан малла гилам устига нур чизиғи тушиб туради.

Юмшоқ диванга чўзилиб эрталаб чала қолган жойидан «Ҳадис»ни ўқийман. Нур толаси аста айланиб кўзойнагимга тушади. Саҳифа жимирашади. Кўзойнагимнинг бир кўзида кичкина бир чумоли оҳиста ўрмалаётганини энди кўраман. Ойнакка миниб олган чумоли. Негадир «Ойнакда ўрмалаётган шу чумоли менман», деган хаёл ўтди. Боя уйга кирганимда гилам узра порлаган нур толасини кўрганда, «шу тола нур менман», деган фикр лип этиб ўтган эди. Нега мен бундай галати ўйлаяпман. Сабабини билолмадим. Чумоли хаёлимни бўлди. Уни ойнак кўзидан аста пуфлаб туширишга уриндим. Аммо чумоли тушмади. Уни секин чертиб туширдим. Чумоли қайга тушди, нима қилди, қайга кетди, билмадим. Нур толаси уйнинг чап кунжигга ўтиб бир зум сарғайиб турди, сўнг тез кўздан ғойиб бўлди. Китобга кўзим ўтмай қолди. Ҳовлига чиқдим. Ўриқнинг ғадир танасига елкамни суяб ўтириб бўлган воқеани ўйладим.

Нур, чумоли, ҳадис, ғафлатдаги одам бари гардунда тинмай айланарди. Уларнинг айланиши бир-бирига ўхшарди. Коинот эса ҳавол эди...

Товфиқ

Товфиқ узоқ йиллар газета редакциясида ишлади. Мақолалар, хабарлар ёзди. У ўзи қилаётган ишлардан чинакамига ҳузурланарди. Редакция йўлакларига қадини баланд кўтариб ғурур билан юрар, хоналардан хоналарга вазмин-вазмин кириб чиқарди. Жуда оддий-оддий нарсаларни ғоятда жиддий салобат билан худди ҳозиргина кашф қилгандай гапирарди.

Товфиқ олтмишга яқинлашганда замон ҳам, у эътиқод қўйган барча нарсалар ҳам ўзгариб кетди. «Ғоявийлик» деган қудратли бир нарсани энди ҳеч ким гапирмай, эсга олмай қўйгач, бўлди, дунёнинг тузи қолмади, деб ўйлади.

У негадир Соддомни яхши кўрарди. Унинг аямай қон тўкишига ҳаваси келарди. Газеталардан у қанча-қанча нефт ҳавзаларини ёқиб юборганини ўқиса, фахрланарди. «Йигит!» – деб кўярди. Бир набирасига Соддом деб от қўйишни орзу қилиб уринди. Лекин келини билан ўғлини ҳеч кўндирилмади. У негадир Соддомни ўзиники деб биларди.

Сўнг Соддом ҳаддидан ошиб енгилди.

Товфиқнинг назарида сўнгги тоғ қулади. У қайта қуришга ҳам чидаганди. Кейин яхши бўлиб изга тушиб кетади дерди.

У редакциядаги хонасида ёлғиз ўтирар, ёшлар унинг ёнига киришмас, маслаҳат ҳам сўрашмасди. У редакция йўлакларига кам чиқадиган бўлди.

У қўлидаги материалларни овоз чиқариб ўқишга ўрганди. Хонаси эшигини очиб кўяр ва овоз чиқариб таҳрир қиларди.

Унинг овози кундан кунга баландлаб борарди.

Бора-бора мақолаларни ашула қилиб ўқийдиган одат чиқарди.

У материал топширадиган куни хонасининг очик эшигидан мақола, хабарлар ашула қилиб ўқиётгани эшитиларди.

Бу олти ойча давом этди. Кейин у пенсияга чиқди.

Редакция йўлакларида унинг палағда қироати эшитилмай қўйди. «Мен ўтяпман, мен ўтяпман. Эй! Эй! Сен сезмайсан, сен сезмайсан. Эй! Эй!»

Сукунат чўкди.

Одам космик мавжудот

Одам космик мавжудот. Эрталабдан таъби тирриқ бўлиши мумкин. Кун эрталабдан тоза дим бўлди. Икки кун илгари кўрган тушим бугун рост чиқди. Ростини айтсам, бугун сизни кўргим келмай қолди... Машинанинг бирдан икки филдираги ишдан чиқди. Чирчиққа етганимда темир йўл изидан ўтган эдим. Орқамдан сариқ машинада келаётган ҳарбий киши қўлини кўтариб силкиб, тўхта, ишорасини қилаётганини сезиб қолдим. Орқа филдирагинг ўтирди, қара! – деди.

Мен эса бугун сизни кўргим келмади...

Кун иссиқ. Филдиракни терлаб-пишиб алмаштирдим. Лекин буниси ҳам ночорроқ экан. Ёғоч базасига боргунимча у ҳам ишдан чиқди. Базага кирмай тезроқ устахонага бордим.

Устахонада ориқ бир магазинчи бола менга янги камера келтириб берди. Эҳтиёт билан юриб шаҳарга қайтдим. Ёғоч базасидаги ишим қолиб кетди. Бугун сизни кўргим келмади...

Кўришгим келмади сиз билан...

Йўл четида турсам, пачақ бўлиб, мункиллаб, мункайиб кетиб борардингиз. Қуёшнинг ботар шуълалари кўзойнагингизни сарғайтириб кўрсатарди.

Қарагим келмади башарангизга. Ёнингизда ёшгина хипча йигитча энкайиб сизга нималарнидир шоша-пиша ҳикоя қиларди. Сиз бошингизни силкиб-силкиб қўярдингиз-у, чамаси, унинг ҳаяжонли гаплари қулогингизга кирмасди.

Эҳ-ҳе! Бир маҳаллар!

Бир маҳаллар не-не гапларни айтар эдингиз!

Не-не гапларни ёзардингиз бир маҳаллар!

Лақиллатардингиз биз каби содда халқни!

Эҳ-ҳе! Бари менинг эски гилдирагим каби Чирчиқдан ўтолмай пучқайди.

Афсус! У сўзларни яна қайта гилдирак каби тузатиб жойига қўйиб бўлмас. Сохта резинадай у сўзлар замонга ярамас. Кўришгим келмади сиз билан бугун, эски сўзлар меъдамга тегди.

Ғарб романлари

Ғарб романларини ўқийман.

Тасаввурларимни янгилаб туришим керак.

Акс ҳолда ёш улғайганда, у ҳам оёқдек қотиб қолишга мойил бўлади.

Хўб корафта адиблар. Ҳамма нарсаларни билишади.

Ҳамма нарсалар тўғрисида ўз ғурурли фикрлари бор.

Ҳамма нарсалар борасида андак шубҳаланганроқ бўлиб сўйлашади.

Кўплари ойнак тақишади.

Аксар ойнаклар секс ойнаги.

Ҳаёт ва одамлар тақдирига аксар худди мана шу ойнакдан қараб ёзишади. Энг қизиқ нарса деб шуни билишади. Қолгани скептицизм.

Баъзан:

– Қаранг,

Қаранг, қаранг, ким келаётир? – деб савол ташлаб қўйишади. Бу романларни ўқисам, Ғарб бузуқликлар аро қайгадир шитоб билан кетаётир. Ғарбнинг ҳаёти айнан шундайми, ёки буларнинг бари ёзувчиларнинг ўз асарларини серқилиқ, қизиқ, қилиш учун тўқиган мазахўрақликларми, билиб бўлмайди. Лекин мен ғарбликларнинг ўша романларда тасвирлангандек батамом бузуқ бўлишларига, ахлоқсизликларга сира ишонмайман. Ақлли одам ахлоқсиз бўлиши мумкинми? – деб ўзимга ўзим ғалати савол бераман. Сўнг саволимнинг одатдагидай ўзбекона соддалигидан уяламан. Лекин, майли, мен ўзбекона соддадирман. Лекин, келинг, барибир ўйлаб кўрайлик: ақлли одам – бир ғарбпараст дўстим «интеллектуал одам» деган бўларди – ахлоқсиз бўлиши мумкинми? Бу Толстойнинг «Одамлар нима билан тирик?» деган машҳур саволига ўхшамайди. Лекин бари бир бу савол ҳам жуда долзарб: ақлли одам ахлоқсиз бўлиши мумкинми?

Фредерик Бегбедер. «Худбин романтик». Кундалик шаклида битилган роман. Айниган кишиларнинг ҳаётдаги анвойи инжиқликлари.

Мишел Уэлбек. «Орол имконлари». Артистлар. Ёзувчилар. Шоуменлар. Бузуқликнинг энг бузуқ тили. Наҳот, шундай силлиқ, текис, ўз ишини қойил қиладиган, ўла қолса ўғирлик қилмайдиган, қўполлик, бетамизликнинг ёнидан ҳам ўтмайдиган ва икки гапнинг бирида одоб билан узрхоҳлик қиладиган, катта-катта пул топадиган, жиддий одамлар шундай бузуқ тил лаҳжасида гаплашсалар... хаёлларида бузуқлик шайтони ин қуриб олган ва ҳар дамда уларни талваса, васвасага солиб турса... Романлар заҳаролуд ҳаводан авж олган саратоннинг тинмай ўсаётган баттарин шишларидай. Етук маданиятнинг шишлари.

– Қаранг,

қаранг, қаранг,

ким келаётир?

Фаровон, озода диёрларда нималар бўлаётир?

Наҳот фаровонликнинг сўнги шундай ахлоқий таназзул?
Файритабий никоҳлар? Ҳайвонларга қолдирилган мерослар?
Дўрмон боғларида зарғалдоқлар сайрайди.

«Вой-бў-ёв! Май-ли-мии-май-ли-мии! Хай-ёв! Боқ-қа чиққ! Эй инжа!
Бўл-ов! Бў-ёвв-ховв!» Нақадар ифбатли бу қушлар!

Зағизғон. Уни танийсизми? Дарвоза олдидаги бодом пиша
бошлаганини ҳаммадан бурун билади. Оғзи қийшайиб, пўсти ёрилаёзган
кўк бодомларини силталаб узиб, бўғот ортига ўтиб тўқиллатиб чақади.
Каллайи саҳарлаб уйқунгизни ҳаром қилади. Фарб романларини ўқиб
шишган каллангизга тўқ-тўқ урaveraди.

Э, қурмағур зағизғонлар-а!

Бегбедер.

Уэлбек.

Сонтаг.

«Европа дунёда фожиа рўй бермайдиган бирдан бир қитъа бўлади».
Дунё фожиаларга тўлиб-тошиб ётган бўлса, Европа қандай омон қолсин!
Хитой девори.

Искандар девори.

Берлин девори.

Корея девори.

Тажрибалари ўтиб кетди. Энди Европа девор қурмайди.

Ўтиб кетдими ростдан?

«Ҳозирги замон кишисининг хусусияти – ўз азалий қисмати билан
чиқиша олмаслик касали». Қисмат билан чиқишганлар касал бўлмайдиларми?

Ҳозирги замон кишиси бу – хоҳишлар

хоҳишлар

яна ва яна хоҳишлар

туганмас хоҳишлар

бепоён хоҳишлар

тобора йилтироқ бўлиб бораётган машиналар.

Ўйламайди: эртага ёқилғи қайдан келади?

Салмон Рушди. «Масхарабоз Шаллимар».

Уилям Т. Воллман. «Атлас». «Европа чорраҳаси». «Афғон комикси».

Бири 800 саҳифа. Иккинчиси 3352 саҳифа. «Инсоният Гитлер ва Сталин
бошқараётган поездда кетиб бормоқда. Ҳамон кетиб бормоқда». «Мен
ўқувчимни қисқич билан маҳкам ушлаб оламан. Сўнг ҳеч қўйиб юбор-
майман». Бу Воллманнинг ҳаёт тутуми. Мана бу Томас Пинчон. «Ернинг
тортиш камалаги». Уни шинавандалар Хемингуэйнинг ўрнини босди
дейишади. «Жисмоний муҳаббат тугаганда бошқа ҳамма нарсалар ҳам
тугайди».

«Кидс!» – дейдилар. «Фан ва секс!» – дейдилар.

Кидс – болакайлар.

Фан бу – эрмаклар, чексиз ўйинлар.

Катта-катта болакайлар.

Катта-катта эрмаклар.

Неварам тўртга кирса ҳам сўрғичини қўймайди. Дарров овунади
сўрғичга.

Жанжални катта қилади ўйинчоқ компьютерини бирпас олиб қўйсангиз.

Кидс ва фун!
Ўйин ва эрмаклар.
Охири не бўлар
самолар сари учаётганларнинг?
Бу балолардан қандай асраймиз жонимизни,
дилимиз,
кўнглимиз,
юрагимиз,
қалбимизни
кўнги халоскорим қайдасан?
Ғарбнинг романларин ўқийман ва
Халоскор излайман...

Ва қичқириқ келади
баногоҳ
Гуручарикдан:
– Қутқармоқ керакдир чўкканни...

Ишғол

Боғча дарвозаси олдида бир қизча ити билан ўйнайди. Пойнтер.
Боғ йўли кимсасиз.
Онда-сонда боғ эгалари болаларининг машиналари ўтиб қолади.
Боғ эгалари қариган. Болалар ёш.
Йўлнинг у бети яйдоқ дала.
Олисда қорли тоғлар ястаниб ётади.
Чотқолда қор узоқ турмайди.
Февралдан кўчкилар боса бошлайди.
Шиға қулупнайзорда барглар оралаб ранг олаётган доналарнинг лаби
жилмаяди.
Қизча ўйинчоғи – итни сира бағридан қўйгиси келмайди.
Итга эса қизчанинг суйканишлари, эркалашлари ёқади.
Онаси ичкаридан қизчани уч марта чақирди.
Қизчанинг эшитгиси келмайди.
У итнинг баланд белига миниб, дам боши, дам думи томонга тинимсиз
сирғалади.
Ит калта қулоқларини солинтириб тек туради.
Қўзларини киприклари остига яширади.
Қизчанинг уни миниб олиб тинмай бориб-келиши чамаси, унга хуш ёқади.
Қизчанинг қорача тугмачадек юзчаси бўғриқиб кетган.
Унинг машғулотига бирпас қараб турдим.
Қизча мен томонга бошини ҳам кўтариб қарамади.
Боғимда бир ногирон ҳаққа макон қурган.
Олча шохига ялтироқ халқача осиб қўйганман.
Ҳаққа доим келиб шу халқани тортгани тортган.
Зўр бериб машқ қилади. У тузалиб кетса керак дейман.
Болалиқда машғуллик яхши нарса.
Болалиқ доим ниманидир ишғол қилади.

Севилмаган менинг севгилим

Лирик достон

Абдулла Шер

Муҳаббат!..
Ул ўзи эски нарса,
Локин ҳар бир юрак
Они ёнгарта.

Ҳоди Тоқтош

Бағишлов

Китобимни кўриб қўлингда,
Китоб бўлгим келди ўшанда.
Чиқолмайман, аммо, йўлингга,
Йўлни икки бўлди гўшанга.

Сира-сира биз севган Анҳор
Гўшангани кесиб ўтолмас.
Бу дунёда саррин еллар бор, –
Биз томонга эсиб ўтолмас.

Мен алдандим. Қисмат алдади,
Мен алдадим ўзимни-ўзим.
Ҳаёт деди: «Мана, бол, тати!» –
Оғу экан, кўрмабди кўзим.

Бир оғуки, шу заҳот жонни
Олмайди-ю, таъсири зўрдир:

Топ-тозадир – текширсанг қонни,
Оғуланган – бутун умрдир.

Гарчандки, мен сўз борасида
Андаккина моҳир бўлсам ҳам,
Оғу билан бол орасида
Бир сўз ортиқ, гоҳо бир сўз кам.

Бир сўзимда силкинади гул,
Бир сўзимда тиккаяр тикан.
Бу дунёнинг ишлари нуқул
Битар эмас, ҳа, батар экан.

Сўзни териб – боқдим бўй, энга,
Не деб сенга узр айтай, гулим?!
Мен бир дoston атадим сенга,
Севилмаган менинг севгилим.

Биринчи қўшиқ

I

Муҳаббат васфини қилмади кимлар:
Ким «Оҳ!» деб йиғлади, ким эса масрур?!
Куйлаб муҳаббатни не-не исмлар
Номларга айланиб, бўлдилар машҳур.
Муҳаббат нуридан ёришди тимлар,
Қоронғу йўлақлар бўлдилар сернур.
Ва, лекин ким айтар: Муҳаббат надир?
Не учун битта оҳ оламга татир?

II

Муҳаббат нимадир? Абадий савол,
Унга не-не умр излади жавоб.
У – моддий дунёда илоҳий камол,
Қалб уни Каъбадек айлайди тавоф.
Муҳаббат ҳаромни енголган ҳалол,
У мингта гуноҳ-у, минг битта савоб.
Муҳаббат ёмғирдек заминга мадор,
(Ёмғирда наво бор, товушсиздир қор.)

III

Муҳаббат нимадир? Улуғвор ҳисдир –
Юракдан умрга фармон бергувчи.

Муҳаббат мард йигит, сарвиноз қиздир –
Миттидек жонларга жаҳон бергувчи.
Муҳаббат доимо кўкка эгиздир –
Осмони йўқларга осмон бергувчи.
Муҳаббат кўнгилга сиққан осмондир,
Чекланган дунёни енгган поёндир.

IV

Муҳаббат хушбўйдир, лекин чечакмас,
У кўз-кўз қилинмас чаккада, зотан,
Муҳаббат – ҳикоя, у – бир эртакмас:
Тугамас фақат тўй-томоша билан.
Уни куйлаш учун маддоҳ керакмас,
У, асли, юракда куйдек жойланган.
Унинг шодликлари, дарди, ғами бор,
У бутун бўлолмас, доим ками бор.

V

Муҳаббат инсонлик номига оро,
Абадий қўшиқдир, гўзал қўшиқдир.
Муҳаббатсиз юрак – кимсасиз саҳро,
Қовурғалар аро фақат бўшлиқдир.
Муҳаббат – эътиқод, муҳаббат – саҳо,
Муҳаббатсиз дунё аянчли ва кир.
Муҳаббат умрни кўкка улагай,
Ошиқлар оҳ урса, тоғлар қулагай.

VI

Муҳаббат нечта, айт: бир, икки ё уч,
Нега биринчиси эсланур доим?
У қандай қудрат-у, у қандайин куч –
То сўнгги кунгача юракда қоим?
У қандай дарахтки, меваси ғуж-ғуж,
У қандай тилсим-у, у қандай сим-сим?
Сирини ким айтиб беради, ҳайҳот,
Мажнунми, Отелло ва ёки Фарҳод?

VII

Биринчи муҳаббат шаънин авайлаб,
Бутун умр бўйлаб олиб ўтамиз.
Энг сара гулзордан чечаклар сайлаб,
Унгамас, ўзгага, лекин, тутамиз.

Қалб йиғлаб қолади, кулиб турар лаб,
Ич-ичдан кимдандир мадад кутамиз.
Гойибдан излаймиз мўъжиза, асли,
Келар деб йилимнинг бешинчи фасли.

VIII

Муҳаббатга гоҳо рақамлар бериб,
Қўшиқлар айтилуру, шеърлар битилуру.
У гоҳо сандиқдан чиқолмаган сеп,
Гоҳида фарёдга айланган гуруру.
Нима бўлганда ҳам, у ёшликка зеб,
Умрни илк бора безатган суруру.
Биринчи муҳаббат қайдадир бугун?
Овозда, оҳангда, найдадир бугун.

IX

Бугунга келолмай, йиғлаб йироқда,
У фақат қўшиқда яшайди гирён.
Фақат куйи қолиб «Чўли Ироқ»да,
У ўзи қумларга сингиган карвон.
У – кема, мунгайиб турар қирғоқда,
У – бизнинг жаҳонга сизмаган жаҳон.
Ёки бўрондаги бир укпар мисол
Тутқич бермайдиган энг тотли хаёл.

X

Ул олис укпарнинг раъйига, нигун,
Оҳ уриб, хотирлаб, мен ҳам бойландим.
Биринчи муҳаббат қисматин бугун
Достонга солай деб, хуллас, шайландим.
Зулматда ярқ этган ёп-ёруғ учқун –
Ул бебош йигитга яна айландим.
Юракнинг суврати тушди қоғозга,
Йиллар бир тўлғониб, кирди овозга.

XI

У пайт баҳор эди, хушбўй шамоллар,
Умрни ёмғирлар юварди шаффоф.
Шамолга қайрилиб куйлар ниҳоллар,
Дунё – париларга тўла Қўҳи Қоф.
Кўкка ошно эди ёруғ хаёллар,
Қалбимиз қуёшни қиларди тавоф.
Бугун куз. Турибман Анҳор бўйида,
Синиқлик ҳис этиб, кузнинг куйида.

XII

Менга-ку ёт эмаъ ҳозир ҳам баҳор,
Ҳатто «баҳор» сўзи кўтаринкироқ.
Кузда-чи, қандайдир хусусийлик бор,
Бир инжа гусса бор сирли ва титроқ.
Фалсафа уқдирар у доим тагдор:
Чироқдек ёнади ҳар битта япроқ.
Гоҳо ўйлантирар дарахтлиқ дарди,
Қуёшнинг япроққа сочилган гарди.

XIII

Мен кузни ўйлайман, айниқса, Анҳор,
Наздимда, нечундир, куз билан ўртоқ.
Унинг шиддатида қайтмас недир бор,
Мавжларга тикилиб туяман титроқ.
Ташбеҳлар топаман ундан бетакроп
Ва тақдир ҳақида ўйлайман шу чоқ:
Биласанми, тақдир ўзи нимадир? –
Пешонада сузган зирҳли кемадир.

XIV

Тақдирнинг сирини билмаган ҳатто
Буюк олимлар ҳам, набий зотлар ҳам, –
Демишлар: «У – силлиқ, тик қоянамо,
Бир тутар жойи йўқ, шу қадар мубҳам!»
Демишлар : «У теран денгиздир гўё,
Ул қаърниг олдида ожиздир одам!»
Унинг зарбларидан чекасан фарёд
Бўлсанг ҳам ҳаттоки шаҳзода Фарҳод.

XV

Мени жунжиктирган Анҳорми ва ё
Тақдирнинг бешафқат совуқ чиройи?
Шу тақдир дастидан ҳуркиб, бенаво
Учмиш бошимиздан севги ҳумойи.
Хотирда ҳилпирар бугундан жудо
Муҳаббат байроғи – қоп-қора шойи;
Кун сайин, йил сайин ҳилпираб турар,
Тинмайин, бир майин ҳилпираб турар.

XVI

Ҳа, инсон оламин икки қутби бор:
Унутиш-хотира, иккиси ҳам зўр.

Баъзида унутмоқ гоятда душвор,
Баъзида эсламоқ – босмоқ демак қўр.
Баъзида беқарор, баъзан барқарор,
Бири зулматман дер, бири эса – нур.
Сен менинг энг нурли қутбимсан, гулим,
Менинг севилмаган азиз севгилим.

XVII

Айт, нега севгимни билмадим ўзим,
Севмоғу севилмоқ сирлими шунча?!
Наҳот, керак бўлса шунча йил, қўзим,
Манглайни йиғлатган кўз очилгунча?!
Барига сабабдир на сўз, на кўз, им, –
Юрак деб аталган жумбоқ тугунча.
Айт, нега шунчалар сирлидир ҳаёт,
Жарлигу, ўрлигу қирлидир ҳаёт?!

XVIII

Баъзида Хайёмдек келар май ичгим,
Рубоий тўқийман улуғ пир каби.
Бироқ, май узатмас ёнимда ҳеч ким,
Лоладек куйламас жононнинг лаби.
Баъзан ҳаммасидан келади кечгим,
Фақат сен энг гўзал ёдим матлаби.
Оҳ, гулим, ўйласам, хасга ўхшайман,
Хайёмлик пеш қилган мастга ўхшайман.

XIX

Биламан, биргина хотира билан
Умргузаронлик қилиш мумкинмас.
Оила, Ватан бор – сенга кўз тиккан,
Замон бор, касбу рўз – қилгудек ҳавас.
Шулар деб яшайсан ва лекин баъзан
Наздингда бу дунё каттакон қафас.
Сен эса жажжи қуш, эрк истаган қуш
Ва лекин қанотлар фақат ширин туш.

XX

Майлига, фалсафа сўқмайин ортиқ
Донолар фикридан келтириб парча;
Гарчанд хотира ҳам илоҳий тортиқ,
Бироқ игналидир бамисли арча,

Фақат у кўм-кўкмас, тик эмас, ётиқ.
Йўқ! У бир қасрки, унда минг дарча,
У шундай миқёски, шунчалар улкан, –
Қувончу, аламу дардларга тўлган.

XXI

Хотира аталган ўша қасрдан
Мен битта дарчани бугун очаман:
Ийманиб, мўралар ўтган асрдан
Ёшлик муҳаббати – бир тоза чаман.
Огоҳ бўл қалбимда асраган сирдан,
(Айт, ахир, ўзимдан қайга қочаман?!)
Севгимиз достонин куйлайин бугун,
Ечилсин юрак деб аталган тугун.

Иккинчи қўшиқ

I

Бораман оҳиста, ўйчан ва ёлғиз
Қадрдон Анҳорнинг қирғоғи бўйлаб, –
Кўзлари олов қиз, юзлари ол қиз,
Бўй–бастинг, юришинг, кулишинг ўйлаб.
Бугун қанча қилмай васфингни, бол қиз,
Тугатиб бўлмайдди барини куйлаб.
Бугун сен на қизсан, мен на йигитман,
Бу бир кам дунёда ёдинг-ла бутман.

II

Ўша Анҳор бўйи, ўша чап томон
Ва лекин қолмамиш биздан бирор из:
Биз севган мажнунтол йўқ аллақачон,
Йўқ эрур суюкли ўриндигимиз.
Кўп нарса ўзгармиш ўшандан буён,
Фақат ўзгармади қалбда улуғ ҳис –
Муҳаббат аталмиш тотли хотирот,
Еттинчи осмонга учган ботир от.

III

Биринчи бўгани эслайман ҳамон:
Суяндинг салгина менга инониб.
Қўлингни силадим аввал мен бир он,
Сўнг ўпдим ул момиқ дунёни қониб.
Бирдан икки лабда қўзғолди туғён,
Улар бир-бирига ёпишди ёниб.

Зум ўтмай қалтираб, ҳижолат бўлиб,
Кўзларинг жиққа ёш, турардинг кулиб.

IV

Шунақа. Ибода доим эгиб бош,
Юзингда ўйнарди бир ним табассум
Ва лекин қалқарди кўзларингга ёш,
Юзларинг бир қадар маъюс ва маъсум, —
Гўёки панага интилган қуёш
Ёғдуга кўмарди булутни бир зум:
Ўхшаши топилмас тенгсиз шаффофлик,
Табассум, кулча юз, соддалик, софлик.

V

Биринчи қучиш-у, илк бўсадан сўнг
Бизлар янгиландик, дунё ҳам янги.
Қайгадир чекинди қора рангу мунг,
Ҳар ёнда баҳорнинг ям-яшил ранги.
Гўёки ширин туш бўлганидек ўнг,
Бизни элитарди севги оҳанги.
Бўсадан, боқишдан, қучишдан сармаст,
Дунёни қучоқлаб кўтарардик даст.

VI

Бари ям-яшил-у, бари бошқача,
Бу дунё нақадар ўзгарувчандир.
Ажиб бир бўй сочиб, гулдан тошгача,
Ром этар — ҳаммаси ишқ билан банддир.
Бугун фармон берар ақлу бошгача
«Юрак деб аталган бир парча чандир».
Юрак истагига ҳамдарду ҳамдам,
Чилторга ўхшайди қовурғалар ҳам.

VII

Барини англардим, сезардим, аммо,
Гумонга бошларди сохта бир товуш:
«Мағрур бўл, йўлингга ҳали не барно
Гаҳ десанг қўлингга қўнар мисли қуш.
Шаҳарлик қиздан қоч, қилмагин парво,
То ёниш бор экан, бор эрур совуш!» —
Дўстингман, дер эди асли ғайрилар,
Диллари айрилар, тили айрилар.

VIII

У йиллар... Мен эдим бахтли талаба, —
Бўронлар шаштига саркаш ишқибоз.
Тилимда битта сўз доим: «Галаба!»
Ҳануз хотирамда янграр ул овоз,
Фидойи ҳайқириқ, андак дабдаба.
Кўрмасдим қаршимда, бир қалқиб бехос,
Тоғ қадар муҳаббат йиқилар эди.
Кўзларим тоғларга тикилар эди.

IX

Тоғлардек яшарди онгимда ғоя,
Ватан эрки деган қутлуғ тушунча.
Тунлари ташларди бошимга соя
Ҳаққуш қичқириғи то тонг отгунча.
Тинглардим тарихдан жўшиб ҳикоя, —
Гулханга дўнарди кичик учқунча.
Юртимни кишандан айирай дердим,
Бир «Ҳайт!» деб, дунёни қайирай дердим.

X

Лекин яна бир бор, бир бора фақат
Ярқ этди умримни ёритган олов.
Қайтиб лабларимга оташин шиддат,
Илк бўса тафтини эслатди лов-лов.
Улуғлик касб этди яна муҳаббат
Қалбимда бамисли муқаддас ялов.
Мен бутун дунёни унутдим яна.
Ёдимдан чиқмайди ҳеч ўша сана.

XI

Эсимда, хонамга келдинг у куни
Тоби йўқ дўстингдан хабар олгани.
Кўзларинг куйларди. (Улар куйини
Оҳ, яна бир бора тингласам, қани!)
Мен қучдим сенимас, улуғ туйғуни!
(Бу дoston ўшандан дилда қолгани).
Жим лаблар ёпишди, юмилди кўзлар,
Яна қайларгадир йўқолди сўзлар.

XII

Аmmo мен у куннинг қадрига, ҳайҳот,
Не учун етмадим, ахир, не учун?!

Дединг: «Менга сизсиз маънисиз ҳаёт,
Севгим ҳам чин, эрур сўзларим ҳам чин!
Ишонинг, мен сизга бўламан қанот,
Ҳис этинг мендаги муҳаббат кучин!»
Кўксингга бош қўйиб ботма-бот қучдим,
Илк бора ўшанда ўнгимда учдим.

XIII

Нетай, яна ўша минг хил ташвишлар
Мени тортиб кетди маккор комига.
Сўзлардан улғайган улуғвор ишлар
Май қуйиб турарди ҳаёт жомига.
Сўнг эса... Сўнг ўтди қанча ёз-қишлар,
Нега юкинмадим севги номига?
Қўшиқлар тўқидим ўзгалар учун,
Гўёки яшардим кўзгулар учун.

XIV

Ахир, ин эдинг-ку менинг чин ганжим,
Не десам барига гар рози эдинг,
Бироқ, кураш эди менинг бирламчим,
Сен эса ҳиссиёт овози эдинг,
Муҳаббат йўлида гўзал тиланчим, –
Юрагим тубининг навоси эдинг.
Базўр эшитардим мен уни, бироқ, –
Эвоҳ, йироқ эди, жуда ҳам йироқ.

XV

Инкор этмагандек бириси бирин
Осмонни айланиб қуёш билан ой,
Кураш рад этмасди юракнинг сирин,
Не учун иккиси талашсин, айт, жой?!
Дунёга шахт боқиб, фақат кўз қирин
Сенгами ташладим яшаб пойма-пой?!
Буларнинг ҳаммаси, балки, баҳона, –
Мен учун умрбод дарсу дарсхона.

XVI

Эсимдан чиқмайди асло у йиллар,
Ижара хонамда ҳайқирган дунё,
Ҳам суйиб, ҳам куйиб ўртанган диллар...
Бу бари бўлган гап, эмасдир рўё.

Вақт дея аталган найзадор миллар
Юракка ботади, эсласам, аммо.
Донини қўмсаган сингари сомон,
Хотира бир томон, бизлар бир томон.

XVII

Мен йиллар нелигин билмабман, ё раб,
Билмабман ям-яшил дарахтларимни.
Ёмғирлар оралаб, қорлар оралаб,
Сезмабман бой бериб сарнақдларимни.
Кўрмабман доимо юксакка қараб,
Тақвимда беркинган гул вақтларимни.
Дерларки, ким вақтни хўр қилса агар,
Вақт уни хўрлаши доим муқаррар.

XVIII

Тақвимга беркинган япроқлар аро
Сен эдинг ноёб гул, энг гўзал вақтим.
Йўлимда нур тўккан чироқлар аро
Сен эдинг нурафшон ва ёруғ бахтим.
Бугун уфқлар аро, йироқлар аро
Милтиллаб туради ул азиз тақвим.
Эвоҳ, ул тақвимга минг узрим бордир,
Нетай, узр айтмоқдан ҳузурим бордир.

XIX

Баъзилар дейиши мумкин дир ҳайрон
Андак кинояда, жилмайиб бир қур:
«Шу ёшда муҳаббат ҳақида дoston?!..
Ёшлардек оқ урмоқ ақлга қусур.
Вақти эмасмикан энди мусулмон
Тоат-ибодатдан изласа ҳузур?!»
Шоиру ошиққа фарқи йўқ йилнинг,
Улардир оламнинг ёшлиги, билинг!

XX

Ким нима деса гар, майлига, десин,
Ғийбатми, танбеҳми – унда ихтиёр.
Мен дейман: Ҳар ким ўз ғамини есин, –
Менинг ўз аравам, ўз қўшиғим бор.
Не тонг, ким ёшликда йўқотса эсин,
Улғайган чоғида топмоғи душвор.
Ишқ – тилсим, ишқ сирдир, сирни куйлайман,
Сирларга ўралган ҳурни куйлайман.

Учинчи қўшиқ

I

Кўчангни биламан, уни суяман,
Ахир, иккаламиз эски ҳамшаҳар.
Баъзида бормоққа майл туяман,
Ўтиб, бекатингга ташлайман назар.
Айт, ахир, виждонни қайга қўяман,
Наҳотки, бол дея мен тутсам заҳар?!
Бормоққа, азизам, менинг ҳаққим йўқ,
Узукли бармоққа узук таққим йўқ.

II

Буни истамайсан, биламан, сен ҳам
Қанчалик севмагин мен саргардонни.
Ёддаги бу соғинч, бу ширин армон
Қанчалик туғёнга солмасин жонни,
Муҳаббат дардига қиламиз малҳам
Саботу садоқат, бурчу виждонни.
Биз ўзни демаймиз ҳеч қачон бахтсиз, –
Барибир, биз шоҳмиз, гарчандки тахтсиз.

III

Эсимда. Учрашдик бир кун дафъатан, –
Ҳол-аҳвол сўрашдик ўтгач ўттиз йил.
На чора! Тақдирга берган эдик тан.
Лекин сен... Баногоҳ тилга чиқди дил
Ва дединг: «қайирлар айирди қасддан,
Орага суқилди неча илон тил.
Ҳаёт номард экан, йўқ ўзга чора,
Муҳаббат ўртада бўлди овора!».

IV

Мен сенга тикилдим шунда эзилиб,
Сенмас, қулоқ солган мен-ку «гап-сўз»га.
Ич-ичдан турарди ёшинг тизилиб,
Кўзингга чиқолмай. Оҳ, қийин кўзга!
Қийин босиб турмоқ. Кўнглим бузилиб, –
Жим қолдим, нетайин, чора йўқ ўзга.
Сен фикран сўзлардинг менга ўша пайт,
Дил-дилдан бўзлардинг менга ўша пайт.

V

Ҳаётни бешафқат деймиз-у, аммо
Аслида одамзот ўзи бешафқат.
Замонни инсонлар яратур, зеро,
Шу замон ҳаётдир – лоқайд, беҳиммат.
Гоҳида осмон – ер, ер – осмон гоҳо,
Чеки йўқ қудратга эгадир ғийбат.
Замонни яратиб ўзи одамзот,
Сўнг ундан нолийди кўтариб фарёд.

VI

Шунақа одамнинг феъли, азизам,
Кекириб юради ғийбатга тўйиб.
Ўзини оппоқ деб билар хотиржам, –
Қоп-қора дунёни яратиб қўйиб.
Фақат сўнгги чоғда эс кирар, бир дам –
Гуноҳқор, нодонга ўзини йўйиб.
Не қилай, одамман мен ҳам, дилдорим,
Қарагин, хатодан иборат борим.

VII

Бунчалар кўп экан дунёда хато?
Ҳеч кимни ўтирмас у аяб-асраб.
Сер солсанг музтоққа ўхшайди гўё:
Аслини кўрмайди кўзларинг дастлаб.
У аста баландлар, каттарар, аммо,
Сен эса борасан дам сайин пастлаб.
Ўшандай хатодан бирини айтай,
Қачондир ёзилган шеърларга қайтай.

VIII

Икки шеър битмишдим, эслайман ҳамон,
Биттаси карнайдан, биттаси найдан.
Уялиб кетаман биридан чандон:
Бунчалик қаттиқ сўз ва кибр қайдан?
Бириси – армоним, най каби нолон,
Изтироб тўкилар ҳар битта байтдан, –
Балки ўқигансан. Яна бир ўқи:
Қалбим сўзларида жигарнинг юқи.

IX

Атадим мен унда сени осмон деб, –
Тан олдим доимо пастда эканим.

Тан олдим; сен яхши, ўзни ёмон деб,
Билмабман дардингда хаста эканим,
Ўзимда ўзлигим кундай аён деб
Англадим тиг эмас, даста эканим,
Барини англадим. Фақат кеч, ҳайҳот!
Мана, боқ, ўша шеър яна солар дод:

1

Бир осмон яшарди, мовий бир осмон
Паға булутлари, офтоби билан;
Шўх-шўх юлдузлари, вазмин қаҳқашон,
Лайлатулқадрию моҳтоби билан;
Майин камалаги, чақину бўрон –
Карашма, итоби, шитоби билан.
Мен уни тушларим акси билибмен,
Билмам, қай осмонни орзу қилибмен?!

2

Илк ёмғир ҳидини пуркаган ҳаво
Япроқдек юракка жойлайди Нилни.
Олисдан таралган боқий бир наво
Муножот мисоли ром айлар дилни...
Сен олис навосан – менга нораво,
Оҳангинг тарк этмас, лекин, қўнгилини.
Мен сенга сўзлайман якка-ягонам,
Мен сени эслайман, менинг бегонам.

3

Эгасин топмаган хатдек овора,
Қйлатиб яшайди бизни муҳаббат.
Муҳаббат рангида қуюқдир қора,
Танлаган рангимиз шу эрур фақат.
Нечун қалбни қилмай мунг билан пора?!
Хўрсиниб қўямиз, басдир, бир муддат.
Қўл чўзса, етгудек орамизда йўл,
Бироқ бир-бировга чўзмагаймиз қўл...

4

Мен нафис лабларнинг зиллолларида
Ишқ майин ичаркан, шошиб сочибман.
Қалбимнинг пинҳона саволларидан
Бошимни бемаврид олиб қочибман.

Тимқора кўзининг малолларидан
Калтабин раммолдек фоллар очибман:
«Мен сени севмадим, севсам, эҳтимол»... –
Айрилиқ юкига бўлмасдим ҳаммол.

5

Дуварак хаёллар исканжасида
Ишқмиди, ҳавасми – била олмадим.
Мақтанчоқ ғурурнинг чўнг панжасида
Ғийбатлар бағрини тила олмадим.
Кўҳна карвонсарой зах танчасида
Кул ва чўғ ажримин қила олмадим:
«Мен сени севмадим, севсам, эҳтимол»... –
Сен эса тиладинг менга шон, камол..

6

Нечун армонларни аллалаш лозим,
Мунгли пардаларга нечун эрк бермак?
Ишқингни куйлайди миннатдор созим,
Тотли хотиротдан яйрайди юрак.
Комронман – ҳамроҳдир сенга овозим,
Эй суюк юлдузим, эй олий тилак!
Зотан буюк бахтдир инсонга ҳар чоқ
Олис бўлса ҳамки юлдузни севмоқ!

7

Кўзларда дод солса муҳаббат агар,
Гўзалим, биз ишққа тутмасмиз мотам.
У йиллар – оқшомдан то тонгга қадар
Жаннатга айланиб ухлаган олам –
Умримиз зийнати – сўнмас бир гавҳар!
Демасмиз ҳеч қачон тақдир бекарам:
Биз алқаб қуёшни, севдик уфқни,
Куйладик қисқа-ю, янгроқ қўшиқни!

Ж

Боқ, унда, гарчанд, бор ҳаётбахш оҳанг,
Лекин кор қиларми, айт-чи, овутиш?!
Биргина хатодан икки қалб гаранг,
Мумкинми юракка кўзни ёв этиш?!
Дил ёнар, тил ёнар, замин ҳам заранг,
Мумкинми тириклай қонни совутиш?!
Соатим қўлимда оҳ урар бугун
Қўлдан чиқиб кетган вақту бахт учун.

XI

Майлига, азизам, омон бўлайлик,
Неки ўтган эса, ўтди, қайтмайди.
Майли, ким учундир «ёмон» бўлайлик,
(Яхшилар бу сўзни сира айтмайди).
Хотирот кунжида комрон бўлайлик,
Нур сочсин ёшликнинг қуёшли пайти.
Хўшлашдик: ўша юз, ўша кўзу қош,
Лабингда табассум, кўзларингда ёш.

XII

Хўшлашдик... Кезаман ёлғиз, ўйлайман,
Қадрдон йўлкадан изингни излаб.
Умримга ўхшаган сувни бўйлайман
Бугунни сенсираб, кечани сизлаб.
Юрагим дардини сенга сўйлайман,
Ул ёшлик боради мендан олислаб.
Мен қувиб етмоқчи бўламан – нодон,
Шамолни тутмоқчи бўламан – нодон.

XIII

Хўшлашдик... Бунчалар куюниш нега
Сунбула сувининг мавжига боқиб?!
Ўтган вақтга бизмас, Яратган эга –
Савобу гуноҳни уларга тақиб.
Умримда, қарасам, мунча кўп чега?
Ҳар битта чегадан бир маъни чақиб,
Жаранглаб курашдим, дейман, чиннидек.
Ишқимни йўқотдим, лекин, жиннидек.

XIV

Мен юксак хаёллар қуршови аро
Фояга қул бўлдим, эркимни тийдим.
Қоп-қора теграмга қасддан доимо
Муқанна сингари оқ кўйлак кийдим.
Муҳаббат сиридан беҳабар гадо,
Қоятош олдида демадим «сим-сим»,
Заминни менсимамай, кўкка боқдим, мен,
Чўлларга шошилиб, лойқа оқдим, мен.

XV

Ҳали ҳам курашдан мен қайтганим йўқ, –
Ватаним эркининг ҳимоясиман.

Ҳар сўзим, қарагин, чарсиллаган чўғ –
Оловдек авлоднинг ниҳоясиман.
Қулликка отилган қадим патли ўқ
Ва XX аср ҳикоясиман.
Кечмадим танлаган олов йўлимдан,
Келмади севмоқлик, лекин, қўлимдан.

XVI

Мен бугун Анҳорни бўйларкан гоҳ-гоҳ,
Кўраман севишган бахтли ёшларни.
Тинглайман – сирли сўз янграйди ногоҳ, –
Фақат айтган бизмас эгиб бошларни.
Бўсалар дунёси, ширин-ширин оҳ
Эритиб юборгай ҳатто тошларни.
Мен дейман: ҳар ошиқ бахтиёр бўлсин,
Бахтиёр жуфтларга гўшанга тўлсин.

XVII

Қарашга ботинмай кетаман аста,
Олислаб бораман бир-бир Анҳордан.
Уларни ҳис этиб ажиб ҳавасда,
Тўхтаймак томоққа тиқилган зордан.
Қанийди, яна мен тутиб гулдаста,
Табассум олсайдим гулдек рухсордан.
Ҳаммаси бўларди буткул ўзгача,
Бўсаю силашдан тортиб, сўзгача.

XVIII

Шунда ёш боладай ичдан бенигоҳ
Хўрсиниқ келади – тўхтатиб бўлмас.
Гўё гиёҳлигин қўмсар-у, эвоҳ,
Куз пайти уҳ тортар бахтиқаро хас;
На оддий нафас у, на шунчаки оҳ,
У – армон зарбидан бўғилган бир сас;
У – юрак тубидан отилган вулқон,
Нафас сувратида бир силкинган жон.

XIX

Атрофга қарайман лол, мажнуннамо,
Гарчанд аламларим ёп-ёруғ, тиниқ
Ва лекин бошимда турланган само
Бир ногоҳ, бир ҳазил, бир тунд, бир синиқ!

Балки у самомас, қалбдаги сазо, –
Осмонга ўзини урган хўрсиниқ?!
Ниҳоят, ўзимни оламан қўлга,
Умидвор боқаман қорайган йўлга.

XX

Бас энди оҳу воҳ. Ундан не фойда,
Ҳаёт ўз ҳаққини қилади талаб.
Муҳаббат бошланган шу азиз жойда
Кезаркан умримдан кунлар саралаб,
Сеҳргар бир кимса ўлтириб ойда,
Ҳар тун кумуш сочар сочимга қараб:
Мўйлаби – қирову, сочлари – қорман
Ва лекин баҳорий мавжларда борман...

Тўртинчи қўшиқ

I

Баъзида Анҳорни тушда кўраман,
Оловли бўсага доядир Ўрда.
Гунчадек лабларни тагин сўраман,
Балиқдек тун бўйи питирлаб тўрда.
Мен таниш қирғоқда узоқ тураман,
Нотаниш туйғулар чайилар нурда.
Мана, қоронғу ҳам сезилмай тушди,
Ёлғизлик тунидан эгим увишди.

II

Қолдирмоқ бўламан мен хотиротни
Мана шу қирғоқда, қора мавжларда.
Унутмоқ бўламан ул азиз отни,
Лекин у чорлайди баланд авжларда.
Кўприкка чиқаман, пастдаги қаърд
Кўраман нотаниш, совуқ мамотни.
Йўқ! Ҳаёт турганда мамот не керак?
Ўз улуг йўлидан югурсин юрак!

III

Мана, ғийқиллайди сўнгги трамвай,
Неча бор биз унга «илинган» эдик.
Буталар оралаб, нўноқ овчидай,
Эҳтиросни қувиб, тилинган эдик.
Шу сувдек мавж уриб яшамоққа шай,
Баҳор билан бир жон, битта тан эдик.

Сўнги трамвайга чопмадим бу гал,
Чопафон шерикни топмадим бу гал.

IV

Севардинг, унутиб, жоним, ўзингни,
Номимга борингни фидо қилардинг.
Севардинг фахр ила шеърий сўзимни,
Энг буюк омадни менга тилардинг.
Бағримда чақнатиб олов кўзингни,
Далдалар берардинг – мени билардинг.
Кўзларинг, ул кўзлар, қоп-қора чақмоқ,
Нақадар қийиндир чақмоққа боқмоқ!

V

Мушоираларда чиқиб минбарга,
Мен шеърлар ўқиган пайтимда масрур,
Кўзларинг ёнарди ўхшаб гавҳарга,
Юзингда табассум, нигоҳда ғурур.
Ҳаяжонда боқиб чин олқишларга,
Мендан-да сен кўпроқ туярдинг ҳузур.
Ёш бола сингари қарсак чалиб боз,
Атрофга боқардинг бахтли, сарафроз.

VI

Бир ажиб ихлосда қараб сўзимга,
Тинглардинг энтикиб, тинглардинг суйиб.
Салгина гард юкса гар нуфузимга,
Дунё терс бўлгандек кетардинг куйиб.
Энтикиб боқардинг ҳатто изимга,
Яшардинг барига эътиқод туйиб.
Ўзингни мен учун қилардинг қурбон,
Шеъримга бўй сочган, эй сулув райҳон.

VII

Бунчалар таърифун тавсиф не учун?!
Хотир бисотини кавлаш нечун шарт?!
Муҳаббат тўсатдан сочганда учқун,
Парт бўлди юрагим, бутун умрим парт!
Йилларнинг шамоли кўрсатди кучин,
Англадим, муҳаббат ўзи буюк дард.
Дардлилар дунёда кўп экан мунча,
Дардлилар дунёси хўб экан мунча?

VIII

Энди ҳеч нарсани англатмайди сўз,
Фақат қарашларда маъно бор тугал.
Ёдимни совутар қорасовуқ, куз,
Бу совуқ оламдан кетайлик, гўзал,
Баҳорга қайтайлик, қўлларингни чўз,
Кўкламга юкиниб тўқийин ғазал.
Шоирлик хизмати – ғазал биландир,
Шоирнинг қисмати – ғазал биландир.

IX

Ўрдада мен санай ҳар битта изни,
Керакдир на жавоб ва на-да савол.
Бир зумга кўрмоқни истар ул қизни
Ҳам мағрур, ҳам абгор таржимаи ҳол.
Қайта ёқмоқчи, боқ, ўчган юлдузни
Осмонга отилган бу дарвиш шамол.
Шамолдек, хаёлан сочинг силайман,
Мен нима тилайман – билмай тилайман.

X

Тилагим, наҳотки, фақат хотира,
Кечаги кунни деб оҳ урмоқ фақат.
Наҳотки, орзулар олами хира,
Армонлар дунёси шунча хушсуврат?!
Ул висол онлари қандай бокира
Ва андак гуноҳкор тенги йўқ ҳиммат!
Худди кечагидек бари ёдимда,
Нур сочиб яшайди хотиротимда.

XI

Қора атласингда сен келганинг чоқ
Баданинг мавжидан кўйлак куларди.
Сеҳрли оловдек ловуллаб дудоқ
Қалбингни қалбимга маҳкам уларди.
Бағримга босганда ёнарди қучоқ,
Потраб қўш каптаринг учмоқ бўларди.
Учарди, бизни ҳам учирар эди, –
Нотаниш дунёга кўчирар эди.

XII

Кўрардим бошимни тиззангга қўйиб:
Кўзингда оловли дунё – ўзгача.

Силардинг-сийпалаб, ўпардинг суйиб
Сочимдан юзгача, қошдан кўзгача.
Мени аллаларди дилга бол қуйиб
Оловли шивирдан маъюс сўзгача.
Эгилиб, юзимга юз босар эдинг,
Муҳаббат достонин жим ёзар эдинг.

XIII

Баъзан давраларда бирга бўлиб биз
Дўстлик кечаларин нишонлар эдик:
Курсдошлар дунёдан ўтмас деб изсиз,
Садоқат, мардликка ишонар эдик.
Дарсда ҳам қўлларни ушлашиб сўзсиз,
Домлани пойма-пой тушунар эдик.
Ёшлик-ку илоҳий бир ҳиммат экан,
Энг буюк неъмат, бу – муҳаббат экан.

XIV

Бироқ дўстлар ўзга, сен эдинг ўзга,
Ўртада нимадир уланмас эди.
Бир соя бор эди – кўринмас кўзга:
Гоҳида чинордек, гоҳо хас эди.
Мен эса ишондим баландвор сўзга,
Баландман деганлар асли паст эди.
Оҳ, буни ўшанда билолмадим, мен,
Севгимни ҳимоя қилолмадим, мен.

XV

Дўстларим улуғ деб суҳбатлар қурдим,
Қонундек тушуниб улар сўзини.
Уларнинг гапини мен ҳақ деб турдим,
Гап-сўзга едирдим севгим, ўзимни.
Кимлардир илжайди, кимлар турди жим,
Илғамай қолдим мен энг нозик имни,
Йўқотдим мен сени, дўстларим, бироқ,
Топиб беролмаслар – дўстларим йироқ.

XVI

Эсимда ўша кун. Сўнгги учрашув, –
Анҳорда эмас, йўқ, дорилфунунда:
«Унашдилар мени...» кўзингда ёш-у,
Юзингда табассум, маъюс ва дилхун.

Мен-чи, бахт тиларкан сенга беуқув,
Нигоҳингда илинж илғадим. Нечун?!
Менки, бир эси йўқ, кўзи йўқ эдим:
Емасдан-ичмасдан, нодон, тўқ эдим.

XVII

Мен у ёш оралаб турган илинжни, –
Кўзим қайда эди? Нега кўрмадим?!
Топдим-у шеър деган серкарам пинжни,
Гўдакдек талпиниб, ўзимни урдим.
Билдимки, девордан суғурдим синчни,
Билмайман, неча йил деворсиз юрдим.
Девори йиқилган уй бўлдим, эсиз,
Оҳангин йўқотган куй бўлдим, эсиз.

XVIII

Мана, оқиб ўтди ўшандан буён
Анҳорни титратиб қанча-қанча сув.
Неча бор қорайиб, ёришди осмон,
Йиллар ҳам ўтдилар сувдек серғулув.
Мен ўзим ясадим висолдан ҳижрон, –
Бормикан менингдек ишқда беуқув?
Менга таъна қилар қаршимда – бугун,
Ёнимда, фаршимда, аршимда – бугун.

XIX

Бугун сен журналист, оқилад аёл,
Ҳаво мавжларида энг янгроқ овоз.
Мен ҳам ўша-ўша, шоирман ҳалол,
Қўлимда замонни сўйлатгувчи соз.
Мен учун сен бугун энг ширин хаёл,
Мен сенсиз бамисли лангарсиз дорбоз.
Сен эдинг, аслида, менинг лангарим,
Маҳкам ушлолмадим сени, дилбарим.

XX

Нетай, «Ал қасос ул-мин ал-ҳақ!» экан,
Интиқом бор жойда кулгили шафқат.
Билмайман, қайсидир донишманд деган:
«Пушмонинг – душманинг!» – Айни ҳақиқат.
Югуриб боряпман – товонда тикан,
Оҳ, севги йўллари қандай машаққат?
Кечирим сўрашга айланмас тилим,
Менинг севилмаган азиз севлигим!

XXI

Хотирот аталган қасрдан, ёҳу,
Мен очган дарчамни ёпаман. Бўлди.
Дарчалар ичида ёруғ эди у,
Раҳдаги гуллар ҳам, на чора, сўлди.
Ёруғлик йўқолди. Атроф қоронғу, –
Ул нур дoston бўлиб, қоғозга тўлди.
Эҳтимол, дostonга айланган шу нур
Қалбингга бахш этгай бир маънос сурур.

XXII

Қўшиқ деб атадим бобларни, зеро,
Айтдим-ку, муҳаббат ўзи қўшиқдир.
Шу қўшиқ бўлмаса, замину само
Овозсиз, оҳангсиз, соқов бўшлиқдир.
Уни ким куйласа бир бор мабодо,
У бахтсиз бўлса ҳам, асл ошиқдир.
Мен уни куйладим. Топди ниҳоя
Бир гўзал, бир маънос, ёниқ ҳикоя.

XXIII

Бас. Тамом. Шу билан энди дostonга,
Севги дostonига қўяман нуқта.
Мен сени ўхшатдим, кўрдинг, осмонга, –
Юрагим яшайди олис уфқда.
Мен ўзни отдим-у, қора бўронга,
Қуёшдан юз буриб, қолдим буюқда,
Дунёни қайирай дея қайрилдим,
Қайрилдим, қайрилдим, сендан айрилдим...

Отаули

ЙЎРИҚ

Кейинги ўн беш йиллик умрини қадимий Ясси қалъаси яқинидаги Янгикўрғон қишлоғининг мачитида ўтказган Хусайн сўфи Муҳаммад сўфи ўғли қирчиллама қирқ ёшида кутилмаганда ноаниқ бир хасталикка чалиниб, тўшакка михланди-қолди. Табиблар беморни ҳар боб билан кўриб, дардига даво қидирдилар, лекин уринишлардан тайинли натижа чиқмади. Дарднинг нималиги мужмал, инчунин, давоси янада мужмалроқ. Аслида-ку, нақ гирибондан бўғиб олиб кетаётган дарднинг ўзи йўқ! Бемор ҳам аниқ-тиниқ «фалон аъзойим оғриб турибди» деб кўрсатиб беролмайди...

Бир ойча аввал, одатдагидек, сахармардондаги қоронғуликда таҳоратдан сўнг уйдан чиқиб, девор-дармиён кўшни мачитнинг мезанасига кўтарилди-да, муқаддас даргоҳнинг ўчоғидан кириб кулидан чиқадиган ашаддий сўфи сифатида муаззиннинг ўрнига азон айтди. Айни шу чоғда ўзини бардамбақувват, овозини жарангдор ҳис қилди. Жума куни эди, одатдагидек, жамоа билан намоз ўқиганидан кейин ҳалимхона билан зикрхона оралиғидаги хужрада мачитнинг имом хатиби, мутаваллиси, яна бир неча кунда-шундалар билан биргаликда нонушта қилди. Кейин қироатхонага ўтиб, бир муддат мутолаага мук тушди. Тўрт-беш саҳифа ўқир-ўқимас нимагадир кўз олдида ҳарфлар алланечук чаплашиб кетаверди. Толиқдим шекилли, дея уйига чиқиб, пешин намозига қадар чўзилиб ётди. Қанча ухлаганини билмайди, алоқ-чалоқ туш кўриб, босинқираб уйғонди. Ўрнидан турганида... дабдурустан гандираклаб йиқилди. Мана, қарийб бир ойдирки, кунига икки-уч маҳал ёлғиз ўғли

ҲИКОЯЛАР

Маҳмудга сўяниб ҳожатга бориб келади. Табиблар берган эзибички, тутатқи, дамлама, яна бошқа алламбало эмлар, қани энди, зиғирча кор қилса! Бирон жойи оғримайди. Бирон нима ичкиси-егиси келмайди. Иштаҳа мутлақо йўқ! Ўрнидан турса гандираклаб йиқилаётгандек бўлаверади, шу боис уззукун узала тушиб ётади. «Шуни ичиб олсангиз отдек бўлиб кетасиз», дея қимиз олиб кириб бошида парвона бўлаётган жуфти ҳалоли Бибиойша отиннинг гаплари ҳам ёқмайди. Хуллас, дарди оддийгина дард эмас, аллақандай тушунарсиз бир бало! Кимдир иссиқ-совуқ қилдим, ўша нонушта чоғи еган-ичганига қандайдир захарловчи моддани қўшиб бердим, буёғи ёлғиз Оллоҳгагина аён! Бадгумонлик гуноҳ дейдилар. Худога ишонган одам: бандасига ҳам ишониб қарайди. Айниқса, табибларга! Улар бўлса, беморнинг ранг-рўйини кўриб таажжубланадилар, «Кўринишингиздан, соппа-соғсиз!» – дея кўнглини кўтардилар. «Муолажаларни тўлиқ олсангиз, иштаҳангиз очилиб, бўз йигитлардек чопқиллаб кетасиз», дея умидлантирадилар. «Бекордан-бекорга айланаверадиغان қанақа бош бу бошингиз?» – дея ўзларича ҳазиллашган бўладилар... Барибир натижа... Ё фалак! Қайдан ёпишди бу балойи ногаҳон?! Наҳотки шу алфозда ўлиб кетаверса?! Қирчиллама қирқ ёшида... куни кечагина соппа-соғ юрган одам... балоғат ёшига эндигина етган ёлғиз ўглининг бахти-ю тахтини кўрмай, уни етим қолдириб!.. Ё раббий! Наҳот бу ёруғ оламга келиб кўрган-боққани шу бўлса?..

Йўқ, Хусайн сўфи ўзини Худонинг суюкли бандаси деб билганидан кейин ҳеч қачон ношукурлик қилмайди, албатта. Худога минг қатла шукурлар қилса арзийдики, у ҳалол-покиза умр кечириб, ўз ҳаётини асосан Худонинг уйи – мачитда ўтказган руҳоний зот Муҳаммад сўфи хонадонидида таваллуд топди. Айни шу боисдан болалик чоғларидаёқ хатми қуръон қилиб, қорилик шарафига ноил бўлди. Навқиронлик йилларини Бухоройи шарифда кечириб, машҳур мадрасада таҳсил кўргани-ю, бу мадрасанинг энг обрўли мударриси, мусулмон дунёсида таниқли шайхулислом Баҳриддин Бухорий ҳазратларига куёвлик мартабасига мушарраф бўлгани учун ҳам беҳад-беҳисоб шукрона айтса арзийди. Ўн етти ёшида Саврон қалъасидаги мадрасалардан бирини битириб, арабу форс тили билан бир қаторда ўзининг она тилида ўқиш-ёзишни пухтагина ўзлаштирган ягона зурёди, кўзининг оқу қораси Маҳмуд қоридек заковати ҳайратомуз ўспиринга падари бузрукворлиғ бахти... Худонинг суюкли бандасигагина насиб қиладиган улуг бахт бу!.. Яратган Эгам, шундай оқил фарзанд ато этганинг учун ўзингга ҳазор шукур, лекин... Шу кетишда эрта-индин бандаликни бажо келтирса... бу ёруғ оламда Худодан бошқа ишонари-ю сўянари йўқ дилбандининг ҳоли не кечади?! Энди фарзанд роҳатини кўраманми деб турганида бу не кўргилик?! Кўнглида бош кўтарган исённи базўр жиловлаб, ичидан истиғфор келтирди: астағфурилло! Тавба қилдим, ношукур бандангни Ўзинг кечир, Парвардигори олам! Яна Сенинг ироданга буйсуниб, кўнглимдаги қирқ йиллик орзу-армонларим, уларни ифода қилгулик тил-забоним, дил сўзларимни уқишга қодир ақли бутун зурёдим борлиги учун Ўзингга минг карра шукрона айтсам арзимайдими, ахир! Фақат сўнги тилакларимни айтолмай армонда кетгулик қилмагайсан! Ўзинг барчасидан огоҳсан, Яратган эгам, токи тилдан қолмай туриб, ўғлимга қирқ йилдан буён юрагимнинг тўрида сақлаган кўнгил сирларимни – васиятимни айтиб улгурмоғим шарт!..

Кеча оқшом ўғлига аталган сўнги сўзини «Насиб қилса, эртадан қолдирмайман, тонг отсин, айтаман!» деб ният қилган эди, бугун эрталаб...

Кутилмаганда мачитнинг имоми ортидан халифаликнинг музофотдаги ноиби билан бир нотаниш йигитни эргаштириб, «ранг кўр-ҳол сўр»га кириб қолди. Бир муддатлик такаллуф-илтифотлардан сўнг имом ташрифдан муддаони тушунтирди:

– Манови биродаримиз куни кеча пойтахт Бағдоддан келди, – деди нотаниш йигитга ишора қилиб. – Бугундан бошлаб, жанобларининг ўрнида мачитимизнинг сўфиси сифатида иш бошламоқчи бўлиб турибди. Хабарингиз бор, анча вақтлардан буён бошқа бир қатор мачитларда амри маъруф араб тилида олиб борилмоқда. Бизда араб тилида равон гапира оладиган одам фақат ўзингиз эдингиз, тақсир, лекин сиз... бу ишни пайсалга солиб келдингиз. Энди сизга Худо шифо берсин дея таклифимиз, боринги, ўтинчимиз шулки, куни кеча Саврон мадрасасини битқарган ёлғиз ўғлингизни манови биродаримизнинг ўрнига Бағдодга таҳсилга жўнатсангиз! Токи, у ҳам худди ўзингиздек араб тилида ўқиш-ёзишгина эмас, эркин гаплашиш малакасини ҳосил қилиб қайтса-да, шоядки эрта бир кун от ўрнини той босса! Жанобларига келсак, соғайиб чиққанингиздан сўнг мачитимизнинг бой кутубхонаси билан ҳаттотлик ишлари ихтиёрингизда бўлур!.. Шунга... нима дейсиз, тақсир?..

Кутилмаган ташрифдан ҳам кўпроқ айна таклиф замиридаги пировард мақсадни пухтароқ ўйлаб, қатъий хулосага келиш ниятида бир кунга муҳлат олди-да, имом хатиб, нойиб тўра ва янги «ўринбосар» билан хайрлашиб, ўрнига қайта чўзилди. Ўзини янада ҳолсиз-мажолсиз ҳис қилди. Айна чоғда ич-ичидан баайни бир тўфон бостириб келди. Хўш, буларнинг пойқадамидан асосий муддао нима ўзи?! Бемордан ҳол сўрашми? «Қачон ўлади бу?!» деган кўндаланг саволга узил-кесил биргалиқда жавоб қидиришми? Бағдоддан келган янги «ўринбосар»ни таништиришми?.. Суянган тоғи Маҳмудни Бағдодга ўқишга жўнатишдан пировард мақсад нима? Ота-болага астойдил ҳиммат-саховат кўрсатишми? Уларни бир-бирларидан тириклайин жудо қилишми? Отани ўлдириб, болани ўз йўриғига солишми?.. Араб тилида ўқиш билан ёзишнинг зарурлигини тушуниш ҳам, бошқаларга тушунтириш ҳам мумкин албатта. Лекин бу туркий улус ҳузурда араб тилида нутқ ирод этиб амри маъруф қилиш, арабий маъноларни туркий улусга она тилида эмас, араб тилида тушунтириш... Бу кўчанинг охири қаёққа боради ўзи?!

Кутилмаган ташриф Хусайн сўфи Муҳаммад сўфи ўғли учун баайни дард устига чипқондек бўлди. Ишонган ёлғиз ўғлига васият айтиш қарори янада қатъийлашди:

– Ўғлим! – деди юраги тўлиқиб ва овози титраб кейинги кунларда ҳар бир каломига интиғу маҳтал бўлиб ўтирган нуридийдасига меҳр билан боқар экан. – Гапларимни жон қулогингизда эшитинг энди, ўғлим! Ўн етти ёшингизда арабу форс тили билан бир қаторда она тилингизни бу бандаи ожиздан минг карра пухтароқ билиб олганингизни ўз кўзларим билан кўриш насиб қилганига шукур! Энди... алҳамдулилло, сиз билан биз мўмин-мусулмонмиз. Дини ислом билан каломуллоҳнинг беқиёс ҳаётбахш қудратини яхши англаймиз, ўғлим. Аммо мана шу муқаддас заминда яшаб турган не бир ақлли зотлар ўз она тилларига бегонасираб қарасалар... бу аҳволда додимизни кимга айтишимиз

керак, ўғлим?! Майли, араб тили билан форс тилида ҳар қанча ўқийлик-ёзайлик, лекин ўзаро туркийда гаплашишдан, демакки, айна шу тилда фикрлашдан маҳрум бўлмайлик-да, ахир! Акс ҳолда ҳолимизга вой!

Ўзингиз жиддийроқ бир ўйлаб кўринг. Жамики мусулмон дунёсида ҳадис илмининг сардори бўлмиш Имом Бухорий ҳазратлари қариган чоғларида қадрсизланиб, таҳдид-тааддилардан ўз киндик қони томган юртга қочиб қутулсалар. Фалсафа ва мантиқ илмини араб тилига қўшиб муаллими аввал Арасту юксаклигига кўтарган Абу Наср Форобий ҳазратлари Халафда қариган чоғларида хор-зорликда умр кечириб, камситишлардан ўлибгина қутулсалар!.. Бу қандай бедодлик, ахир!.. Мана, бир чеккасини ўз кўзларингиз билан кўрдингиз, фақир ҳам она юртимда туриб, араб тилини пухта билганим ҳолда, Бағдод ҳалифалигининг нойиб тўралари билан ўзингдан чиққан балоларнинг зулм-ситамларида қочиб, жон ҳовучлаб базўр яшадим. Ўзим туғилиб ўсган Иссиққўл соҳилидаги Барсған шаҳрида ҳам, сиз таваллуд топган Қошғарда ҳам косам оқармади. Халифаликнинг кўз-қулоқлари сиғдиришмади! Буюк Алп Эр Тўнга – Афросиёбнинг ворислари, кимсан қорахонийлар салтанатининг асосчиси Буғрохоннинг пушти-палаги бўла туриб... балки айна шу сабабдан бир умр таъқибу тазйиқлар остида яшадим. Тили ширин ота-боболарим туғилиб ўсган манови муқаддас заминга қочибми-кўчиб келиб ҳам ўзим – рўшнолик, елкам – офтоб кўргани йўқ! «Бу қандай ноинсофлик?!» деб кимдан сўрашни билмайман. Кундан кунга бошим қотиб, калавамнинг учини йўқотиб боряпман. Араб тилида ҳар қанча ўқиб-ёзишимиз мумкин ҳам зарур, бироқ, ўзингиз жиддийроқ ўйлаб қаранг, икки туркий бир-бири билан туркийда эмас, бегона тилда гаплаша бошласа!.. Она тилимиз энг сўнги таянчидан жудо бўлгани шу!.. Билмадим, бу аҳволда авлодларимиз, она тилимиз, умуман, Ота Туркистонимизнинг ҳоли не кечади?! Қиёмат кунида Яратган эгам: «Мен яратган шундай беназир тил хазинасини беқадр қилган бандаларим!» – дея тилимиздан осмасмикан?! Хулосаи калом шулки, улим, Жаноби Ҳақнинг ҳузурига ёруғ юз билан бориш олдидан сиздан ягона ўтинчим ҳам сўнги васиятим: она тилимиз хазинасидаги жамики зарраю нуқраларнинг ҳар бирини кўзларингизга тўтиё қилиб, йиғиб-териб, асраб-авайлаб, бир китобга жамулжам этсангиз! Араб дунёсини кезиб, араб тилини пухта ўрганишингиз шу улуғ мақсадни рўёбга чиқаришга қаратилса! Шоядким ёзма нутқдан маҳрум бўлган, мана, энди оғзаки нутқдан ҳам тобора сиқиб чиқарилиб, кун-бакун ўлиб бораётган тилимизга қайта жон ато этиш бахти сизга муяссар бўлса! Она тилимизнинг нақадар бойлигини, не бир шеваларимизга хос сўзларимизнинг маъно товланишларини теранроқ ҳис қила олсангиз экан! Бу шундай бой, ифода имконияти чексиз тилки, у баайни келиннинг сепидек ёзилса, жаҳоннинг не бир хазиналари бу тилсимнинг олдида ғариблиги аниқ-тиниқ кўринади-қолади... Волидангизни сизга, сизни Худога топширар эканман, Жаноби Ҳақдан илтижойим шу: илоҳо тилимиз маънолар хазинасини жаҳон аҳлининг кўзларига аён кўрсатиш имкониятини шу ягона зурёдимга беминнат ато этгайсан Ўзинг!

Дил қаъридан чиқиб дил қаърига етиб бораётган бу гаплардан ўспирин Маҳмуднинг юраги баттар тўлиқди. Отасининг қоқшол қўлларини меҳр билан силаб, қоқсуяк кафтига лабини босди. Бугун вужуди титраб-қақшаб, жисми-жони ёниб-ўртаниб шивирлади:

– Бас, бўлди, кўнгилни вайрон қилманг, падари бузруквор! Васият айтишга зинҳор шошилманг, зеро, сиз ҳали кўп яшайсиз, мен билан набираларингизнинг бахти-тахтини кўрасиз!.. Майли, бу гапларингизни кунни кеча мустақил ҳаётга йўлланма олган толиби илмга йўл-йўриқ сифатида қабул қилгайман, отажон! Зеро, отанинг йўриғига юриш ўғил учун ҳам қарз, ҳам фарз, айниқса, сиздек кўпни кўрган донишманднинг бамаъни йўриғи бўлса!..

Хусайн сўфининг бемажол қўллари зурёдининг бош-кўзини меҳр билан силади:

– Майли, сиз айтганингизча бўла қолсин, ўғлим!..

...Бўлажак тилшунос олим, оламшумул «Девони луғатит турк» асарининг муаллифи Маҳмуд Қошғарийнинг тиниқ хотирасига ўчмас бўлиб муҳрланган ва бу буюк тилшуноснинг бутун умр йўлини аниқ-равшан белгилаб берган бебаҳо йўриқ эди бу!..

* * *

Орадан роппа-роса эллик йил ўтди. Маҳмуд Қошғарий ўғлига эллик йил мобайнида яратган шоҳ асари – «Девони луғатит турк»нинг ўз дастхати билан битилган нусхасини энг бирламчи мерос қилиб қолдирар экан, юраги тўлиқиб васият қилди:

– Мана, ўғлим, менинг бу ёруғ оламга келиб бир топган-тутганим сиз, яна бир топган-тутганим шу асар бўлиб турибди! Билмадим, ота-боболарим, айниқса, падари бузрукворимнинг ушалмаган армонларини қанчалик ушата олдим, лекин шуни айта оламанки, бир умр армон билан яшаган донишмандликда беназир отамнинг йўриғига юриб, Худога шукур, кам бўлмадим. Бу оламда одам боласидан доғу ҳасрат эмас, қўлга илингулик бир дастуруламал, яхшиликка йўйиш мумкин бўлган бебаҳо йўриқ қолсин экан! Энди ушбу йўриқномамни кўз қорачиғидек асраб-авайлаб авлодларимизга мерос қилиб қолдиришдан ташқари ўзингиз ҳам аввало туркий улусимиз, қолаверса, бутун башарият сиздан миннатдор бўлиб фойдалана оладиган ўз йўриғингизни қолдира олсангиз эди, улим...

АМУ НАСИМИ

Олтмиш беш йил ҳамиша оёқда тик юрган жаҳонгашта бирдан йиқилмасин экан! Айниқса, мусофирчиликда, қариганинг сайин ўзинг туғилиб-ўсган юрт соғинчи бот-бот ҳуруж қилиб қолганида ётгудек бўлсанг ўзингни қўйгани жой тополмай қолар экансан киши! Ёнган юрагингни ушалмас армонлар исканжага олиб, гуриллаб турган оловга сепилган ёғдек уни баттар алангалатишини кўринг шу топда! Юрак қаъридан баайни вулқондек отилиб чиқаётган оҳ-воҳлар заптига олишини ҳис қилинг! Оҳ, Хоразм – Зардушт бобо юрти, «Авесто» ватани, кўҳна оташкада!.. Воҳ, Орол – оламдаги энг улкан қуруқликнинг қоқ ўртасидаги мўъжизавий чучук сув, чор тарафи ёпиқ денгиз, қадимий Туронзаминда иқлим яратиб турган илоҳий балогардон!.. Оҳ, Гурганжу Қиёт, Работи Ўғизу Замахшар – қадимий Хоразмнинг тилла узукка қўйилган олмос кўздек бебаҳо ганжиналари! Воҳ, лойқаси шифобахш асов Жайхун! Дарё бағридаги Пайғамбар оролидек

жаннатмакон оролар! Соҳилларидаги жаҳонда тенгсиз-беназир тўқайзорлар!.. Сизларни яна бир марта кўрар кун борми экан?! Қани энди ҳаммасига этак силтаб, олтмиш йил аввал Замахшарда кечган болалик чоғларидагидек бир қулочлик таёқчани от қилиб минса-да, кишлоқдаги билқиллаган тупроқ кўчалар бўйлаб чопқилласа! Кошки эди манови Маккаи Мукаррамадан тўппа-тўғри Замахшарнинг болалиги кечган нурафшон кўчаларига қараб шу бугун «Ҳайё-хўйт!» дея пой-пиёда йўл тортса-да, ҳижрат ва ё сафар-саёхат эмас, дийдор шавқида сўнги бор ғайрат-шижоат қилса!..

Маҳмуд Замахшарий, мана, бирор ҳафтадирки, оёқдан қолиб тўшакка миҳланганидан буён олтмиш олти йиллик умрини ўзича қайта-қайта сарҳисоб қилади. Болалиги, ўсмирлиги, балоғат онлари, ижодий камолот паллалари, жаҳонгашталиқда кўрган-кечирганларини бирма-бир эслайди. Умр деганлари бу қадар йилдирим экан?! Олтмиш олти йиллик умри кўз очиб юмгунча ўтиб кетганини қаранг! Ахир, Замахшардан Гурганжга бориб, ўн тўрт яшар ўспирин, мадрасада таҳсил кўра бошлагани... кун иккачагина эмасмиди?! Гарчи болалик кезларидаёқ бутун бошли Қуръони каримни ёд олган қори бўлса-да, бир-бирлари билан араб тилида эмин-эркин гаплашаётган толиби илмларнинг суҳбатларига қўшилолмайдиган алланечук тили қисик ҳолда бир чеккада мунгайибгина турганлари!.. «Мен ҳам шулардек Расули Акрам тилида бемалол гаплаша олармикинман?!» – дея астойдил орзиқишлари, алланечук талпинишлари, астойдил интилишлари!.. Шунгаям роппароса эллик йил – ярим аср бўлибди-я, буни қаранг!

Худога минг қатла шукур, мана, бугун ўша мадрасада бирга тасҳил кўрган тенгдошлари, Хоразмдаги юртдошлари, ислом оламидаги диндошлари орасида Қуръони карим ва Пайғамбари Акрам тилини ўзи қадар пишиқ-пuxта биладиган олим, очиғи, бармоқ билан санарли! Интилганга толе ёр экан, не бахтки, жаҳоннинг энг улуғ мадрасаи олияларида араб тилининг имлосию наҳви хусусида у ёзган китоб энг мўтабар дарслик сифатида фойдаланилмоқда. «Муқаддиматул адаб» китоби ҳам мусулмон оламидаги жамики адабиёт муҳлислари орасида қўлма-қўл! Айниқса, у тузган луғатлар – арабу юнон, санскриту туркий тилларнинг қиёсий луғатлари!.. Бу луғатларнинг тил билиш борасида жаҳонда беназир устози, муаллими соний Абу Наср Форобий ҳазратлари яратган асарлар қадар шуҳрат қозонгани!.. Уларнинг яна бир буюк устози, муаллими аввал деса дегудек устоди, улуғ адаши Маҳмуд Қошғарий ҳазратлари яратган «Девони луғатит турк» асарининг ёнида туришга ҳар жиҳатдан муносиблиги!.. Етказганинга шукур, қодир Аллоҳ! Кўрсатганинга шукур, Парвардигори олам! Ўша улуғ адашининг қутлуғ панд-насихатларига оғишмай амал қилиб, жаннатмакон устозининг савоб ишларини муносиб тарзда давом эттира олганига минг қатла шукур!

Маҳмуд Замахшарий хотирасида қарийб қирқ йил аввал рўй берган бир дийдорлашув беихтиёр қайта жонланди.

Ўшанда Гурганж мадрасасини битириб, ўзича тилшунослик илми уммонининг туб-тубига шўнғиш азмида юрган Маҳмудни, не бахтки, тақдири азал буюк адаши Маҳмуд Қошғарий билан учраштирди. Бутун Туронзамин бўйлаб кезиниб, туркий тилдаги ибратли сўзлар, иборалар, мақоллар, афсона-ривоятларни ёзиб олаётган бу доврўғи дoston алломаи замоннинг қадимий Хоразм тупроғини тавоф қилиб юргани

қулоғига чалиниб қолди-да, «Худо ўзи ниятимга етказди!» дея у зоти шарифнинг ортидан қидира-қидира ахийри топди. Қарийб бир йил бутун Хоразм бўйлаб қилган сафарида алломаи замонга наинки оддийгина йўлдош-сафардош, балки, айна чоғда, қўлдош, суҳбатдош, маслакдош, қисматдош бўлди. Устознинг кўпдан-кўп насиҳатларини қулоқларига кўрғошиндек куйиб, йўриқларини кўнглига маҳкам тугиб олди. Айниқса, бир насиҳати хотирасига ўчмас бўлиб муҳрланди. Устоз осмони-фалакка бирга-бирга парвоз қилган ота-бола Дедал билан Икар ҳақидаги ривоятни мароқланиб айтганларидан кейин, «дум қўйган шогирд» иборасининг луғавий маъносини мухтасаргина изоҳладилар-да, шундай насиҳат қилдилар: «Кошки эди сиз ҳам Икардек дум қўйган шогирд бўла олсангиз, ўғлим!.. Улуғ устозимиз Абу Наср Форобий ҳазратлари жаҳоннинг тўқсонга яқин тилларини ўрганиб, она тили – туркийни етарлича ўрганолмаганидан қаттиқ афсус-надомат чекиб ўтган эканлар. Камина туркий тил бирла бу тилдаги адабиётни ўрганишга умримни сарфлаб битираёздим, аммо, водариф, санскрит билан юнон тугул, ақалли араб билан форс тилини ҳам кўнглидагидек ўрганолмаганимдан афсусдаман. Энди сиз Форобий ҳазратлари билан фақирнинг ушалмас армонларидан тегишли сабоқ чиқариб, баайни Икардек дум қўйган шогирд, чинакам кенжа ботир бўлсангиз-да шу икки кутбни бирлаштириб, ўрганган тилларингизнинг қиёсий луғатларини ярата олсангиз экан, ўғлим!..»

Мана, худога минг қатла шукур, ўзига ота мақомидаги ўша улуғ адашининг ўша насиҳатларига қирқ йилдан буён оғишмай амал қилиб, устозининг кўнглида чўкиб қолган армон тоғини баҳоли қудрат ушатди. Арабистон, Юнонистон, Ҳиндистон, Эрону Турондаги не бир алломалар билан тиллашди. Уларнинг дил сирларию тил тугунларини баҳоли қудрат ечди. Ўзи яратган қиёсий луғатлар, комил ишонч билан айтиши мумкинки, жаҳонда тенгсиз-беназир! Бир эмас, уч карра ҳаж амалини қилди. Мана, учинчи маротаба ҳаж қилибгина қолмай, айна чоғда, Каъбатуллоҳ қошидаги ҳужрада кўним топиб, пайғамбар ёшидан кейинги уч йилни Маккаи мукаррамада кечирмоқда. Умрини муттасил тоат-ибодату мутолаа-мушоҳада ила ўтказмоқда. Айни шу узлатда кечган кунлари, астойдил интилиши, кўнглидаги яхши нияти, тилидаги яхши сўзи-ю, кундалик яхши амалининг шарофати билан наинки оддийгина «маккалик тилшунос олим» ва ё «Каъбатуллоҳга қўшни» сифатида танилди, ҳаттоки «Аллоҳнинг қўшнисини» – «Жоруллоҳ» сифатида довруғ қозонди. Алҳамдулилло, Аллоҳ ҳузурда Каъбатуллоҳдек яқин ва содиқ қўшни, қўшни бўлганда ҳам, ён қўшни – жон қўшни бўлиб турибди! Шундай шон-шарафга муносиб кўргани учун Яратганга яна минг карра шукрона айтса арзийди. Лекин, ҳайҳот, бешафқат йиллар ўтгани сайин, айниқса, хасталикка чалиниб, беҳол-бемажол ётганидан буён... кўнглидаги ушалмас армонлар юки тобора оғирлашмоқда. Кейинги кунларда айниқса, бир армон кўнглини баайни тегирмонтошлари янглиғ янчади: «Шошнинг сувини бир марта ичган чумчуқ Маккатиллодан қайтиб келади» деган эканлар машойихлар. Ниҳот энди наинки Шошдек бир кентнинг суви, Амудек азим дарёнинг шифобахш сувини кўп маротаба ичган бу ношукур банда... оддий бир чумчуқчалик бўлолмаса?! Ўзи туғилиб ўсган муқаддас тупроққа қайтиб боролмай, она юрт ҳажрида ўлиб кетса?! Бундай Жоруллоҳликдан не наф, Ўзинг айт, Парвардигори Олам?!»

Махмуд Жоруллоҳ тўшақда кўзларини чирт юмиб ётган кўйи дилдилдан Яратганга муножот қилар экан, эшик оҳиста чертилди. Жория аста томоқ қирди:

– Узр, бир дийдорталаб ҳожининг илтимосига биноан оромингизни бузишга мажбур бўлиб турибман, Ҳазратим?..

Бу оламда ким кўп – дийдорталаб ҳожи кўп! Кимсан Жоруллоҳ билан тиллашиш орзусидаги толиби илм янада бисёрроқ! Лекин бу хастаҳол бандаи ожизнинг хоҳиш-иродаси, кўнгил майли, сиҳат-саломатлиги... Кўзларини очиб, хушламайроқ сўради:

– Ким экан у?..

– Аму бўйидан, она қишлоғингиз Замахшардан келдим дейди, тақсир!..

Юраги беихтиёр орзикди. Кўз олди дафъатан ойдинлашди. Наҳотки оҳи-зори Худога етиб борган бўлса?! Ўрнидан енгил кўзгалар экан, буюрди:

– Айт, кирсин!..

Эшиқдан ўзига тенгдош бир қария бўй кўрсатди: бошида хоразмча чўғирма, эғнида туркона тўн... Қулочини кенг ёзган кўйи кириб келди-да, хушнуд хитоб қилди:

– «Сўрай-сўрай Маккани топдиг-а!» деган экан машойихлар! Худога шукур, мен фақат Маккани эмас, бу мукаррама шаҳардаги болалик қадрдонимни ҳам ахийри топиб келдим-а! Ҳовва, Махмуджон, дўстим, нишетиб ётибсан бу ерда?!

Қария билан беихтиёр кучоқлашиб кўришди-да, уни оғушидан ярим бўшатган кўйи кўзларига тикилди. Бўй-бастию юз-кўзи, айниқса, бошидаги чўғирмаси билан тилидаги ҳолвадан ҳам ширинроқ «ҳовва»си «Мана мен хоразмликман, Замахшарданман» дея айтиб турибди, лекин ким бўлди бу?! Таниш чехраю қадрдон кўзлардан роппа-роса олтмиш йиллик маънони дафъатан уқди: ахир, Матёқуб-ку бу, Замахшардаги девор-дармиён қўшнилари Қўшжон оқсоқолнинг ўзига тенгдош ўғли Муҳаммад Ёқуб!.. Юзини олтмиш йиллик қадрдони елкасига босар экан, беихтиёр пичирлади:

– Бормисан, дўсти азиз!.. Болалигим ҳавоси билан Аму насимини олиб келиб, шу топда мени бирданига соғайтириб оёққа қўйдинг-да! Етказганингга шукур, кўрсатганингга шукур, ё Аллоҳ!.. – Кўз олдида роппа-роса қирқ йил аввал биринчи маротаба ҳажга отланганида Замахшарда кучоқлашиб кузатиб қолган дўсти Муҳаммад Ёқуб намоён бўлди. Ўшанда ота-боболарининг касби-корини давом эттира бошлаган мироб дўстининг қайта-қайта уқтиришлари қулоқлари остида яна бир карра янграгандек бўлди: «Майли, дўстим, ой бориб, омон қайт! Мен бу ерда Аму билан Орол сувининг ҳисоб-китобини қилиб бўлгунимча жаҳоннинг ҳавосини тўйиб-тўйиб олгин-да, ота юртинга ўз ихтиёринг билан қайтиб кел, хўпми?.. Барибир, Хоразмнинг ҳавосини ҳам, сувини ҳам, тупроғини ҳам оламдаги не бир жаҳонгашта-жаҳонгирлар ҳеч қачон тополмаган! Хаттоки Искандар Зулқарнайн ҳам!.. Шуни унутма, жон дўстим!..» Кучоғини ярим бўшатиб, дўстининг кўзларига тағин муштоқона термилди:

– Сени кўрар кун бор экан-ку, азизим Муҳаммад Ёқуб! Қаёғдан офтоб чиқиб, қандай шамол учирди, азизим?!.

Болалик қадрдонининг юз-кўзларида хушнуд табассум жилва қилди:

– Ўзинг яхши биласан-ку, офтоб Шарқдан чиқиб, шамол Жанубдан эсади, дўстим! Жануб шамоли учирди мени, қибла шамоли!

Кўнгли беихтиёр яшариб, кўз олди равшан тортди.

«Қибла шамолининг учирганига шукур! Шунинг шарофати билан юртим нафасини, азим дарёмизнинг шифобахш насимини туйиб турибман, дўсти азиз!»

...Ўртада мўъжаз дастурхон, икки дўст бир-бирларига юзма-юз ўтирдилар. Каъбатуллоҳ қошидаги қўлбола ҳилватда икковлон яккадам равишда бир кеча-кундуз қизгин дийдорлашдилар. Ўзи бир пайтлар айтганидек, «Хоразм сув ҳавзаларию суғориш иншоотларининг эгаси – мироб дўсти Муҳаммад Ёқуб қадимий воҳанинг суғориш тизимини яхшилаш, янги арна, ариғу зовурлар очиш, она қишлоқлари Замахшарни гуллатиб-яшнатиш йўлида қирқ йилдан буён қила олган ишлар ҳақидаги бири-биридан мароқли ҳикояларини Орол тўлқинларининг таърифи билан Аму мавжларининг таснифига улаб юборди. Ватандан йироқда ҳижрон кўйида куйиб кул бўлаёзган хастахон юртдошларини аслига қайтариб соғайтирнш ниятида улуг Абу Наср Форобий ҳазратлари кашф этган сурнайнинг ҳаётбахш наволари Маҳмуд Замахшарийнинг қулоқлари остида қайта янграгандек бўлди. Гўё шу топда! Болалик қадрдони Муҳаммад Ёқубнинг оғзаки ҳикоя қилиш маҳорати оламдаги энг зўр чолғувчининг ижро маҳорати, ҳатто энг зўр мусаввирнинг тасвир кудратидан зинҳор қолишмайди, Худо ҳақиқи Бири-биридан мароқли ҳикоялар дарё соҳилларидаги тўқайзорларда бунёд этилаётган дам олиш масканлари, бу масканларда, айниқса Туямўйин атрофларидаги ўликни ҳам тирилтира оладиган шифобахшлик ва ҳузурбахшликда беназир Аму насими теварагида айланар экан. Маҳмуд Замахшарий дафъатан яшариб кетгандек бўлди. Бутун жисми жонида ажиб бир ғайрат-шижоат, айна чоғда, чидаб бўлмас соғинч туйғуларини ҳис қилди. Беихтиёр ўрнидан туриб, болалик қадрдонига астойдил ёлворди:

– Илтимос, жон дўстим, мени ҳам ўзинг билан бирга олиб кет, хўпми? Токи ўлсам Хоразм тупроғида ўлай! Юртга қайтиш йўлида жон таслим қилсам ҳам майли, розиман, Худонинг буюргани! Ҳаж йўлида жон таслим қилганлар тўппа-тўғри жаннатга кирармиш. Менга шу топда насясидан нақди, омонатимни ер юзининг жаннати бўлган ота маконимни зиёра қилиш йўлида топшириш афзал туюлиб турибди, дўсти азиз...

...Эртасига Маккаи Мукаррамадан қадимий Хоразмга йўл олган ҳожилар карвонида икки дўст – Маҳмуд Замахшарий билан Муҳаммад Ёқуб бирга, бир-бирларига йўлдошу қўлдош эдилар. Уларни ортда – қибланинг майин шамоли кузатиб, олдинда – Амунинг сарин насими ўзига чорлар эди...

ТАВБА

Султон Маҳмуд Фазнавий шоири замон Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари мутолаасини ниҳоясига етказиб, катти ҳаяжонланганидан беихтиёр ўрнидан туриб кетди. «Тасанно! – хитоб қилди ўзича. – Майли, туркийда бўлмаса форсийда, ҳар қалай, жаҳон адабиётида мисли кўрилмаган оламшумул асар бўлибди-ку бу! Нафақа Эрон билан Туронда, Араб билан Ажамда, буёғи – Чину Мочин, уёғи – Ҳинду Синдда, ҳатто бутун башарият тарихида бунақанги асар бўлмаган Эрон билан Туроннинг ўзаро муносабатлари атрофлича каламға олинган чинакамига шоҳона асар-ку бу! Ўттиз йил мобайнида ўзим бунёд этган

улуғ салтанатим доврўғини етти иқлимга-ю етти пуштимга етказа оладиган энг умрибоқий асар бу! Қаламравимда шундай бир асарнинг дунёга келганини кўришни муяссар қилганинг учун Ўзинга беадад шукур, Парвардигори олам! Ўттиз йил муштоқлик билан кутиб бўлсам-да, ахийри шундай бир шоҳ асарни кўрар куним бор экан-а бу ўткинчи дунёи дунда!»

Маҳмуд Ғазнавийнинг кўз олдида роппа-роса ўттиз йил аввалги бир тарихий воқеа қайта жонланди.

Ўшанда отаси Амир Сабуктегин, тахтига эндигина ўтирган қирчиллама йигит эди. Файрат-шижоати танига сигмайдиган паллалар. Кўп йиллик орзу тоғларини бир чеккадан ушатишга астойдил шайланиб турган кезлари! Мамлакатдаги жамики фозил-фузало ва шуарони саройига чорлаб, улкан бир машварат ташкил этди-да, уларнинг олдига биргина саволни кўндаланг қўйди: «Улуғ салтанатим доврўғини оламга танитмоқ учун, қани, кимнинг қўлидан нима иш келади, бу йўлда ким қандай рағбатимга муҳтож?!» Ўшанда кўндаланг саволига жавобан айтилган беҳисоб адабий орзулар, ижодий режалар, тантанали ваъдалар, шунчаки чиранишлару ўтакетган лоф-қофлар орасида, айниқса, икки гап кўнглига маҳкам ўтиришди. Аввалига қадимий Хоразмнинг чекка бир қишлоғида таваллуд топган ёшгина олим Абу Райҳоннинг гапи хотирасига ўчмас бўлиб муҳрланди: «Афсонавий Ҳиндистон ҳақида шундай бир китоб ёзишни орзу қиламанки, олампаноҳ, у мўъжизалар мамлакатининг ўзидек бир мўъжизавий тилло калит сифатида сизнинг бу мамлакатга зафарли юришларингизда баайни бир йўлочар бўлса дейман!» Ўзини беҳад мамнун қилган иккинчи гапни пойтахт Фазна шаҳри яқинидаги бир қишлоқчада таваллуд топган Абулқосим деган навқирон шоир айтди: «Эрон билан Туроннинг шонли тарихи ҳақида шундай бир шоҳона асар ёзиш орзуим бор, у наинки турку форс, арабу ажам, балки бутун жаҳон адабиётида ҳам тенгсиз-беназир бўлиб, салтанатингиз доврўғини оламга таратса!..» «Айни муддао, мурод ҳосил! – деб ўйлади ўзича машваратдан сўнг. – Фақатгина шу икки орзунинг қачонлардир рўёбга чиқмоғи учунгина салтанат соҳиби бўлсанг, нафақат иккита, икки юз нафар олиму шоирга ҳомийлик қилсанг арзийди!..»

Ўша кундан эътиборан «Ҳар кимнинг нияти – йўлдоши!» дея жами икки юздан кўпроқ ниятлари нисбатан эзгу ва ишончу умид ҳислари уйғота оладигани олимлар, шоирлар, солномачилар, ҳаттотлар, мўйқалам усталари ва бошқа уламо-фузалони жамлаб, уларга хазина ҳисобидан махсус ойлик маош тайин этди. Олимларга – Абу Райҳонни, шоирларга – Арулқосимни бош қилиб қўйди. Ўшанда Абу Райҳон шоҳона илтифотини муносиб қадрлаб пойига бош урди. Лекин Абулқосим деган қайсар шоир... алпдек қоматини ростлаб, кўксини кериб дедики, «Қафасда сайраган булбул, аслини олганда, булбул эмас, тўтидур, олампаноҳ! Менингдек эркин қушни фармони олий билан фирдавсмонанд боққа учирма қилингиз, токи ўттиз кунми-ўттиз ойми-ўттиз йилда асл булбул хонишини кўнгилдагидек хатта тушириб келай-да, жаноби олийларининг улкан ишончларини тўла оқлай!»

Гарчи султон саройидан фақирона чорбоғини афзал кўриб тургани, устига устак, бу чорбоғни фирдавсмонанд деб билгани кўнглида малоллик уйғотган бўлса-да, ўшанда таъби нозик шоирнинг эҳтиросли гапларини, умуман олганда, тўғри тушунди. Майли-да, султон саройими-ултон кулбаси – қаерда битилишидан қатъи иазар, муҳими – ваъда қилинаётган оламшумул асарнинг оғизда эмас, амалда дунёга келиши-

ку, ахир! «Шоҳ асарни бир ойга қолмай шундоққина кўзингиз олдида мизингиз устига қўяман!» қабилда, ҳолига қарамай зўриқиб чиранишларнинг кўпини эшитган у! Айтган гапи билан қилган иш кўпинча пойма-пойроқ чиқувчи ҳавойи шоирларнинг кўпини кўрган султон Маҳмуд! Аллақачон жўжани кузда санайдиган ва сувни кўрмай этик ечмайдиган бўлиб қолган! Лекин ижодий ниятнинг бу қад олийлиги, бу қадар эзгулиги қай бир тахт соҳибининг кўнглини хушнот этмайди дейсиз!..

Мана, Худонинг қудратию фалакнинг гардиши билан ўшандан бу орадан оз эмас, кўп эмас, ўттиз йил зувиллаганича ўтиб кетибди буни қаранг! «Ўттиз йил» деганлари балки манови абадиятга дахлдасан асар, умуман, абадиятнинг ўзига қиёслаганда баайни капалак умридан бир лаҳзаликкина бўлса ажаб эмас. Лекин бебақо дунё ва беваосалтанатнинг беҳад-беҳисоб майда ташвишлари билан ўралашиб уларга ўтказган ўзидек бир бандаи ожизнинг улкан салтанат тахтида ўттиз йил муқим ўтирган ҳолда кўрган-кечирганлари!.. Мамлақати ҳудуди кенгайтириш, салтанати қудратини ошириш, Ҳиндистондек мўъжизалар юртини ўз тасарруфига олиш, дини исломни жаҳонга ёйиш йўли, чеккан беҳисоб заҳмат-машаққатлари!.. Агар қаловини топиб ёл оладиган бир қалам паҳлавони бўлса, улар манови «Шоҳнома» деган каттароқ асарга сифмаса кераг-ов! Лекин... қани ўша қалам паҳлавони Феълни кенгроқ қилиб, масалага холислик-беғаразлик билан қаралса, буёғи ҳам эҳтимол кунлардан бир куни насиб қилар. Шу топда эҳтимол бирламчи масала шундаки, манови шоҳ асар қандай шоҳона рағбатга эришди лойиқ?.. Қуш тилини қуш билар деганлар. Қани, бу борада сардор шоирларининг сардори маликушшуаро Унсурий ҳазратлари нима дедилар эканлар, бир фикрларини олиб кўрайлик-чи!..

Паканагина Унсурий пилдираб келиб Султон Маҳмуд пойига боқиб турди. Илтифотни имкон қадар қисқароқ қилиб кўндаланг кўйилган саволга жавобан жаноби Унсурий дафъатан жиддийлашиб, бир муддат ўйлашиб қолди-да, сохта салобат ва қуюқ илтифот билан деди:

– Фақирнинг фикри ожизини сўраганингиздан кейин рўй-роҳини айтишга мажбурман, олампаҳо! Албатта, бу асарнинг салмоғига гўнаҳор бўлиб йўқ, лекин... Сизнинг туркийингизда эмас, форсийда ёзилганига балки ақидидаш мумкиндир, фақат... Эронни кўкларга кўтариб, Туронни тупроқларга қориштириш!.. Жаноби олийларининг тузини ичириш тузлуғига тупуриш билан баробар иш эмасми, олампаҳо?!.

Султон Маҳмуднинг нақ юрагига ўқ қадалгандек бўлди. Кўнглида энгилгина ўксиш-ўксиниш учқуни бир зумда ғазабу нафрат олови айланаб лов-лов ёнди гўё. Ростдан ҳам, зафарли юришлари ҳақидан майли ёзишни истамаса ёзмасин ўша калондимоғ шоир! Ақал, Туронни топтаб-тахқирлашдан салгина тийилса бўларди-ку! Мени туркийимдаги «Еган оғиз уялар», «Емоқнинг қусмоғи бор!» синга ҳақикатли гапларни билмайдими, нима бало?!.

Эртасига «Шоҳнома» асарини тақдирлашга бағишланган қабил маросимида муаллиф шаънига икки оғиз нордонгина гап қилган кўзларига бақадан совуқроқ кўриниб турган шоирнинг шоҳ асарига ўттиз йил аввал ваъда қилинганидек, ҳар бир сатри учун бир тилга эмас, кумуш тангаларни «шоҳона инъом» қилди-да, тантанали қабил маросимининг барча қатнашчиларини ошкора қувлаб юборди: ўзини ёлғиз қолдиришни буюрди.

Кутилмаган даражада қисқагина бўлиб ўтган совуқдан-совуқ маросим сўнгидаги янада кутилмаганрок антиқа «фармони олий»дан кейин ҳар ким ҳар хил алфозу кайфиятда қабулхонани илдамгина тарк этди. Улкан шоҳона қабулхона тўридаги тахт қошида – Султон Маҳмуд Фазнавий, остонада эса, алломаи замон Абу Райҳон Бериунийгина тек қотиб қолди. Остонада турган илм-фан султони тўрда турган салтанат султониға зимдан қиялаб қаради. Бир пайт шиддат билан ортиға бурилиб, шаҳдам юриб борди-да, султон Маҳмуд пойиға бош урди:

– Бир қошиқ қонимдан кечгайсиз, олампаноҳ!.. Мен мутлақо тушунмай қолдим! Наҳот анови жаҳон адабиётиға бутунлай ёт бир унсур... Сизнингдек соҳиби даврон билан Фирдавсийдек нодири давронни ахийри уриштириб, ўттиз йиллик пастарин муродиға ниҳоят етган бўлса?! Фазнавийлар мулкининг султони – сиз, шеърият мулкининг султони – Фирдавсийлиги барча кўзларға аён кўриниб турибди, бас, шундай экан, аллақандай юраги тор ултоннинг аблаҳларча кутқусиға учиш... сиздек ақли бутун ва бағри кенг туркий ҳукмдорға муносиб ишми, олампаноҳ?! Майли, Унсурийнинг юраги тор эканки, йўқ жойдан низо-нифоқ кўзғабди. Майли, шоири замон Фирдавсийнинг ҳам юраги сиз муштоқлик билан кутганингизчалик кенг эмас эканки, ҳамиша бир-бириға елкадош бўлиб келган икки буюк салтанат соҳиблари ўртасидаги низо-нифоқ оловиға гоҳида билиб-билмай ёғ кўйибди ҳам дейлик! Фирдавсий-ку, таъби нозик, кўнгли инжа шоир, унинг узрли жиҳатлари кўп! Лекин сиз... масалаға кенглик билан қараб, салтанатингиз ҳудудида дунёға келган «Шоҳнома»дек жаҳон адабиётининг нодир дурдонасини кўрганда хафа эмас, аксинча, хурсанд бўлишингиз керак эди-ку! Не бир салтанат соҳиблари тушида ҳам кўрмаган шундай беқийёс бахт-саодат айнан сизға муяссар бўлганидан қаҳрланишнинг ўрниға, аксинча, фахрланиш даркор эмасми, олампаноҳ?! Ахир, бу ўткинчи дунёда сизу биз ўтамиз, Унсурий билан Фирдавсийдек шоири замонлар ҳам ўтадилар. Ҳамма ўтади! Фақатгина «Шоҳнома»дек умрибоқий обидалар сақланиб қолади. Агар қолса яна... шундай асарни ёза олган даҳо билан уни муносиб қадрлаган подшоғина қолади!..

Ўша куннинг эртасиға Султон Маҳмуд Фазнавийнинг янги фармони олийсига кўра «Шоҳнома» асарининг ҳар бир сатриға бир тилла тўланадиган бўлди. Шоҳона тўхфаларға лиқ тўла арава соқчилар қуршовида мамлакат пойтахти Фазнадан чиқиб, Фирдавс қишлоғиға йўл олди. Арава қишлоққа етиб келганида... Шеърият мулкининг султони Абулқосим Фирдавсий жасади солинган тобут елкалар оша қишлоқдан чиқиб қабристон томон лопиллаб кетмоқда эди! Ўша куни бутун Фазна шаҳри гадолари – Абулқосим Фирдавсий садақа қилган кумуш тангалардан, шеърият мухлислари эса, шоири замоннинг «Шоҳнома» асаридан қолишмайдиган яна бир янги шоҳ асари – «Султон Маҳмуд ҳажви»дан беҳад хурсанд эдилар. Нафақат яхши гапнинг гадоларию шеърият мухлислари, бутун салтанат аҳли ҳам хурсанд-бахтиёрдек эди. Фақатгина Султон Маҳмуд Фазнавий... кўнгли беадад ғуссаға тўлган ҳолда беш вақт намози устида муттасил тавба-тазарру билан машғул эди: «Ношукур бандангни Ўзинг кечир, Парвардигори олам! Абулқосим Фирдавсийдек Ўзинг суйган бандангнинг қўли билан «Шоҳнома»дек чинакамиға шоҳ асарни берганинға нописандлик билан қараб, ўтакетган ноинсофлиғу ношукурликка йўл қўйган менингдак гуноҳкорни Ўзинг мағфират қил! Ўттиз йил мобайнида жон олиб-жон бериб қилган жамики

тоат-ибодатларимни ўтдек куйдириб, то қиёматга қадар келгуси авлодлар олдида юзимни қора қилмагайсан Ўзинг! Тавба қилдим Ўзингга, тавба!..»

ТЎҚНАШУВ

Чингизхон салтанатининг Мовароуннахрдаги ноибни Маҳмуд Ялавоч қароргоҳининг олдига қирқ ёшлардаги паҳлавонкелбат одам келди-да, нақшинкор эшикнинг икки томонида турган икки мулозимдан бирига деди:

– Жаноби Туркистон султониغا маълум қилингим, камина Қоракўл тумани беги Маҳмуд Торобий муҳим бир масалада у кишининг қабулига киришим шарт!..

Мулозим «Хўп бўлади, тақсир!» дея ичкарига пилдираб кириб кетди ва сал ўтмай алланечук безовталиқдан кўзлари аланг-жалаң бўлиб қайтиб чиқди-да, қўл қовуштирди:

– Узр, тақсир, мендан хатолиғ ўтибди, ғафлатда қолибмен, султон жаноблари ҳалигина орқа эшиқдан чиқиб саройни тарк этган эканлар!..

Маҳмуд Торобий гап тагидаги гапни дарров тушунди. Кўзингга бакрайиб туриб ёлғон гапиряпти-я, аблах! Ахир, адаши ичкарида бўлмаганида ҳалигина «Хўп бўлади, тақсир!» дея пилдираб кириб кетмасди-ку! Хўжайинининг қаердалигини билмай ғафлатда қолган қандай мулозим бўлди бу?! Хойнаҳой анови саксондан ошса ҳам қариб қуюлмаган тулкининг азбаройи қўрққанидан ўйлаб топган хийлаи шаърийси бўлса керак-да!..

– Ҳа, яхши! – дея мулозимнинг елкасига кафтини қаттиқ босди-да... уни бир чеккага қаттиқ силтаб ташлаб, ичкарига бостириб кирди. Иккинчи мулозим бу алпомишсифат баҳодирнинг важоҳатидан чўчиб ортига тисарилди. Маҳмуд Торобий ичкарига кириб кўрдик, тахмин қилганидек, танобий хонанинг тўридаги тахтада... чуваккина адаши муштдеккина бўлиб кўнишиб ўтирибди! Одатдагидек қийиқ кўзларининг бири юмуқ, иккинчиси алланечук пирпирайди. Биргина очиқ кўзи билан тикилиб қаради-да, ҳарчанд сир бой бермасликка уринмасин, алланечук талмовсираб ўрнидан турди. Мийиғида кулиб унга пешвоз юрди:

– Ие, кел, кел, адашим, бовурим, жигарим, ишонар боғим, суянар тоғим, қадрдоним, дабдурустан сени қандай шамол учирди?..

Маҳмуд Торобий саволни эшитмагандек ёвқур қараш қилиб адашининг устига шаҳдам юриб борди-да, билса ҳазил, билмаса чин маъносида гап қотди:

– Бу қанақа хурмача қилиқ бўлди тағин, оғажон?! Биз сизни Буюк Туронимизнинг Афросиёбдек шери марди бўлмасаям, ҳар қалай, қоплони деб юрганимизда... тулкидек алдаб, куёндек биқиниб, товукдек пушиб... бу нима ўтириш?! Агар ишонганимиз сиз бўлсангиз, улкан бир мамлакат ишларининг думи хуржун экан-да бундан чиқди, оғажон?

Маҳмуд Ялавоч Маҳмуд Торобий билан «хушнуд» қўл бериб кўришди-да, «ҳазил-хузул»га чек қўйиб, ўзича илтифот кўрсатган бўлди:

– Қани, шаштингиздан тушиб, манови ерга ўтиринг-да, мақсадга ўтинг, жаноби элакчи! Сизсиз ҳам бир кунда минг ғалва бу ғариб бошимга етарли бўлиб турибди! Манови оловли тахтада бир кун ўтириб, юрт қайғусини чекиб кўрсангиз эди сиз ҳам, ана ўшанда томоша қилардик ҳолингиз не кечишини! Замон элаги не бир калондимоғларни

элак-элак қилиб ташлаганини сиз билмасангиз, мана, биз биламиз!
Хўш, нима демоқчисиз? Бўладиган гапдан гапиринг? Дардингиз бўлса
айтинг, элакчининг ўғли!

– Менинг-ку, халқ дардидан бошқа дардим йўқ, оғажон! Лекин, сиз...
Атроф-жавонибда нималар бўлаётганини кўрмаяпсизми?! Авомнинг
шўрига шўрва тўкилиб, динимиз поймол, халқимиз шаъни оёғости
бўлаётганини кўра-била туриб қандай бамайлихотир ўтириш мумкин?!
Сизни ишониб бошимизга кўтарганимизда Туркистон султонию ялавоч
сифатида кўрсатган кароматингиз шу бўлдими энди, оғажон?!

Маҳмуд Ялавоч адаши ёниб-ўртаниб кўндаланг қўяётган залворли
саволлар заптидан бир муддат эсанкиради. «Ҳой, сен нималар деяпсан,
билсанг, шу халқ дардида сендан минг чандон кўпроқ куйиб-ёниб
юрибман-ку!» қабилида қарши ҳужумга ўтиб, осмондан келишга мажоли
қолмади. Чунки қаригани сайин кучдан қолиб, кўп балоларни кўрган
бошининг омонлиги, тобора путурдан кетаётган соғлигининг
мустаҳкамлиги, поёни кўриниб қолган умрининг узунлигини ўйлайдиган,
бошқа ҳеч нима қизиқтирмайдиган бўлиб қолганини ўзи яхши билади.
Ортиқча ҳаяжонланишни юраги кўтаролмайди, ахир! Ўзини
ҳаяжонлантириши мумкин бўлган гапларни қулоқлари «эшитмайди»!
Лекин, начора, кимсан Маҳмуд Ялавоч бўла туриб, бутун Туркистонда
айни шу бетгачопар адашининг олдида ўзини алланечук тили қисик
ҳис қилади-да у! Роппа-роса йигирма йил аввал рўй берган тарихий
ҳодисаларни қандай унутиб бўлади, ахир!..

Ўшанда Буюк Турон тупроғини эндигина забт этган Чингизхон улкан
қурултой ўтказиб, унда оташин нутқ ирод қилди: «Бизнинг пировард
мақсадимиз Буюк Турон аҳлини бўйсиндириш эмас, балки ўз
ичингиздан шундай бир одил подшо сайлашдирки, – деди жумладан
хон, – токи бу қадимий заминингизда жамики ноҳақликларга узил-
кесил барҳам берилиб, адолатли тузум барпо этилсин!..»

Бу гапларнинг сидқидил-беғаразлигига астойдил ишониб, дил-дилдан
суюнганлардан бири, йигирма яшар расида ўспирин: Маҳмуд Торобий
ўзи билган маҳмудларнинг энг улуғи, донишманди, тадбиркори,
олтмишдан ошиб пайғамбар ёшини қоралаб турган бўлса-да, ғайрат-
шижоати чексиз кекса амир Маҳмуд Ялавоч номзодини «одил
подшо»ликка таклиф қилди. Тўғри, ўша пайтларда у ҳали «Ялавоч» эмас,
ҳаттоки «Туркистон султони» ҳам эмас, ниҳоят «Амир Маҳмуд»гина
эди, холос. Лекин, мардона тан бериб айтиш керакки, бу қадимий
мамлакатдаги маҳмудларнинг, дарҳақиқат, энг донишманди, жасури,
тадбиркори, ишбилармони эди! Шу боис Маҳмуд Торобийнинг таклифи
кўпчилик қурултой қатнашчилари ва ҳатто Чингизхон томонидан қизғин
қўллаб-қувватланди...

Одам боласининг Жаноби Ҳақ йўлидан озиб, умидларни поймол
этиши, о, нақадар осон экан! Чингизхон томонидан Туркистон тахтига
«хўжа кўрсин учун» одил подшо сифатида ўтказилган бу, одил эмас,
аслида, подшо аввалига дабдурустдан ўзини «Туркистон султони» деб
эълон қилди. Орадан салгина ўтиб, бунга ҳам қаноатланмай, динидан
кечиб, пиридан безиб, ўзининг «Ялавоч»лиги, яъни, наинки оддийгина
элчи, ҳаттоки Аллоҳнинг элчиси – пайғамбарлигини ҳар боб билан
«исботлаш»га тушиб кетди... Хуллас, қариб қуюлмаган, аксинча, тобора
суюлган бу такаббур-манман-калондимоғ, мўғул босқинчиларининг сохта
мақтовларидан пуфақдек шишиниб, манманликка берилиб, билган

номаъкулчилигини қилаверди. Бу хом сут эмган банда баайни варракдек осмони-фалакка «юксалгани» сайин эл-улуснинг шўрига шўрва тўкилаверди, йўғон чўзилиб, ингичка узилиб, пичоқлар бориб суякларга кадалаверди...

Маҳмуд Торобийнинг ёвқур қарашларига тоб беролмаган Маҳмуд Ялавоч нигоҳини ундан олиб қочиб бир муддат сукутга толди. Ҳов ўшанда ўзига қилган яхшилигининг жавоби сифатида бу элакчига Қоракўл беклигини инъом этгани, аниқроғи, Чўли Маликка сургун қилгани аслини олганда, мутлақо нотўғри иш бўлган экан! Бунинг устига, ўша чоғлардаёқ бир балога гирифтор қилмай, йигирма йилдан буён соғомон қолдирганини айтмайсизми! Ўшандаёқ бу падарқусурга кўтариб уриш усули қанақа бўлишини кўрсатиб Қоракўл беклигига кўтарганидан кейин «қизиқ устида» зимдан уриб гумдон қилиб қўя қолса бўлмасмиди! Мана, энди Чўли Маликда куч йиғиб ётган эканми, нима бало, пойтахтга қандай етиб келди-ю, ҳузурига қандай кира олди? Хуфиялар, айғоқчилар, тансоқчилар, бошқа беҳисоб қўшқулоқлардан иборат қават-қават ҳимоя воситаларидан қандай ошиб ўта олди экан бу падарқусур?... Начора, бўлар иш бўлди, кўза кунда эмас, кунида синади, деганлари шу! Энди мураса-мадора йўлини тутиб, бу падарқусурнинг кўнглини овлаб, ваъдани куюқ қилиб алдаб-авраб ташқарига чиқариб юбориш керак, ана ундан кейин...

Маҳмуд Ялавоч Маҳмуд Торобийнинг кифтига қўлини қўйиб, унга меҳр билан тикилган кўйи илтифот кўрсатди:

– Қани, андак ҳовурларидан тушиб, манови бош вазирнинг куни кечагина бўш қолган ўринларига ўтирсинлар, бегим! Худонинг қудратини кўрингим, порахўрлиги учун боши кетган бош вазиримининг ўрнига ёш, ғайратчан, ўзимдек элпарвар бир елкадошим бўлса эди, дея орзиқиб турганимда сизнинг ўз оёқларингиз билан юриб ҳузуримга кириб келганингизни қаранг-а! Ният холис-да, иним, ният холис! Қани, ўринларига марҳамат!..

Маҳмуд Ялавоч тахтга ўтириб, адашига ўнг томонидаги бош вазирнинг муҳташам курсисига ўтиришга имо қилди. Лекин Маҳмуд Торобий кутилмаганда тахтнинг шундоққина рўпарасидаги қоқ ерга болдуруш қуриб ўтирди:

– Менинг ниятим бош вазир бўлиш эмас, ҳоки пойингизга бош уриб илтижо қилишгина эди, оғажон! Кўзларингизни каттарок очинг-да, атрофингизга сергакроқ қаранг: нафақат порахўрлик, беш баттаридан ҳам тап тортмайдиган худосизлар атрофингизни мўр-малаҳдек қуршаб, ўргимчакдек ўраб-чирмаб олишди-ку! Бу ўргимчак тўридан энди сизни ким қандай қутқаради? Ўлибгина қутулмоқчимисиз, оғажон?! Сизни қандай жин чалди ўзи?!

Маҳмуд Ялавоч, гарчи ташқаридан қараганда ювошгина боқиб тургани билан, аслида бу гаплардан нақ тепа сочи тик бўлиб, ич-ичдан гижинди. Салгина бўш келганига ҳаддидан ошиб, менга ўлим тилаб, «жинни» деб ҳақорат қиляптими бу падарқусур?! Ҳали кўрамиз, ким аввал ўлар экан-у, ким жинни экан! Насиб қилса, сенинг ҳам, ҳаттоки Чингизхоннинг ҳам ўлиги устида қад кериб тураман ҳали! Ҳа, мен ҳали-вери ўлмайман! Ҳаёт-да бу, ҳаёт! Бу ҳаётда ўлган ўлиб кетаверади, яшаган яшайверади! От минганники бўлганидек, ҳаёт бир эвини топиб яшай олганники-да! Модомики ҳамма ҳам фаришта эмас, ҳом сут эмган банда экан, ҳаммада ҳам балойи нафс бор экан, ҳамма ҳам оздир-

кўпдир ўз нафсига тобе экан, кимнинг қанчалик худосизлигини аниқлаштириб олиш керак бўлади ҳали! Анови ажалидан беш кун аввал ўлиб кетган бош вазир, аслида, бу падарқусурдан ҳам ҳалолроқ ҳақиқатпарвар чиқиб қолган эди! Мана, атрофидаги ҳаромхўрлар ишни шундай ташкил қилишдики, оқибат-натихада у ришватда айбланиб қатл этилди. Ҳамиша шундай: яшашни билмаган овсарлар ажалидан беш кун бурун ўлиб кетаверади, яшашни биладиган тадбиркорлар эса ҳар қадамда сувдан қуруқ, тегирмондан бутун чиқиб, ўлмай юраверади!.. Энди бу бемаҳал қичқирган хўроз қай тарзда қурбонлик қилингани маъқул экан-а? Нимада айблаб қатл этса бўлади буни: «халқ душмани»ми, «ватан хоини» ми, «худосиз-дахрий»ми, «бузғунчи»ми?

Маҳмуд Яловоч тахтда букчайиб ўтирган куйи алланечук мумсикланди:

– Мен бир нимани тушунмаяпман, укажон: хўш, сиз мендан нимани талаб қилиб турибсиз ўзи?!.

Маҳмуд Торобий адашига ёлворди:

– Талабим эмас, илтимосим, ўтинчим, илтижойим шуки, оғажон, энди аҳволни қайта ўнгламоқ учун йигирма йил аввал сизни қаерда қандай сайлаган бўлсак, худди ўшандай улкан бир қурултой ташкил қилиб, унда одил сайлов ўтказмоқ керак бўлади! Бу юртнинг подшосидан то энг кичик амалдорига қадар жамики мутасаддилар айни шу одил сайлов асосида халқ тақдирига жони қайишадиган фидойи зотлардан танланмоғи керак!.. Ахир бу қанақа гап, тақсир, шу кеча-кундузда чап кўзинг ўнг кўзингни ўяман деб турса, чап кўлинг нима қилаётганини ўнг кўлинг билмаса, ит эгасини, мушук бекасини танимаса... Бугунги кунда бир ҳовучгина порахўр амалдордан бошқа ҳамма бечораҳол бўлиб қолди-ку! Йигирма йил аввал биз бир томонда, пуштипаноҳингиз Чингизхон бир томонда туриб икки ўртада бошимизга кўтарганимизда сиздан умидимиз шуми эди, оғажон?!

Маҳмуд Ялавоч беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Йигирма йил аввал унинг ҳам умиди манови соддадил-оққўнгил одамнинг умидларидан минг карра кўпроқ, ҳам эзгуроқ эди. Мана, энди нима қолди?! Умр шомида ушалмай поймол этилган, аёвсиз пайҳонланган умидлар!.. Шу йигирма йилини наинки атрофини қуршаган шунчаки мўр-малаҳлар, «тириклик» деб аталган чакалакзорда ҳар боб билан жавлон уриб юрган ваҳший даррандаю газандалар орасида кечирди у! Мана, ўз кўзлари билан кўргани етмиш йилдан буён ким кимнинг тагига сув қўймади дейсиз! Ким кимнинг пайини қирқмади. Ким кимга қандай фириб бермади. Ким кимнинг бошини танасидан жудо қилмади... Ҳа, саксондан ошиб ўзи англаб етган бир ҳақиқат шуки, ўзинг ўлмасдан бошқаларнинг кўнгилларида даҳшат уйғотиб яшайверишинг, кўп яшашинг учун... ана ўша бошқаларни аёвсиз ўлдираверишинг керак! Мана, биттаси ўлмай қолган экан, йигирма йил аввал ғўрлик билан қилиб қўйган яхшилигининг хунини сўраб ўз оёғи билан юриб келиб турибди! Шу топда нақ уни бўғиб ўлдиргулик авзойи бор! Холбуки бу кўпни кўрган халқ бир нимани билиб айтган: «Мен ҳам эдим сенингдек, сен ҳам бўлурсан менингдек!» «Мустамлака» деганлари шунақанги даҳшатли ўт-оловки, ўрмонга ўт кетса хўлу қуруқ баравар ёнганидек, ўт-оловнинг аёвсиз тили яхшини ҳам, ёмонни ҳам, ҳалолни ҳам, ҳаромни ҳам, мардни ҳам, номардни ҳам ўз комига тортиб кетаверар экан! Нақд йигирма йил аждаҳо халқумида туриб, ўлмай яшаб қолиш учун жон-жаҳдим билан курашиб, уззу кун сувдан қуруқ, тегирмондан бутун чиқиш

йўллари қидириб, ўзимга гард ҳам юқтирмасликнинг обдон ҳадисини олганимда... энди сен бормидинг, сенинг айблаб-ёмонотлиқ қилишга уринишларинг бормиди! Аслида-ку, бундан йигирма йил аввал шу хўжа кўрсин учун номигагина чўғдек ёниб турган омонат тахтга ўтиришнинг ўрнига ўша пайтдаёқ ўлиб кетганида балки унга енгилроқ бўлармиди! Ана ўшанда ўзига гард юқтирмай сувдан қуруқ, тегирмондан бутун чиқиш йўлида уззу кун минг ўлиб-минг тирилишга – шунча оворагарчиликларга зарурат қолмаган бўлур эди! Бинобарин, ҳов ўшанда сен менга, аслини олганда, яхшилиқ қилмадинг, аксинча, ўтакетган ёмонлик қилдинг-ку, ҳой, овсар элакчи! Мени ёниб турган оловга баайни бир жонсиз пайраҳадек отдинг-юбординг-ку ўшанда!.. Энди бу қайтар дунёда ёмонлик ҳам, яхшилиқ ҳам ўз эгасига қайтмаса бўлмас!..

Маҳмуд Ялавоч оҳиста эгилиб, ўзининг пойига бош уриб турган адашининг қўш кифтидан ушлаб оёққа туришга ундади-да, тургач, маҳкам бағрига босди:

– Бор экансан-ку, адашим! Айни кўнглимдаги гапларни айтдинг! Очиғи, тож-тахт можаролари ўзимнинг ҳам шунақанги жонимга тегдики, гоҳида бошимни олиб узоқ-узоқларга, гадой топмас жойларга қочиб кетгим келади. Мен энди қаридим. Куни эртага қурултой чақириб, Туркистон султонининг тож-тахтига ўзимдан кейинги энг муносиб номзод деб сени кўрсатганим бўлсин! Қайтар дунё-да бу! Нима деддинг шу гапимга?..

– Мен сиздан тож-тахт эмас, эл-улусга рўшнолик сўраб, жамики бечораларнинг энг сўнги чораси сифатида қурултой чақиришингизни ўтиниб турибман, оғажон! Майли, кимни бошига кўтаришни халқнинг ўзига қўйиб берайлик! Ягона ўтинчим шулки, адолат маррасига одил сайлов кўчасидан ўтиб борсак бўлди!

– Бўлди, гап йўқ! Худди сен айтгандек бўлади! – Маҳмуд Ялавоч шундай дея қарсак урди-да, эшик олдида ҳозир мулозимга буюрдики, «Девонбегиларни чорланг!» Уларга тантанали эълон қилди: «Туркистон султони сифатидаги фармони олийимни эшитинг! Куни эртага улкан бир қурултой ташкил этилиб, унда менинг ўрнимга энг муносиб тахт вориси сайланади. Мен ҳам ўз номзодимни эълон қилмоқчиман! Мана, менинг номзодим қаршимда турибди! Қайтар дунё бу! Йигирма йил аввал у мени тавсия қилган эди, энди мен уни!..»

Маҳмуд Ялавоч адашига «Ана, мурад ҳосил бўлдими? Эртагача хайр, азизим!» дея уни девонбегилари қуршовида кузатиб қолди-да, ўзи бош маслаҳатчиси Қорачор нўённинг ҳузурига югурди. Маҳмуд Ялавочнинг энг яқин маслаҳатгўйи Қорачор нўён Чингизхоннинг энг ишончли кишисигина эмас, аслини олганда, салтанатнинг Мовароуннаҳрдаги ноиби эди. Маҳмуд Ялавочдек қўғирчоқ подшо, бошқачароқ айтганда, «бурнидан ип ўтказилган туя»ни чўк деб чўккалатиб, тур деб турғаза оладиган даражада қудрати ческиз эди унинг! Одатдагидек Маҳмуд Ялавоч пилдираб бориб нўённинг пойига бош урган кўйи арзи ҳолини айтишга тушди:

– Бир қошиқ қонимдан кечсинлар, жаноби олийлари, сизни яна бир марта безовта қилишга мажбур бўлиб турибман... Гап шундаки, менинг ҳали-вери ўлмай Туркистон тахтида муқим ўтиришим ўзим учун эмас, буюқ Чингизхон салтанати учун сув билан ҳаводек зарур деб ўйлайман! Ўзимга қолса-ку, аллақачон ўлимимга рози бўлиб юрибман! Лекин мен ўлсам, бу юртни ким қандай идора қила олади?! Бас, шундай экан, мени ҳар хил ҳужумлардан ҳимоя қилиш сизнинг энг

бирламчи вазифангиз эмасми?! Мана, ҳозиргина Маҳмуд Торобий деган биттаси қабулимга, билмадим, қандайдир йўллар билан бостириб кириб, шунақанги тавбамга таянтирдик, унинг дастидан ҳузурингизга базўр қочиб қутулдим! Нотавон кўнгли қурултой ташкил этилиб, унда одил подшо сифатида сайланишни тусаб қолибди! Ўзини жаҳоншумул подшо улуғ Чингизхоннинг вориси деб тасаввур қилаётган яна бир жиннини кўриб қўйинг! Бу ҳовлиқманинг ўпкасини босиб, тавбасига таянтириб, иложи бўлса, не бир ҳақиқатпарварлар ўз-ўзидан тинчиб кетган бу ўткинчи дунёда шу падарқусурни ҳам тинчитиб қўя қолинса бўлмайдими, тақсир? Ақалли ақлини кирди-чиқдироқ қилиб қўйиш шунчалик қийинми?!

Маҳмуд Ялавоч Қорачор нўённинг ҳузуридан чиқар экан, қилган ишидан – ўзининг жаҳонда тенгсиз ишбилармонлигидан яна бир карра мамнун бўлди. Элчидан элсуярликни сўраб келган соддадил-анойи элакчининг умрига зомин бўлиш ҳисобига ўз умрини яна бир баҳя узайтира олганидан кўнглида мамнунлик туйди...

ПОЁН

Етмиш тўққиз ёшида қариб-мункиллаб, бутун жисми-жони омонатгина бўлиб қолган Паҳлавон Маҳмуд ярим аср бир ёстиққа бош қуйган умр йўлдошига босиқлик билан уқтиришда давом этди:

– Нима қил дейсан энди, онаси? Етмиш йил тиним билмай қўлимдан келган ишимни қилдим. Ҳамиша яхшилик йўлини тутдим. Ҳеч кимга зигирча ёмонлик соғинмадим. Сени кўз қорачигидек асраб-авайладим, мадрасаи олияларда ўқитдим, кўзингни очиб, дунёни танитдим... Хой, барака топгур, Худо хайрингни бергур, агар эллик йиллик меҳнатим сингган сенки қариган чоғимда мендан норози бўлсанг, анови ўғил-қизларимиз, айниқса, бегоналар қаёқдан рози бўлишади?! Ақалли сен менинг шу топдаги аҳвол-руҳиямни тўғри тушунсанг-чи!.

Паҳлавон Маҳмуднинг ўзидек қариб-мункиллаб қолган кампири баттар қизишди:

– Мен не дейман, бу кишим не дейди! Сизни тушунмай ўлибманми, тушунганим учун айтяпман-да! Ўзингиз ҳам ўйламай гапираверасиз-да! Эллик йил ким кимнинг хизматини қилди? Бир умр қўлим касов, сочим супурги бўлиб, ўчоғингиздан кириб кулингиздан чиққан аслида мен эмасми? Энди қариб кучдан қолган чоғимда эшитганим шу миннатингизми? Мен ниҳояти айтмоқчи бўлдимки, аввал-бошда йўриғимга юрганингизда эди. Қўлим очик деб топганингизни ўша заҳотиёқ хазондек савуриб юборавермаганингизда эди! Аксинча, тежаб-тергаб, туфлаб-туғиб, орқага ташлаб, белингизни бақувват қилганингизда эди!.. Қариган чоғимизда бундай хор-зор бўлиб қолмас эдик! Ақалли биттагина хизматкорми-оқсоч тута олган бўлардик! Ўз вақтида бош-кетига қарамай сочингиз-совурдингиз, мана, оқибати нима бўлди? Ўғил-қизларимиз бир бурда нон топиб, ўз болаларини боқиш ташвишида бизларга бош буриб қараёлмайди. Тўғри, шогирдларингиз беҳисоб, муридларингиз ҳам бисёр. Лекин улар... ҳар бирининг ўз ташвиши ўзига етарли. Аксарияти ўз кўмочига кул тортиш пайида. Қолаверса, қўлдан берганга қуш тўймайди деганлар. Ақалли пўстиндўзликка ҳолимиз қолмай, ўтиришимиз бўлса манов!.. Бир пайтлари машҳури жаҳон бўлиб Паҳлавон Маҳмуд сифатида доврўф

қозондингиз, тўғри. Лекин бугун энди қариган чоғимизда ўша доврўққа қозон қайнатиб бўлса кошки эди!..

Кейинги йилларда бундай даҳанаки «беллашув»ларда хотинини ётиғи билан тушунтириб енгилдан умиди узилиб бораётган Паҳлавон Маҳмуд одатдагидек уни кулибгина енгилга уринди:

– Гапларинг тўғри, онаси, қуруқ доврўққа қозон қайнатиб бўлмаслигини ҳозирга келиб яхшигина тушуниб турибман-а! Албатта, шу топда сен бутунлай ноҳақсан деёлмайман. Ўзимни, сени, ўғил-қизларимизни, неварачевараларимизни, уларнинг эртасини кўпроқ ўйлашим кераклиги балки тўғри бўлса тўғридир. Бироқ, начора, мен ҳаммага, ҳаммадан ҳам кўпроқ сенга уқтиришга уриниб келаётганим жавонмардлик деганлари бандасининг ўзини эмас, ўзгаларни, аввало эл-улусни, одам боласининг феъл-атворини ўйлашни тақозо қилади-да! Умрини эл-юрт гамида кечирган фидойи одамни қариган чоғида ана ўша эл-юрт мутлақо ўйламай, ўз ҳолига ташлаб қўйса, ҳар ким боши билан қорнининг қайғусида куймаланиб қолган бўлса, кимки уйимизга қадам қўйса – нимадир ундириш пайида бўлса, ўзинг айт, шунга мен гуноҳқорманми? Мен, ахир, шундай бўлсин дебманми?! Мен одам боласининг кўнгил шишаси меҳр-оқибат, мурувват, шафқату футувват, саховат сингари олижаноб туйғуларга тўла бўлсин деб яшадим-ку!..

Кампир хонтахта тўрида ёстиққа суяниб ўтирган умр йўлдоши томонга энгашиб пичирлади:

– Фийбат қияпти деб тушунманг-у, лекин сизга бир эшитганимни айтиб қўяй, отаси! Кунни кеча қулоғим чалиб қолди: анови кўлига қараб ўтирганимиз кенжатоё келинимиз ўғлимизга нима дейди денг! «Ўз болаларимга бет буриб қараёлмай икки қари боқиманданинг ош-суви, кир-чири, ётиш-туришига қараш билан ёш умрим хазон бўляпти», деб йиғлаб-сиқтаб ҳасрат қияпти. Ана шундан кейин ишонган ўғлимизнинг аҳволини кўрсангиз эди! «Мен дейман ўз боламни, болам дейди ўз боласини!» деган гап бекор айтилмаган! Қадимда қариб ўзларини ўзлари эплаштира олмай қолган ота-оналарини ўрмонга обориб адаштириб келган ноқобил ўғиллар ҳам бўлган дейишади-я, шу гап тўғрими?..

Паҳлавон Маҳмуднинг беихтиёр юраги шувиллади. Ё фалак! Энди бундай кўргиликларинг ҳам бормиди, Парвардигори олам?! Бунақанги совуқдан-совуқ гапларни эшитганимдан кўра омонат жонимни Ўзингга топшириб қўя қолганим яхшироқ эмасми?! «Бу оламда жамики дардларга шифо топдим, фақатгина ўлим дарди бедаволигини билдим», деган эканлар шайхур раис Абу Али Ибн Сино ҳазратлари. Эвоҳ, мен яна шуни кўриб-билиб турибманки, ўлимдан ҳам бедавороқ дард – қарилик экан! Қариликнинг давоси бор бўлса, бу фақатгина ўлим экан!..

Эшик олдида келини бўй кўрсатди:

– Ташқарида бир шогирдингиз сизни сўраб турибди, ота, нима дей?..

Паҳлавон Маҳмуд сир бой бермади-ю, лекин юраги баттар сиқилди. Ўзининг дарди-дунёси қоронғу, жони бир тутамгина бўлиб турганида бугун яна қуюшқонга қистирилган қайси шогирди экан? Шогирдларнинг кўплиги бахтми ўзи ё бахтсизлик?.. Ночор-ноилож келинига изн берди:

– Айтинг, кирсин! Қани, эшитиб кўрайлик-чи, дарди нима экан?..

Тахмин қилганидек, роппа-роса қирқ йил аввал ўзига шогирд тутинган полвонлардан бири, бугунга келиб, ўзи ҳам олтмиш ёш остонасида турган «хаваскор» қария! Чорак асрча аввал «Устоз, ўғил кўрдим, шунга от қўйиб берсангиз!», «Устоз, қизимга ҳам!..» қабилидаги илтимослар

билан олдига бир муддат серқатнов бўлиб қолувди. Кейинги йигирма йилдан буён буткул қорасини ўчириб кетувди. Шунча йиллик танаффусдан кейин фақирнинг кулбасига энди не муродда қадам ранжида қилиб қолди экан кутилмаганда?..

«Пирим-пирим»лаб, этакларини ўпиб, кўлини кўзларига суртиб қилинган изҳори ихлослар сўнгида маълум бўлдики, анча йиллар аввал атиги бир неча маҳаллагина нарида янги данғиллама уй-жой қилган экан. Бирор йил аввал ўғил уйлаб, қиз ҳам чиқарган экан. Куни кечагина тўнғич набираси туғилибди. Ўшанга бирровгина аравада бориб, бир уй лиқ тўла меҳмонлар олдида чақалоқни кўлларига олиб, оғзига туфлаб, исм қўйиб беришни кимсан Пурёввалийдан ўтиниб келибди. Азиз меҳмонларини «У киши бир пайтлар менга устоз эдилар, устозни олиб келаман!» деб ишонтириб қўйган экан!.. Энди нима деса бўлади? Ўша йигирма йилча аввал Пурёввалий эмас, ҳали Паҳлавон Маҳмуд сифатидагина маълум ва машҳур, лекин форсий билан туркийда битган шеър устозлари ҳам анчагина машҳур. Ўшанда манови шогирдига ўқитган эдики, «Дейлик, мен дилдан чиқариб бир дoston битдим. Лекин сендан «Шу дostonимга от қўйиб бергин» деб сўраб турганим йўқ-ку, тўғрими? Ўғил – отанинг дostonи, унга отни отанинг ўзи қўйгани маъқул!» Ўшанда шогирди изҳори ихлосни баттар кучайтирди: «Мен сизни отамдан ҳам улуғ кўраман, устоз! Сиз хўп деб ўғлимга отни қўйиб бераверинг, мен эл-улус ўртасида: «Мана, кимсан Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларининг ўзлари от қўйиб берган ўғлим!» – дея фахрланиб юрай!..»

Паҳлавон Маҳмуд шогирдига ётиги билан тушунтиришга уринди: «Ўз вақтида кўнглингиз учун майли деб ўғлингизга от қўйиб берувдим. Энди набирангизга отни ўғлингиз, ақалли ўзингиз қўяверинг-да, нега энди мен?..» «Азбаройи сизга ихлосимиз баландлигидан-да, пирим! Отаравада оборамиз-обкеламиз, бирров кўриниш бериб, бир оғиз гапирсангиз бас!» – дея шогирд илтифотни баттар қуюқлаштириб хираланаверган эди, сўнги чорани қўллашга мажбур бўлди: «Кейинги кунларда мадорим куриб ҳовлидан ташқарига чиқолмаяпман. Илтимос, мени тинчимга қўйинг, иним, салгина соғайиб оёққа туриб олай, майлими?..»

Паҳлавон Маҳмуд қирқ йиллик шогирди билан хайр-маъзурни қисқагина қилиб, ўрнига беҳол чўзилди. Ўша қирқ йил аввал майдонда кўкрак кериб, ўзигаю ўзгаларга ишончи мустаҳкам, қалбида жавонмардлик, тантилик-бағрикенглик, саховат, меҳр-мурувват ҳислари жўш уриб юрган кезларни армону надомат билан эслади.

Ёдидан ҳеч чиқмайди. Ҳиндистонда донг таратган бир паҳлавон билан кураш тушишдан аввал боғ оралаб-шаҳар кезиниб юрган эди, қараса, боғнинг бир чеккасида мункиллаган бир кампир юм-юм йиғлаб ўтирибди. «Нима бўлди, онахон, нега йиғлаяпсиз?» – деб сўради меҳри товланиб, «Бугун ўғлим Хоразмдан келган бир полвон билан кураш тушар экан, – деди она. – Ўғлим «Шу курашда енгилсам ўзимни ўзим ўлдираман», деб қасам ичиб қўйган экан. Ёлғизгина ўғлим ҳам курашда енгилса, ҳам ўлса, мен қандай яшайман?..» Ўшанда муштипар онани астойдил овутиди: «Хотиржам бўлинг, онахон, ўша полвон ўғлингиздан албатта енгилади!»

Гарчи ўзи енга олиши муқаррар бўлса-да, онага берган ваъдасига биноан, ўша курашда Ҳиндистоннинг олд полвонига атайин енгилиб берди. Енгилишга енгилди-ю... қизиғи ана ўшандан кейин чиқди! Эртасига ўша «Ғолиб» полвон уни қидириб олдига келди: «Марҳамат

қилиб мендан енгилганингизни ёзма равишда тан олиб тилхат ёзиб берсангиз!» Майли, шу билан кўнгли тўла қолсин, «Хайр қилсанг бутун қил» деган халқнинг полвонимиз, ахир! Юракни кенгроқ қилиб, сахий-саховатлигина эмас, ахий-жавонмард бўлай, дея тилхатни ҳам ёзиб берган эди... Эртасига ўша полвон тагин олдига келиб қисталанг қилса бўладими! «Энди мен билан бирга бориб полвонларнинг умумий йиғилишида мендан енгилганингизни ўз оғзингиз билан айтмасангиз, улар менинг айтганим билан сизнинг ёзганингизга ишонмай, «Ўзларидан эшитайлик!» дея шарт қўйиб туришибди!» Ўшанда илк бор кенгликда беназир юраги дафъатан торайиб, бутун жони-жаҳони бир тутамгина бўлиб қолди гўё. Полвонни нақ гирибонидан олиб бир қўлида даст кўтарди: «Енгилиб бердим, енгилганимни ёзиб бердим, энди бориб ўз оғзим билан айтиб беришим керакми?! Бу қанақаси?! Мендан нимани талаб қилиб турибсан ўзи?! Енгилиш қанақа бўлишини сен номардни кўзингга кўрсатиб қўяйми энди?!»

Шон-шухрат йўлида ҳар қандай пасткашликка тайёр ўша полвон-ку, тавбасига таяниб, узрини айта-айта базўр қочиб қутулди. Кейинчалик яна шуни ҳам билиб олдики, «Хоразмлик саховатда беназир жавонмард полвонни осонгина енгилди усули» – бу «теша тегмаган» ҳийлани ўша полвоннинг ўзи онасига ўргатган экан! Ўтакетган устамонликка қойил қолиб беихтиёр хитоб қилди: «Ҳийла билан енгилар мени!..»

Ўшандан буён ўтган қирқ йил мобайнида бундай ҳийла билан енгилшлару номардликларни, наинки оддийгина номардликлар, ўтакетган фирромликларни озмунча кўрдими! Бири «Менга енгилиб берсанг бир қоп пул оласан!» – дея ўз «сахийлигини» намойиш қилади. Иккинчиси «Агар анови полвоннинг курагини ерга теккизиб, бошлаб адабини берсанг, енгилганимнинг алаmidан бир-ир чиқардим-да, сени тилла-кумушларга кўмиб ташлардим!» – дея «ширин» орзиқади. Ҳам полвонлик, ҳам шоирлик даъвосидаги яна бир учар корчалон эса, кунлардан бир куни мақтаниб, аниқроғи, ўз оғзидан гуллаб дейдики; «Шеърларимни олиб бориб тўппа-тўғри ўлим тўшагида ётган маликуш шуаронинг уйига бостириб кирдим. «Акажон, менга айтадиган сўзингиз йўқми? Вақт ганиматда шу шеърларимга бирровгина кўз ташлаб, икки оғизгина илиқ сўз айтиб кетмайсизми?» дедим. Ўқиб-ўқимай мақтаган эди, сўзларини дарровгина хатга тушириб, ўзига имзо чектириб олдим. Шундай қилиб десангиз, мана, полвонгина эмас, шоир ҳам бўлиб қолдим-да, устоз, қойилмисиз?..»

Булар паҳлавонлару шоирларнинг хамир учидан патир тариқасидаги айрим гапларигина! Кураш ва ё шеърят майдонларига ҳавас ва ё ҳасад кўзи билан боқувчи кўпчилик – мардум орасида эса, шунақанги номардлари борки, ҳай-ҳай!.. Улар назарида сен ўтирсанг – ўпоқ, турсанг – сўпоқсан! Курашда енгилсанг ҳам айбдорсан, енгилмасанг ҳам! Жавонмардлик кўрсатсанг ҳам айбдорсан, кўрсатмасанг ҳам!..

Бир шогирдининг исканжасидан қутулганига шукур қилиб, ярим асрлик ёстикдошининг ҳасратангиз гапларини жимгина тинглаган бўлиб, айна чоғда, оғир хаёлларга чўмиб ўтирар экан, эшик олдида тагин келини бўй кўрсатди:

– Яна бир шогирдингиз дарвоза қоқиб турибди, ота, бунисига нима дей?..

Беихтиёр дод дегиси келди. Тинчига қўйишадими-йўқми ўзи булар?! Остонага бош уриб келган атои худо меҳмонни уйга киритмай ортига

қайтариш... наинки ахийлик-жавонмардлик, умуман, одамийликдан ҳам, ўзбекчиликдан ҳам эмасдир. Начора, кўз ҳам, қулоқ ҳам, бурун ҳам ўзимизники – ўзимизнинг ўзбегимизники бўлганидан кейин, бориға барака деймиз-да! Ночор-ноилож келинига изн берди:

– Айтинг, бўтам, кира қолсин! «Бор, кет!» дея қувлаб юборолмаймиз-ку, ахир!..

Бу шогирдини ҳам бир кўришдаёқ таниди. Ҳов ўшанда – ўттиз йилча аввал ўлим тўшагида ётган маликуш шуародан шеърларига мақтов ундириб, полвонликдан кейин шоирликка ҳам талабгор бўлиб чиққан шогирди! Энди дарди нима экан? Энди кимдан нима ундирмоқчи?! Қайлардасиз, жавонмард шогирдлар?! Бормисиз бу оламда ўзи?! Юсуф Ҳамадоний таълимини олган Аҳмад Яссавийдек устоздан ўзган шогирдни менга ҳам муяссар этармикансан ўзинг, Парвардигори олам?! Таомилдаги мулозимату ҳол-аҳвол сўрашувлардан сўнг, ниҳоят, бу шогирди ҳам пировард мақсадга ўтди:

– ...Энди-и, устоз, худди сиздек ҳам паҳлавон, ҳам шоир бўлдим. Ҳа, паҳлавон шоир бўлдим, бироқ, барибир, минг уринмайин, Паҳлавон Маҳмуд бўлмадим-бўлолмадим-да! Мудом нимадир етишмай тургандек туюлаверади-да, устоз! Энди хайр қилсангиз бутун қилиб менга Пурёйвалий сифатида авлиёликнинг сирларини ҳам ўргатинг, устоз, токи дунёдан армонда кетмай-да, яна бир орзуимни ушатиб, бу оламдан авлиё бўлиб ўтай?..

Паҳлавон Маҳмуд бир муддат сукутга толди. О, ношукур банда! О, хом сут эмган банда! Полвонлик билан шоирлик сирларини ўрганиш-ўргатиш балки мумкиндир. Бироқ авлиёлик ўрганиш-ўргатиш билан бўладиган касб-кор эмаску! Унинг ўзи бус-бутун сир-асрор, ажиб синоат, Яратганнинг беқиёс тилсими-ку! Авлиёлик Қодир эгам суйган бандасигагина – дили пок, иймони бутун, инсоф-диёнатли, Жаноби Ҳақни таниган кирои инсонгагина раво кўргувчи руҳий қувват-ку! Полвонлик билан шоирликни ёлчитмаганидан кейин, нотаваон кўнгиллари авлиёликни ҳам тусаб қолганига не дейсиз энди!.. Ҳалимлик билан уқтиришга уринди:

– Кураш сирлари кўп, бўтам. Шеърят сирлари ҳам бисёр. Лекин авлиёликнинг сирлари йўқ! Фақат шартларига бор! Энг бирламчи шарт шуки, аввало балойи нафсни тийиш, сўнгра таъма исканжасидан қутулиш ва, ниҳоят, инсоф доирасидан ташқарига чиқмаслик керак бўлади! Ҳар бир қадамни таъма билан босаётган ўз нафсига қул ноинсоф... қандай қилиб авлиё бўлсин?!

– Нима демокчисиз, устоз, тушунмадим? Менга шаъма, таъна-маломат қияпсизми! Ундан кўра «Манови паҳлавон шоир шогирдим авлиёлик сифатларига ҳам эга» деган биттагина гапни хатга тушириб бера қолмайсизми? Шу иш шунчалик қийинми?! Бу қадар зикна бўлмай, дунёга кенглик билан қаранг-да, устоз, сиздан нима кетди?!

Шунча айтилган гаплардан кейин ўртага кўндаланг қўйилаётган бундай саволлар, ошкора ундовлару айбловлар заптидан Паҳлавон Маҳмуднинг нақ бўғзига нимадир келиб тиқилгандек бўлди. «Кет, йўқол, кўзимга кўринма!» дейишдан ўзини базўр тўхтатиб, ночор-ноилож қўлини кўксига қўйди:

– Негадир бўғин-бўғинларим бўшашиб, қўлларим қалтираб, ҳолсизланиб кетяпман. Илтимос, раҳмингиз келсин, иним!

Аввал кутилмаган меҳмондан, кейин кампиридан ўзини бир муддат ҳоли қолдиришини сўраб, ёстиққа бошини қўйди. Улуғ пири

муршидларидан бири Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг бир куйма сатрини ич-ичдан ёниб-ўртаниб такрорлади: «Ер остига қочиб кирдим, нодонлардин». Водариф, бу нодонлардан қочиб тириклайин ер остига кирай десанг, хилватинг ҳам йўқ, журъатинг ҳам, жасоратинг ҳам, матонатинг ҳам! Бу қандай паҳлавонлик, бу қандай шоирлик, бу қандай авлиёлик бўлди сира?! Наҳот жавонмардликка бахшида умрнинг поёни шугина бўлса? Қайдасизлар, жавонмард шогирдлар, дийдорингизни соғиндим-ку!..

ВИДО

Маҳмудхўжа Бехбудий шўро ҳукуматининг тазйику таъқибларидан қочиб, яширин йўллардан ўтиб, Бухорои шарифга омон-эсон етиб келди-да, тўппа-тўғри Аркка йўл олди. Аср бошидан буён тиллардан тилларга кўчиб, не бир нозиктаъб кўнгилларда кучли акс-садо уйғотган ноёб тахаллус соҳиби Бехбудийнинг доврўғи кутилганидан ҳам машхурроқ экан, Бухоро амири Саид Олимхон уни куттирмади. Ҳатто кучоқ очган кўйи унга пешвоз юриб келди-да, маҳкам бағрига босди:

– Бухорои шарифга хуш келибсиз, жаноби муфти! Сиздек доврўғи тилларда дoston замондошим билан дийдор кўришиб турганимдан беҳад бахтиёрман, муфти ҳазратлари! Авлиёи киромимизнинг қадамларига ҳасанот! Ҳозирги алғов-далғовлар чоғида Туркистоннинг тақдирига астойдил жон куйдириб юрган сиздек фидойи зотнинг борлигига шукур!..

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг юраги тўлиқди:

– Куллуқ, олампаҳо! Каминаи камтаринни шундай юксак қадрлаб турганингиздан бошим осмонга етди. Мен ҳам сиздек офтоби оламнинг дийдорига етишганимдан беҳад хурсандман. Энди... очигини айтсам сўнгги умидим меҳробида жаноби олийларини кўриб, анови қип-қизил шайтонбаччаларнинг таъқику тазйиқларидан базўр қочиб кутулиб хузурингизга паноҳ сўраб келиб турибман, олампаҳо! Шоядки бу фақирни ўз ҳибзи-ҳимоянгизга олсангиз-да, жафокаш юртимизнинг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган шу тарихий лаҳзаларда сизнинг хизматингизда бўлсам!

Таомилдаги такаллуфлардан аниқ таклифга бу қадар тез ўтилишини кутмаган Амир Саид Олимхон нима дейишини билмай бир муддат жим қолди. Сўнгра алланечук жонланиб, юмшоқ ўриндиққа ишора қилди:

– Қани, марҳамат қилсинлар, жаноби муфти! Сиз андак нафас ростланг, камина ҳам фикримни жамлаб олай. Хотиржам бўлаверингиз, айни лаҳзалардан эътиборан амирликнинг мустаҳкам ҳимоясидасиз!

Улар юзма-юз ўтиришгач, Амир Олимхон тагин муддаога ўтди:

– Айниқса, ҳозирги ҳал қилувчи лаҳзаларда сиздек авлиёи киромнинг донишманд маслаҳатгўйи ва руҳан мададкор сифатида ёнимда туриши мен учун бир бахт, Тангри таолонинг инояти, албатта. Ўзингиз яхши биласиз, тақсир, авлиёлар сарвари Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратларидан бошлаб халқнинг ўлмас руҳи аввало руҳоний зотларимизда, сиздек пири муршидларимизда зухур кўрсатиб келган. Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ҳам Саид Барака, Амир Кулолдек авлиёи киромларнинг мададларига таянибгина енгиб бўлмас руҳий қувват касб этганлар. Хожа Аҳрори Валий ҳазратларининг Мирзо Улуғбек билан Мирзо Бобурга кўрсатган руҳий мададлари ҳам маълуму машхур. Бу ақли ожиз банд-

ку, сиздек кўпни кўрган донишманд маслаҳатгўйга шу топда жуда-жуда муҳтожман, албатта. Лекин, очигини айтсам, кўнглимда бир истиҳолам бор-да. Ҳозирги тарихий вазиятни жиддийроқ мушоҳада қилиб қарасак... буёқда – «ёш бухороликлар», уёқда – «қадимчилар», икки ўртада, икки ўт орасида – сизнинг жадидларингиз, устига устак, не бир руҳоний зотларимизни бир чеккадан қириб-йўйиб келаётган анови худосиз болшевойларни айтмайсизми!.. Шундай танг аҳволда сизнинг азиз бошингизни соғ-омон асраб қолиш салтанатимизнинг дахл-сизлигини асраб қолишдан ҳам мушкулроқ бўлмаса эди, деган хавотирим бор, мен сизга очигини айтсам. Хабардормисиз-йўқми, аввало азиз бошларини хавф-хатарлардан йироқроқда асраб туриш умидида бир неча йил муқаддам Абдурауф Фитрат жанобларини Бухоро амирлигининг Афғонистондаги элчиси қилиб жўнатган эдим. Энди... тўғри, элчига ўлим йўқ дейдилар. Лекин, очиги, жанобларини бирон давлатга элчи қилиб жўнатишга ҳаддим сиғмайди. Бироқ, агар ихтиёр билдирсалар, ҳаж сафарига жўнатишим мумкин. Шоядки бу талотўмларнинг охири хайриятли бўлиб, юрт тагин осойишталикка эришгунига қадар азиз бошингизни муқаддас масканларда соғ-омон асраб турсангиз!.. Менимча, энг тўғри йўл шу! Нима дедингиз, тақсир?..

Сидқидил изҳори ихлосу фавкулудда ғамхўрликдан Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг юраги баттар тўлиқди:

– Ташаккур, олампаҳо! Ҳаж сафари ҳар бир мўмин-мусулмон қаторида менинг ҳам кўнглимдаги энг муқаддас орзуим, албатта. Бу орзуимга эришмоғим учун беғараз ёрдам қўлини чўзмоқчи бўлаётганингизни тушуниб турибман. Лекин урушда туриш йўқ деганлар. Ўзим ҳам «Ҳақ берилмас, олинур» дея қайта-қайта такрорлаганман. Кўп жабру жафоларни бошидан кечирган ситамдийда халқимизнинг ҳаёт-мамоти узил-кесил ҳал бўлаётган айни тарихий лаҳзаларда ўзимнинг қора бошимни ўйлаб юртдан қочиб қолишим!.. Йўқ, олампаҳо! Бир бошга – бир ўлим! Бошга тушганини кўз кўрар! Рухсат этинг, жаноби олийлари ҳузурида юртнинг хизматига шай турай-да, сўнги имкониятдан иложи борича тўлароқ фойдаланиб, қўлдан кетган Қўқон билан Хива хонликлари худудидаги тарқоқ кучларни амирлигингиз атрофига бирлаштириб, боши қовушмай турган эл-юртни яқдил-якнафас, тотув-баҳамжиҳат қилишга уриниб кўрайлик! Худога шукур, ҳар икки хонлик худудида каминага ихлоси баланд издошларим талайгина бор!

Саид Олимхон надомат ила бош чайқади:

– Афтидан, сизни энг бирламчи душман деб билган анови қизилларнинг нечоғли қудратли ҳам бешафқатлигини етарли даражада ҳис қилмаётганга ўхшайсиз, жаноби муфти! Куни кечагина Туркистон мухторияти қанчалик ёвузлик билан қонга ботирилганига ўзингиз бевосита гувоҳ бўлмадингизми, ахир?! Наинки аллақачон қўлдан кетган ҳар икки хонлик, ҳаттоки бу бандаи ожизнинг қўл остидаги амирлик худудида ҳам болшевойларнинг НКВД деган даҳшатли ташкилотига мансуб устаси фаранг айғоқчилар ҳар қадамда изғиб юрган бир пайтда... сиз бу ширин орзуларингизни қай тарзда амалга оширмоқчисиз, тақсир?! Шу кеча-кундузда қизилларга биргина сизнинг ўзингиз бутун бошли амирлигимдан ҳам кўпроқ хавф туғдириб турганингизни яхшигина билганим ҳолда азиз бошингизни асраб қолиш чорасини кўрмасам, эрта бир кун авлодларимиздан бошим маломатларга қолиб

кетмайдимми?! Майли, нима десангиз денг, лекин, менимча, шу топда ҳаж сафари баҳонасида ими-жимида юртдан бош олиб чиқиб кетганингиз маъқул, тақсир! Бошни омон сақлаб қолишнинг сўнги чораси, ягона имконият бу! Бош омон бўлса, дўппи топилади, дейди бу кўпни кўрган халқ!..

Маҳмудхўжа Беҳбудий сидқидил гапларни танасига ўйлаб амирнинг ҳақлигига ич-ичдан иқрор бўлди. Айни чоғда, Худо мурувватига яна бир карра шукур қилди. Бу жафокаш юрт тарихидаги сўнги пири муршиднинг юксак қадрлаган ҳолда ҳаж сафарига кузатиб қўйиш... бундай ҳиммат марҳаматни кенг жаҳон айвонида фақатгина сўнги ҳукмдор Амир Саид Олимхон фақатгина муфти Маҳмудхўжа Беҳбудийга кўрсата олади!..

* * *

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг олдида бир, ортида бир, икки ёнида ҳам биттадан соқчи атрофга сергак қараган кўйи от елдириб келмоқда. Атрофда – жимлик, кўнгилда – безовталиқ, олдинда – қадимий Насаф орқада – сўнги амирлик пойтахти!.. Мана, ҳаш-паш дегунча олис олислардан Қарши шаҳрининг улкан дарвозаси кафтдек текис-яссини дашт уфқида аниқ-равшан кўзга ташлана бошлади.

Шу пайт ортларидан бир гуруҳ сарбозлар от чоптириб етиб келдилар да, маълум қилдиларки, «Ҳаж сафарига отланган муфти жаноблари Қарши шаҳрида бир муддат нафас ростлаб, Амир жанобларининг яна бир шоҳона тўхфалари етиб келишини кутмоқлари даркор!»

Бу гап Маҳмудхўжа Беҳбудийга хушхабар бўлиб туюлмади. Қарши шаҳрига беихтиёр юраги орқасига тортиб, кўнгилдаги ички бир қаршилиқни базўр енгиб кирди. Ишқилиб, шу кўпни кўрган қадимий Насафда бир шумлик содир бўлмасин-да! «Амирнинг яна бир шоҳона тўхфаси!» Нима бўлиши мумкин?! Бунақанги мужмал «илова»га ҳеч бир зарурат йўқ эди-да!

Қарши беклигининг сўлим оромгоҳида «бахузур нафас ростлар» экан ҳаловати буткул йўқолди. Кенггина танобий хонага сигмай ташқарига чиқиб, сўлим боғ оралади. Нимани кутяпти ўзи?! Сирли оқшом оғушида Қарши осмонидаги ёруғ юлдузларга термулар экан, юраги тўлиқди. Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳазратларининг Мирзо Улуғбек шаънига битган бир шоҳбайти беихтиёр ёдига тушди:

**Темурбек наслидин Султон Улуғбек
Ки, олам кўрмади султон анингдек...**

Султон Улуғбек ҳазратларининг «Зижи жадиди Кўрагоний» асаридан қаламга олиниб, хатга битилган юлдузлар! Қадимий Насаф осмонидаги юлдузлар! Олис юлдузлар! Учар юлдузлар! Падаркуш Абдуллатиф томонидан сўнги ҳаж сафари чоғида Султон Улуғбек ҳазратлари айна қай жойда бир муддат нафас ростлаш ҳақидаги фармони олий билан тўхтатиб қўйилган эди?! Падаркушлиқни тасаввур ҳам қилолмаган ва ҳатто мутлақо ақлига сиғдирилмаган Султон Улуғбекнинг ўша чоғдаги руҳий ҳолатини ўзича ҳис қилдию шу асно... беихтиёр юраги шувиллади. Падаркуш Абдуллатиф!.. Айниқса, ўзининг «Падаркуш» драмаси мисли кўрилмаган шов-шувлар билан саҳнага қўйилганидан кейин ўтган бири иккинчисидан машъумроқ олти йил мобайнида

падаркушликлар оз бўлдими?! Тўғри, ўзи айтганидек, ҳақ берилмас, олинур! Лекин... бу жаҳон айвонида тож-тахту ҳақ-ҳуқуқ талашиш-тортишишларга қачон барҳам берилади?! Ягона бир дину миллатга мансуб қондош биродарлар ўртасида аксарият ҳолларда арзимас сабабларга кўра ҳосил бўлган талашиш-тортишишлар бугунги кунда тобора кучаймоқдами-сусаймоқда? Қадимчиларга қарши жадидлар, мана, энди жадидларга қарши қизиллар!.. Қизилларнинг оёқ олишларидан, очиғи, кўрқулик! Жаҳон тарихида мисли кўрилмаган бу ҳудосиз, пиридан безган уришқоқ қавм, афтидан, ҳар қадамда бошларни ёриб-кузларни чиқаришга, ҳатто бошларда ёнғоқ чақишга астойдил шай турибди, ишқилиб, охири бахайр бўлсин!..

Маҳмудхўжа Бехбудий интиҳосиз ўйлар гирдобиди боғ кезиниб юра-юра, ниҳоят, ортларидан етиб келган «фармони олийга илова»да айтилганидек, «бир муддат нафас ростлаш» умидида ўзига ажратилган қос хонага кирди. Ётоқхонада ҳам алламаҳалгача у ёққа ағдарилди, бу ёққа тўлғонди. Қанчалик уринмасин, ухлаб кетиш ўрнига, баттар уйқуси ўчди. Замона зайлига ўзича боқиб шундай бир аччиққина хулосага келдики, дилида ардоқлаган жамики адашлари – маҳмудлар орасида энг навқирон, кирчиллама қирқ тўрт ёшда турган ёлғиз ўзи!.. Азиз жонининг омонатлиги-ю, бу дунёнинг ўткинчилигини шу топда ҳар қачонгидан теранроқ ҳис қила бошлади. Буюк адашларидан бири Паҳлавон Маҳмуд ҳазратларининг қарийб ярим ёшида... Ўз халқининг бўшнолиги йўлида фидойиларча курашиш ўрнига мардона кураш майдонларини ташлаб қочиш ва бундай пана-пасткам жойларда жон қовучлаб яна аллақандай «туҳфа»ни кутиш!.. Маҳмудхўжага ва, умуман, Маҳмуд исмли фидойиларга муносиб ишми шу?!..

Бир муддат кўзи илиниб алоқ-чалок туш кўрдими, ё ўнгида рўй бердими, ишқилиб, эшик тарақлаб очилди-да, баҳайбат бир қора кўринди. Қилич яланғочлаган бу қора... шаҳдам юриб бош устига келди. Тўлин ой ёғдусида қилич дами ялтираб кетди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг бўғзига бир нидо келиб тиқилди: «Наҳот кўрган куним шугина бўлса?! Наҳот бу оламдан ақалли бир оғизгина васият айтиб, авлодлар билан видолашолмай дардим ичимда кетиш пешонамга ёзилган бўлса?! «Падаркуш» драмасини ёзишимдан мурод падаркушликни ўз кўзларим билан кўриш эмас, жоҳил кимсаларни қаҳолатдан қайтариб, маърифатга чорлаб, инсофга чақириш эди-ку! Ёрилтошни ёриб ўтишнинг ягона чораси наҳот падаркушлар кўлида бўлиш бўлса, ё раббий?!. Не ёзуғим учун бу жазо?! Наҳот ҳеч кимга ақалли бир оғиз «Алвидо!» деёлмасам?!..»

* * *

Қарши беклигидан чопар келтирган шум хабарни эшитиб Амир Саид Олимхоннинг юраги ўртанди. Беихтиёр тахтдан сапчиб туриб кетди. Наҳот бу хабар рост бўлса?! Ситамдийда халқнинг пешонасига ярқираб битган Маҳмудхўжа Бехбудийдек пири балогардонни... ким ўлдирди, ким?! Худо ёрлақан руҳоний зотнинг қотили бўлишга кимнинг ҳадди сифди?! Ким ўзини ёмонотлик қилиб, амирлик номидан бу машъум ишга қўл урди, ким?! Сотқин ўзингдан чиқиб, Қарши беги ўлдирдимми?! Ўёқда қизиллардан – суюнчи, буёқда амирдан – авф сўраб тургани йўқми мабодо, қилгуликни қилиб бўлиб?! Ё қизилларнинг дасти узун

айғоқчилари амирлик сарбозларининг қиёфасига моҳирона бурканиб унинг номидан иш кўрдими? Шу йўл билан уёқда «энг катта хавф»дан оппа-осон қутулиб, буёқда «энг сўнгги ҳукмдор»ни раиятга ёмонотлик олабўжи қилиб кўрсатмоқчими? Ким қотил – қотил ким?!

Тахт олдида бетоқатланиб кезинар экан, Амир Саид Олимхоннинг юрагида афсус-надоматлар гулхани ловуллаб ёнди гўё. Ё раббий! Ҳали бу кўргиликларинг ҳам борми эди?! «Жадидчиликнинг отаси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг қотили, падаркуш!» деган тавки лаъна бўйнига осилиб, авлодлар олдида юзи қора бўлмаса эди! Амирлик ҳудудида рўй берган бу машъум қотилликка айнан ким дахлдорлигини аниқ-тиниқ билмай турибдими, бас, эрта бир кун бош айбдор ўзи бўлиб чиқмаслигига ким кафолат беради, ким?! Наҳот амирлик ҳудудига ҳам шайтон оралагани шу бўлса?! Салтанатига қарашли бекликда авлиёи киромнинг хавфсизлигини таъминлаёлмаган ҳукмдор... кироий ҳукмдорми?! Агар ҳаж сафарига жўнатмай, ёнида, бевосита ўзининг ҳибзи-ҳимоясида олиб қолганида... балки бу машъум фожиа рўй бермаган бўларми эди! Наҳот руҳоният осмонининг кўёши ботиб, бу машъум кўргилик ўз салтанатининг муқаррар инқирозидан яққол далола бўлса?! Энди не чора бор?! Юрт бошига беомон ёғилаётган балоларга балогардон қани, ким ўша пири балогардон?! Энди кимга ишонмоқ кимга суянмоқ, қай бир нажот элчисидан бамаъни йўриқ кутмоқ керак?!

Дафъатан Амир Саид Олимхоннинг миясида яшин чақнагандек бўлди. Шаҳд билан юриб бориб тахтга ўтирди-да, қарсак урди. Нақшинкор эшик олдида қўл қовуштирган бош вазирга қатъий буюрди:

– Уч кун ичида Маҳмудхўжа Бехбудий ҳазратларининг қотили кимлигини аниқланиб, жиноятчи дорга тортилсин! Сўнгра... дарҳол қўшни Афғонистонга чопар жўнатилсин! Абдурауф Фитрат жаноблари элчилиги ёрлигини топшириб, жадал равишда ҳузуримга етиб келсинлар!..

Амир Саид Олимхон ўзи ёлғиз қолганида яна юраги тўлиқди. Дил қаърида бир нидо уйғонди: «Алвидо, шаҳид кетган пири муршид! Начора сизнинг азиз бошингизни омон сақлаб қололмадик. Илоҳо жойингиз жаннатдан бўлсин энди! Илоҳо юрт қайғусида куйиб-ёнган ҳар бир издошингизга сизнинг орзуларингизни ушатиб, руҳи покингизни шод қилиш муяссар бўлсин! Илоҳо от ўрнини той босиб, бу муқаддас заминдан сиздек руҳоният пирлари кўплаб етишиб чиқсинлар! Энди бутун умидимиз Абдурауфлар, Абдулҳамидлар, Абдуллалар, туғилажа адашларингиз – сизга муносиб жамики издошларингиздан, пирим!..»

Зиёвуддин Мансур

Ишқнинг мангу чироғи

Ибрат

Дилга тугён солгувчи уйғоқ
Дарёлардан ибрат ол, инсон!
Эзгуликка чорловчи янгроқ
Наволардан ибрат ол, инсон!

Чаманларнинг унсиз жаранги,
Ифорлари янги ва янги,
Дилларга хуш ёққувчи тонгги
Саболардан ибрат ол, инсон!

Хушбўйлигин йўқдир қиёси,
Ариқ оҳангларин шайдоси,
Шайдоликдан йўқ иддаоси
Ҳулволардан ибрат ол, инсон!

Боболарни ҳайрон айлаган,
Сарсону саргардон айлаган,
Бориб-бориб қурбон айлаган
Хатолардан ибрат ол, инсон!

Қатра-қатра сабоқ қолдирган,
Сабоғи ўйларга толдирган,
Бўлмас ишларни ҳам бўлдирган
Донолардан ибрат ол, инсон!

Қаро зулматни йўқотгувчи,
Ҳар тонг уйқудан уйғотгувчи,
Беминнат ўз нурин сочгувчи
Зиёлардан ибрат ол, инсон!

Муҳаббат қўнғироғи

Бўлсам яқинларнинг яқини,
Йироқларнинг йироғи бўлсам.
Чақмоқларнинг нурли чақини,
Ишқнинг мангу чироғи бўлсам.

Кўзларимда ярқ этса дунё,
Сўзларимда рақс этса маъно,
Изларимда баҳс этса маъво,
Бу ҳаётнинг маёғи бўлсам.

Наводай йўл солсам дилларга,
Сафодай қўл солсам дилларга,
Шодликни мўл солсам дилларга,
Кўнгилларнинг ардоғи бўлсам.

Мен ҳақда гап айланган чоғи,
Тарқаб кетса дўстлар чарчоғи,
Яшнаб кетса кўнгиллар боғи,
Суҳбатларнинг қайноғи бўлсам.

Нопок юрсам, букилса қаддим,
Эркаликка сизмаса ҳаддим,
Рози эдим, минг рози эдим,
Чўпонларнинг таёғи бўлсам.

Эл севгиси жўш уриб танда,
Ҳалол хизмат қилсам Ватанда,
Мабодо ёв оралаганда,
Юртнинг қалқон, яроғи бўлсам.

Оҳим етиб ўзига, ё раб,
Аллоҳ қўйса бир назар ташлаб,
Турса умрим йўллари яшнаб,
Орзу-ҳаваслар боғи бўлсам.

Зиё бўлиб қолса шеърларим,
Хаёлларни олса шеърларим,
Пок ишқдан жар солса шеърларим,
Муҳаббат қўнғироғи бўлсам.

Бошингга келса ғам

Бошингга келса ғам на ер,
Самодан келгуси билсанг.
Худодан келгуси бу ғам,
Худодан келгуси билсанг.

Муҳаббат бобида эй сен,
Жафокаш, кутмагил толе,

Садоқат аҳлига толе
Вафодан келгуси билсанг.

Йўлингда ўлжамаски бахт,
У маҳсули машаққатдир,
Ки, бахтсизлик мудом кайфу
Сафодан келгуси билсанг.

Элингга хизмат этмасдан,
Умид айлаб қадр сўрма,
Қадр меҳнат эли чеккан
Жафодан келгуси билсанг.

Улуғлик истамоқ бир-ла,
Келиб қолмас улуғворлик,
Улуғлар шаънингга қилган
Дуодан келгуси билсанг.

Қаро ният этиб дилда,
Ёруғлик кутмагил элда,
Ёруғлик покиза нурдан –
Зиёдан келгуси билсанг.

Аждодлардан қолган бу дунё

Аждодлардан қолган бу дунё,
Мендан қолар, сендан ҳам қолар,
Дунё кимга қилганки вафо,
Мендан қолар, сендан ҳам қолар.

Бу ўткинчи умри бебақо,
Диллардаги ҳар ғам, ҳар сафо,
Могу дунё – мулки бебақо
Мендан қолар, сендан ҳам қолар.

Худо берган бу қад, бу қомат,
Келиб турган омад, даромад,
Э воҳ-э воҳ, бахту саодат
Мендан қолар, сендан ҳам қолар.

Бошга тушган не-не савдолар,
Бор ютуқлар, бор муаммолар,
Бу ғавғолар, бу можаролар
Мендан қолар, сендан ҳам қолар.

Кор қилмагай нолаларимиз,
Суйган шайдо-волаларимиз,
Жондан ортиқ болаларимиз
Мендан қолар, сендан ҳам қолар.

Эзгулик-ла элни айлаб ром,
Кашфиётлар этайлик инъом,
Шунда Зиё, мангу ўчмас ном
Мендан қолар, сендан ҳам қолар.

Севги

Ёш ўтса ҳам ўтмайсан ҳамон,
Ўйларим банд қиларсан, севги!
Билмасман, билолмасман қачон,
Қайдан пайдо бўларсан, севги?

Мажнунмисан, Лайломисан, сен,
Сафомисан, жафомисан, сен,
Шунчалар серғавгомисан, сен,
Не деб атай, неларсан, севги?

Умрим ўтар оромдан холи,
Жафоларинг жоним заволи,
Дўзахдаги оташ мисоли
Жонларга ўт қаларсан, севги!

Кўзларимга уйқу индирмай,
Жалб айлайсан бир зум тиндирмай,
Гоҳ кетарсан, гоҳ билдирмай
Қалбга кириб келарсан, севги!

Севганларни севмасман, найлай
Севганим мени севмас, ҳай-ҳай,
Ўртаб, жабру жафода токай,
Азобларга соларсан, севги?

Эй сен – завол билмаган туйғу,
Бўлсанг ҳам завқ, бўлсанг ҳам қайғу,
Азал-абад Зиёдай мангу
Ардоқланиб қоларсан, севги!

Чиқмас

Нўлдан мингтасин қўшгин
Ҳатто бир рақам чиқмас.
Ҳар кун дарс ўтиб жўшгин
Ҳайвондан одам чиқмас.

Нур чиққай тўлин ойдан,
От чиққай, ахир, тойдан,
Лек, кўклам келиб ёйган
Сепдан чин гилам чиқмас.

Ёринг гар итоатсиз,
Севгинга садоқатсиз,

Бил, сен-чун лаёқатсиз,
Асло, ҳамқадам чиқмас.

Оролар бериб ўзга,
Сурсин сурмалар кўзга,
Ўрганган билан нозга
Маймундан санам чиқмас.

Бахт асли – булоқ билсанг,
У қайнайди интилсанг,
Қазмай сув ичар бўлсанг,
Охир бори ҳам чиқмас.

Шавқинг бўлса гар шавқинг,
Келтиргай зафар шавқинг,
Ҳеч қайғу босиб завқинг
Устига алам чиқмас.

Ҳар кимга бўлиб илҳақ,
Дема: Ким ҳақу ноҳақ,
Танҳо бир ўзи барҳақ,
Ундан зўр ҳакам чиқмас.

Шеър ёзсанг, ёзиб пурнур,
Ҳар сатрингга жо эт дур,
Акс ҳолда, Зиё, манзур
Соҳиби қалам чиқмас.

Ҳабиб
Абдуназар

Дил буржида *уйғонади нур*

* * *

Само. Бир нафас нигоҳ,
Қориштирар оқни қорага,
қорани оққа...
Сен эса, сузиб чиқаверасан,
саёз рангсизликдан бўшлиқлар
томон.
Ўтаверасан,
туннинг синиқ овозлари билан
тўлдирилган юрак халтачаларинг.
Йиғлашга зорсан...
Тунга қамалиб,
юм-юм йиғлаётган, бўзлаётган аёл
титраб тунга отди оловли тошдек –
қарғишқоп дунёнинг ситамларини.
Сен эса...
Сен, гўё эсингда йўқ,
қолгансан,
бир бўлак аччиқтош –
Сўзинг –
аччиқ-аччиқ изтиробларнинг
эшигида хўрланган ошиқ
тилагидек қўлсиз, оёқсиз...

Само. Бир нафас нигоҳ,
Қориштирар оқни қорага,
қорани оққа...

* * *

Ёлғизим,
Бўзарар хазонларда доғ,
Тўзар нимруҳ хаёл бўшлиғим шавқи.
Ситамлар, санамлар – бутлар, нобутлар,
Ўралди, бўйнимга гесулар тавқи.

Шакллар тубида юзлаб шакллар,
Кунгуралар ичра соқий табассум.
Зорланиб боради зор кокилларинг,
Ирмоқлар сингари соддадил, сўлим.

Ёлғиз... Ёлғизим..
Бу бир девонадир.
Ажал бирла ёниб ўйнашган фалак.
Хазиним мулкига айланган севги,
Хазиним субҳида йиғлаган малак.
Ёлғизим..

* * *

Фаришталар қанот қоқмасдан
Дил буржида уйғонади нур,
Пирпираган лаблар лавҳидан
Тўкилади субҳи жавоҳир.

Учмоқ қушин тумшукларида
Парчаланар ёқут ҳалқалар.
Ой эвинда йиғлайди малак,
Қаён кетди севгим – турналар?

Кун бесамар –
Тунлар бетоқат,
Қилич тортгай сиришқларимга.
Қароғимда яхлаган овоз,
Юмалайди киприкларимга.

Фаришталар қанот қоқмасдан
Саҳроларни тутгай бир тўзон.
Кетаётир йўллар – ўтмишим –
Армонларим ортилган карвон.

* * *

Айланади саргашта ҳаёт,
Айланади заминни бўйлаб.
Бу одамлар – туш одамлари,
Кетиб борар ҳаётга ўхшаб.

Кетиб борар қароғларидан –
Тунга томар ой – томчи субҳ.

Дил пардасин ортида секин
Ўришади зангори андуҳ.

Зангори кун... Хаёллар бетин,
Силкитади руҳим гулларин.
Ўқиб чиқар ненидир йиллар
Пешонамга қўйиб қўлларин.

* * *

Андуҳўлан¹ – митти хаёлдўз,
Бунча эзгин қарадинг кўкка?
Дардларингга ўхшарми юлдуз,
Ўхшарми кўк ёпинган қизга?

Андуҳўлан – мунгли асирим,
Қароғимда қотди беэиё.
Кўк тоқига кўчди абрлар,
Кўчди дилга талотўп дунё.

Андуҳўлан – бунчалар дарднок,
Кулдинг маъюс – чайқалди терак.
Руҳ шохига солиб нур – арқон,
Юлдузларга лаб босди юрак.

Андуҳўлан – анжир дарахти,
Шохларингда тун пора-пора.
Менинг тунги боғларим каби
Кеч гуллади, гуллади қора.

* * *

Таним оғир. Тошдан-да оғир,
Ичим йиғлар дардларга тўла.
Юрагимни бўшатдим буткул,
Азал ёзган ёзуғлар ила.

Энди тунлар қўлимга олиб,
Эркалайман гўдак қалбимни.
Айтай десам, ичимда сўз йўқ.
Соғинаман – юрак дардимни.

Соғинаман – юрак бепарво –
Йўқ, ҳайратсиз ташлайман қадам.
Қўлларимдан ушлаб хавотир,
Етаклайди дардли бир Одам.

* * *

Суйгувчи дил – умид – ўланам,
Эртакчи ўй, қуёшли қўшиқ.
Шу эмасми сен-ла ёнма-ён
Юрагимда югурган оғриқ.

¹ Андуҳўлан – дард куйи.

Шу эмасми чақмоқ – изтироб
Чизигини тортган самода.
Юзда қотган томчи ёшми, ишқ –
Ёмғирларим қотди ҳавода.

Суйгувчи дил – умид – ўланам,
Эртакчи ўй, ҳасратли сўқмоқ.
Шу эмасми биз суянган тош,
Ойни йиғлаб кузатган булоқ?

* * *

Бугун яна ўша қор – оппоқ
Ёғди шундай беозор, беун.
Ёрқанот руҳ ҳолатида ҳеч
Ўзгармади на фасл, на кун.

Бўлмагандек ҳеч нарса бугун,
Қарайман, оқ замину фалак.
Ёғар юрак шаклида оқ қор,
Ёғарди қор шаклида юрак.

Ҳаммасини қолдириб қорда,
Мен баҳорга кетарман ўтиб.
Аммо соғинч усти-боши қор,
Тураверар қаршимдан чиқиб.

Сафо Матжонов,
профессор

ХОЛИС НИГОҲ, САМИМИЙ ТАСВИР

Бирор асар ҳақида сўз кетганда, дарҳол кўз ўнгимизда ундаги қаҳрамонларнинг ўз мақсадию ҳаётий маслағи йўлидаги курашлари гавдаланади. Уларнинг ғолиблигию инқирози билан боғлиқ турфа кечинмалари қалбимизни ларзага солади. Бунга сабаб, мутлақо нотаниш кишиларнинг асар мутоаласи жараёнида «яқин таниш»ларга айланиб улгурганидир. Биз уларнинг дард-ҳасратларига ҳар қанча шерик бўлмайлик, орада турган учинчи одамга заррача эътибор бермаймиз. Бу учинчи одам ижодкор тимсолидир. Гарчи, асар воқеаларини муаллиф нигоҳи орқали кузатсак-да, учинчи одам ҳамроҳлигига беэътибор қараймиз. Ҳолбуки, ҳар қандай адабий қаҳрамон томирларида ўша учинчи одам қони оқиши табиий ҳолдир.

Болалар адабиётининг катта вакили, таниқли ёзувчи Носир Фозилов асарларидаги эзгу ғоялар тарғиботчиси бўлган етук қаҳрамонларнинг ёки ўзининг қабих қилмишлари билан муқаррар нафратга сазовор кимсаларнинг ким бўлишидан қатъи назар, тасвирда адибнинг холис ва самимий нигоҳи сезилиб туради.

Гап бу ўринда тасвирнинг аниқлигида эмас, балки адибнинг тасвир объектига нисбатан самимияти хусусидадир.

Ёзувчи асарларининг аксарият қаҳрамонлари соддадиллиги, феъл-атворида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг улуғланиши, ҳаётга фаол муносабатда бўлиши билан алоҳида ажралиб туради.

Ёзувчи асар қаҳрамонлари бошдан кечирган саргузаштларни шунчаки кичик китобхонларнинг руҳиятига мос қизиқарлилик талаби билангина қаламга олмайди. Балки ўша қизиқарлилик заминида кичик китобхонга айтиш зарур деб ўйлаган маънавий-ахлоқий муаммога диққатимизни қаратади. Муаллиф нутқидаги сержило бадийий бўёқдор иборалар, кишини чуқур мулоҳазаларга чорловчи тагдор қочиримлар адабий қаҳрамонлар нутқидаги индивидуаллик билан уйғун равишда адиб асарларининг ўқишлилигига хизмат қилади.

Биродарлик ғоясини асарларига чуқур сингдирган ёзувчи қайси миллат вакили тимсолини яратмасин, ўша қаҳрамон мансуб миллат тили, урф-одатлари, турмуш тарзини бир дақиқа бўлсин, ҳаёлидан қочирмайди. Бинобарин, адиб яратган қаҳрамон қозоқ бўлса қозоқча, татар бўлса татарча, ҳатто поляк бўлса полякча талаффуз билан гапирадик, унинг характер

такомили, ўзини тутиши, ҳаётга муносабати китобхонда заррача шубҳа туғдирмайди.

«Носир Фозиловнинг болалик чоғлари, – деб ёзади Одил Ёқубов, – оғир уруш йилларига тўғри келган. У ўз қаҳрамонлари Ҳайдар ва Фанишерлар каби даштда, буғдой экиб, машоқ терган, «эшак карвон» тузиб, давлат омборларига буғдой ташиган. Шунинг учун ҳам унинг ҳикоя ва қиссаларидан ўша даврнинг эташин нафаси, дашт офтобининг ҳарорати келади, урушга кетган оталарини соғинган болаларнинг маъюс қарашлари кўз олдингиздан кетмайди, уларнинг изтироблари сизни ҳам изтиробга солади, сизни ҳам ҳаяжонлантиради. Носир Фозилов бадий ижоднинг энг қийин «сирларидан» бири – битта-иккита ибора билан манзара ярата олиш сирини билади».

Дарҳақиқат, «битта-иккита ибора билан манзара ярата олиш сирини» бевосита асардаги пейзаж ва воқелик тасвирига ҳам, адабий қаҳрамонлар нутқи ва портретига ҳам баббаравар тегишлидир. Ёзувчи асарларида кўп бор тилга олинадиган Туркистон даштларида тонг ва шом манзараларининг бадий тасвирда баъзан жўшқин ҳиссиёт ифодаси бўлган шеърга айланиб кетиши бежиз эмас.

«Оқшом. Осмон тўла булут. Уфқ тонг рангида қип-қизариб турарди. Эндигина ботиб бораётган куюш худди Ойдинкўл атрофининг кўркам манзараларини кўзи қиймаётганидек булутлар тагидан сўнгги бор мўраларди; унинг қип-қизил заррин нурлари кўлнинг жимир-жимир тўлқинларида, кўл атрофидаги қамиш учларида, тепаликларда тагин бир жилваланиб турди-да, кейин аста-секин сўна бошлади».

Носир Фозилов – кўшқанот адиб. «Саратон», «Қуш қаноти билан», «Қор хат», «Кўкёл», «Тош», «Яхши бўлди» каби қисса ва ҳикоялари ёзувчи ижодининг бир қисмини ташкил этса, қардош тиллардан қилган таржималари иккинчи қиррасини намоён қилади. Таржима баҳонасида қардош халқларнинг азалий удумлари, орзу-армонлари, қувонч-ташвишлари, халқ оғзаки ижоди билан яқиндан танишиши ёзувчи бадий маҳоратининг ошишига ижобий таъсир кўрсатган омиллардандир.

Уруш даври фронт орқасидаги халқ ҳаёти тасвирига бағишланган «Саратон» қиссаси Носир Фозилов ижодида алоҳида саҳифани ташкил этади. Асар қаҳрамонлари Тўра билан Камолалар ёзувчининг болаликдаги тенгдошларидир. Улар халқ мушуқлини енгил қилиш ва эзгулик учун курашишлари, эл-юрт тинчлиги йўлида фидойилик кўрсатишлари жиҳатидан адибнинг бошқа қаҳрамонларига ўхшаб кетади. Фарқи шундаки, «Оқим» қиссасидаги Сарвар ва Аъзамжонларга нисбатан мустақил фикри, курашчан, дадил ва умумманфаат йўлида фаол ўспиринлар сифатида гавдалантирилади. Муҳими, мазкур қаҳрамонларнинг маънавий дунёси бой ва улар ибрат бўларли ҳаёт йўлига эга. Китобхон ушбу асарларни ўқиб уларнинг нафас олишини сезгандек, юрак уришини эшитгандек бўлади. Икки ёш қалбидаги муқаддас туйғуни авайлаб асрагиси, уларга чин кўнгилдан ёрдам бергиси келади.

Тўра катталар фронтга кетгач, чўпонлик қилади. Унинг пода кетидан чанг ютиб юришига уруш сабабчи. Адиб бош қаҳрамон характер такомилини тўғри белгилайди. Колхоз чўпони Фиёс ака фронтга чақирилади. Эридан қора хат келгач, аламини кимдан олишни билмай юрган Зулайҳо хола сузмасини ўғирлаган Франтишечки калтакламоқчи бўлади. Тўра Камола билан болани ҳимоя қилиб, анча гап-сўз орттиради. Хуллас, қаҳрамонларнинг одатдаги ҳаёт тарзи ўзгаради. Бу ўзгариш фақат ташқи томондан бўлмай, айни пайтда, уларнинг маънавий оламида ҳам содир бўлади. Адибнинг маҳорати китобхонни қаҳрамонларнинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатларига тўла ишонтиришида кўзга ташланади.

Адиб ижодининг ютугини таъминлаган омиллардан яна бири, ҳар би сўзга қаҳҳорона ҳассослик билан ёндашишидир. Унинг асарларини ўқишга зийрак китобхоннинг болалар адабиётидаги куруқ панд-насиҳатдан иборат «хавфли вирус»дан холилигини пайқашни қийин эмас.

«Саратон» қиссаси марказида Тўра ва Камола муносабати турса-д ёзувчи улар тақдирини урушнинг халқ бошига солган чексиз кулфатлар ва катта синовлари билан қўшиб кўрсатади. Шунинг учун асарда фронт кетаётганлар, яқин кишиларидан жудо бўлганлар, фронт учун нозу неъматлар етказишда жонбозлик кўрсатаётганларнинг ёрқин образлари яратилган.

Ўсмирлар ва, умуман, ёшлар ҳаётини катталар тақдири билан, катта ҳақиқат билан узвий қўшиб тасвирлаш Носир Фозилов ижодига хос фазилатдир. Шунинг учун ҳам муаллиф бош қаҳрамонларнигина эмас, балки эпизодик образларни ҳам асар воқеасидаги иштирокини мантиқий асослашга ва ихчам тасвир орқали эса қоладиган тарзда тасвирлашга диққат қилади. Масалан «Саратон»да эвакуация бўлиб келган поляк Пан Дворжекнинг «стекло»ни «штекло», «спичка»ни «шпишки» деб, русча сўзларни ўз тили оҳангига солиштириб айтиши, фикрини битта-иккита сўз воситасида ифодалаши, Гийёс аканинг соддадиллиги билан боғлиқ нутқи китобхонни ишонтиради. Носир Фозилов «Саратон» қиссаларида қаҳрамонларини мана шундай нутқи орқали индивидуаллаштириб қўйиладан боради. Унинг турли миллатларга мансуб қаҳрамонлари ўз тилига оид ибораларни қўшиб ишлатганда янада жонланиб кетгандай туюлади.

Бадиий асар сюжетининг ҳаётийлиги, қаҳрамонлар тақдири билан воқеалар талқинининг узвий боғлиқлиги масаласи қадим замонлардан берилган эстетик тафаккур намоёндалари диққатини банд қилиб келган. Бу ҳақда ўз замонасининг поэтик тажрибасига суяниб, Аристотель шундай деб ёзган эди: «Баъзи кишилар ўйлаганидек, бир киши атрофида рўй берган воқеаларнинг ҳаммаси ҳам асар фабуласига киравермайди. Бир киши атрофида жуда кўп воқеалар рўй бериши, улардан бир қисми умуман бирликдан четда қолиб кетиши мумкин. Шунингдек, бир киши бошидан ҳақиқат хил воқеалар кечериши мумкин, лекин улар ҳам бир маъно англатадиган воқеа ярата олмайдилар... Санъати туфайлими ёки табиий таланти туфайлими, ҳар ҳолда, Гомер бу масалага тўғри қарай олди. У «Одиссея»ни яратар экан, қаҳрамон бошига тушган ҳамма воқеаларни тасвирлаб бериб кетмайди. Масалан, унинг ярадор бўлиши, урушга одам йиғайтган вақтларидан ўзини телбаликка солишларини тасвирлаб ўтирмайди... У «Одиссея»ни шунингдек, «Илиада»ни ҳам марказий бир воқеа асосида яратди».

Улуғ алломанинг мазкур фикрлари ҳозирда ҳам ўз қимматини йўқотмаган. Ушбу фикрлар, бинобарин, бундан кейин ҳам ёзувчи бадиий маҳоратини белгилашда унинг асарларидаги сюжет воқеаларининг ортиқча тасвирлардан холилиги, қаҳрамонларнинг китобхонларда ёрқин таассуротлар қолдириши, хатти-ҳаракатларининг бадиий далилланиши асосий мезонлардан ҳисобланади.

Носир Фозилов ижодига шу жиҳатдан назар ташланса, ёзувчи бадиий маҳоратини кўрсатадиган қатор омилларни мисол қилиб келтириш мумкин.

«Кўпинча одамнинг қўлидан кимлигини билса бўлади, – деб ёзади Саид Аҳмад. – Сартарошнинг қўлидан атир ҳиди, аптекачининг қўлидан дор ҳиди, шофёр қўлидан бензин ҳиди келса, кабобпазнинг кафти, новвойининг бармоқ бўғинлари куйган бўлади.

Танбурчининг чап қўл бармоқлари, деҳқоннинг ўнг қўли кафти қадоқдек қотиб кетади. Ўқитувчининг бармоқлари бўрга беланса, ошпазнинг бармоқларида пичоқ изи қолади. Бу белгилар қайси касб эгаси бўлмасин унинг меҳнат қилганлигини билдириб туради.

Носир Фозиловнинг бармоғи сиёҳга беланиб юради».

Бу фикрларнинг далили адибнинг «Кичкина деманг бизни», «Жўхори тузоқ», «Болалигим – пошшолигим», «Устозлар даврасида», «Қаҳр ва меҳр», «Шум боланинг набиралари», «Мунаввар лаҳзалар» каби китобларига кирган қиссалари, ҳикоялари, эсселаридир.

Носир Фозилов икки халқнинг фарзанди сифатида бошланғич маълумотни қозоқ мактабида, ўрта маълумотни ўзбек мактабида, олий таълимни Тошкент Давлат (ҳозирги Миллий) университетида олади. Шу ерда ижодкор бўлиб вояга етади.

Бу эса унинг халқлар дўстлиги мавзусига алоҳида меҳр-муҳаббат билан ёндошишига сабаб бўлади.

Халқлар дўстлиги билан бирга адабиётлар дўстлигини ўзаро боғлайдиган ришталардан бири таржима адабиётидир. Бу борада ҳам адиб диққатга сазовор ишларни амалга оширди.

Ўзбек китобхони Собит Муқоновнинг «Ҳаёт мактаби», «Чўпон ўғли», «Чўлоқ полвон» қиссаларини, Ғабиден Мустафиннинг «Қарағанда», Ғабит Мусреповнинг «Қозоқ солдати» романларини, Мухтор Аvezовнинг «Абай – халқ фарзанди», Абдулла Тожибоевнинг «Тўй арафасида» пьесаларини Носир Фозилов таржимасида ўқиди. Адиб ўзининг таржимонлик фаолияти билан ҳам ўзбек адабиёти ва маданиятида муносиб ўрин тутади.

Ҳаёт мактабини ўтмаган, қайноқ турмуш қозонида қайнамаган одам ижодкор бўла олмайди. Носир Фозиловнинг ёшлик йиллари халқимиз тарихидаги энг кескин ва мураккаб синовлар даврига тўғри келади.

«Гўдаклигим, – деб ёзади адиб турмуш машаққатлари хусусида, – ўттизинчи йилларнинг коллективлаштириш даврида, ўттиз учинчи йилларнинг очарчилик даврида, болалигим эса ўттиз еттинчи йилларнинг алғов-далғов даврида, қирқинчи, қирқ бешинчи йилларида кечди. Биз уруш даври фарзандлари болаликнинг барча имтиёзларидан фойдаланмай ўсдик; ўқишларимиз ҳам ўлда-жўлда, узук-юлуқ бўлди. Мен бу гапларни нолиб айтаётганим йўқ. Болалигимиз турмуш риёзатлари билан омухта кечди. Бу мурғак қалбларимизда муҳрланиб қолди. Озми-кўпми ҳаётнинг қадрига етадиган, уни эъзозлайдиган одамлар бўлиб улғайганимиз учун ўша давр машаққатлари сабоқларидан миннатдорлик туйғуси билан яшамоқдамиз».

Фашизм уруш бошлаганида, Носир Фозилов ўн икки ёшда бўлган. Фронт орқасидаги халқ аҳволи, фидокорона меҳнати, жасоратини ўз кўзи билан кўрган, жангчиларнинг мардона курашини юракдан ҳис этган, ўрта мактабни битириб келган Носир Фозилов урушдан кейин то 1949 йилгача ўзи туғилиб ўсган қишлоғида сувчи, культиваторчи, табелчи, ўқитувчи бўлиб ишлайди. Мана шу ёшлик таассуротлари унинг қалбига мангу муҳрланди. Носир Фозилов талайгина қисса ва ҳикояларининг мазмунини, қаҳрамонларини ўзи кўрган, билган воқеалар, одамлар ташкил қилади. Зотан, Носир Фозилов ижодий камолотига хос бош фазилат ҳам унинг фақат ўзи яхши билган, чуқур ҳис этган ва пухта ўрганган мавзу, воқеа ва одамлар тўғрисида қалам тебратишидир. Ёзувчининг «Қор хат» номли қиссасида журналист ёш ёзувчи билан қилган суҳбатида унга қараб: «Назаримда, бир камчилигингиз бор: ўзингиз билмаган, ҳис қилмаган нарсаларни ёзар экансиз... Кўрмаган, билмаган нарсани ёзсангиз ёзган асарингиз, кўполроқ қилиб айтганда, ёлғон бўлиб қолади. Тўғри, кўрмай туриб адабиётимизда ёзилган асарлар жуда кўп. Бунинг учун аввал билим, маҳорат, ўткир тасаввур керак», дейди. Бу сўзларни Носир Фозиловнинг ўзига, унинг ижодий принципига ҳам мансуб деб бемалол айтиш мумкин. Агар Носир Фозиловнинг биринчи ҳикояси 1953

йилда болалар журналида, ҳали у талаба вақтида босилган бўлса, ўшандан буён ҳикоя ёзадими, қисса ёзадими, ҳаммасида шу принципга содиқ қолади.

«Мен Носирни қардошлик мадҳини куйловчи адиб дегим келади, – деб ёзади Саид Аҳмад. – Чунки, у қардош адиблар билан ўзбек адиблари ўртасида қурилган кўприкка ўхшайди. Носир бизга Собит Муқоновни, Фабит Мусреповни, Фабиден Мустафинни танитди. «Ҳаёт мактаби», «Қозоқ солдати», «Қарағанда» романларини биз Носир таржимасида ўқидик. У бизга қорақалпоқ ёзувчиси А.Бегимовнинг «Балиқчининг қизи» романини, А.Шомурсдовнинг «Йўлбарслар орасида» қиссасини таржима қилиб берди.

Унинг «Оқим», «Қуш қаноти билан» ва «Қор хат» қиссалари китобхонда яхши таассурот қолдирди. Бу қиссалар рус, қозоқ, туркман тилларига таржима қилиниб, алоҳида китоб ҳолида нашр қилинган.

Бу албатта адибнинг катта бахтидир.

Носир ижодида қардошлик туйғулари гуркираб туради. У мавзуни қардошлик негизларидан топади. Сиз унинг қайси қиссасини, қайси ҳикоясини олманг, унда ўзбекларнинг қозоқлар билан қадимий биродарлиги, қуда-қудағайлиги, бир-бирининг орасига раҳна солиб бўлмайдиган даражада қон томиридек бирлашиб кетганлигини сезиб, кўриб, ҳис қилиб турасиз.

Халқлар дўстлиги мавзуи адиблар учун шундай туганмас хазинадирки, уни қовлаган сари янгидан-янги қатламлар чиқаверади.

Халқлар дўстлиги мавзуи шундай туганмас булоқдирки, уни қовлаган сари янгидан-янги кўзлари очилаверади».

Адибнинг кичкинтойлар қалбидан чуқур жой олган талай қиссалари ва ҳикоялари ҳинд, туркман, украин, грузин, турк, арман, қирғиз, қорақалпоқ тилларига таржима қилинди.

Носир Фозилов воқеий ҳикоялари, эсселарида қаҳрамоннинг ўзига хос нутқи, сўзлаш тарзи орқали образ яратишга айниқса жиддий аҳамият беради. Собит Муқонов билан Ойбекнинг ажойиб дўстлиги тасвирланган асарда бир аҳамиятли нуқта бор. Собит оға Ойбекни Олатоғ остоналарида айлантириб юрар экан, Ойбек сой ичида турган, катталиги ўтовдай жуда чиройли бир тошни кўриб қолади ва ҳайратдан «Хў-ў, зўр ... тош...», деб юборади. Маълумки, бу вақтда Ойбек касаллиги туфайли яхши гапира олмас, фикрини бир-икки ғоят муҳим сўз ёки жумла билан лўнда қилиб айтар экан. Носир Фозилов ўз ҳикоясида буни яхши илғаб олгани сезилиб туради.

«Ойбек домла тошга яқинлашиб: «Ҳа-а... ҳа-а...», деб уни қафтлари билан сийпалар, ўзича табиатнинг бу нодир мўъжизасига таҳсинлар ўқир эди. Буни ич-ичида тушуниб турган Собит оға ҳам ҳазиллашгиси келиб, ҳам шўхлиги тутиб:

– Ай, Мусса, сўл тастини мен саған сийладим, ол! – деди.

Ойбек домла хурсандчилигиданми ё бу инъомнинг тагида ҳам ҳазил, ҳам саҳийлик, ҳам жиндек юмор мавжудлиги учунми, ҳаяжондан кўзлари чақнаб кетди. Собит оғага қараб:

– Ях...яхши!... – деб қўйди-ю, гўё мукофотга берилган тойнинг ўмровини силагандай тошни тагин бир силаб, шапатлаб қўйди.

– Ҳа-а...

– Ойбек домланинг қувончи чексиз эди. Собит оға кейинчалик бир ҳайкалтарош орқали ўша тошга «Бул жумур тастини баурим Мусса Айбекка сийға тартам», деб ёздириб қўяди ва Ойбекка ўз тошини олиб кетсин деб айттириб юборади, ушбу парчада, ундаги ҳазиломуз муносабатда икки халқнинг улуг дўстлиги ўз ифодасини топган. Шў ўринда алоҳида таъкидлаш керакки, Носир Фозилов шу хилдаги ҳужжатли воқеалар билан ҳам ўзбек

насридаги мазкур жанр ривожига муносиб ҳисса қўшди. Бу хилдаги асарларда ҳам воқеавийлик бор, ҳам характерларнинг маълум қирраси очилади.

Шуни айтиш керакки, Носир Фозиловнинг деярли кўпчилик асарлари, жумладан, «Қуш қаноти билан», «Қор хат» қиссалари қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Айниқса, бу усул саргузашт асарда қўл келади. Ҳаётини воқеалар одамларнинг хатти-ҳаракатлари қаҳрамон нуқтаи назаридан баҳоланади. Натижада, қаҳрамон руҳиятидаги тебранишлар китобхон руҳиятига кўчади.

«Қор хат» қиссасининг сюжети реал асосга эга. Болалар ўз жамоасига таниқли меҳнат қаҳрамонини фахрий аъзо қилиб олмоқчи бўлади. Соғиндиқ Қорақалпоғистондаги машҳур балиқчининг розилигини олиш учун йўлга чиқади ва қорақалпоқ болалари билан қор хат ўйнаб, ютқазади. Биргаликда балиқ овлайдилар. Ёзувчи шу хилдаги воқеалар орқали ўзбек ва қорақалпоқ болаларининг самимий дўстлигини кўрсатиб беради. Қиссанинг маърифий аҳамияти ҳам катта. У болаларни чидамли, топқир, билимли ва иродали бўлишга даъват этади.

«Ташвиш» қиссасида ёзувчи Сафаралининг уруш даври билан боғлиқ ҳаётига назар ташлайди. Шу аснода, адабиётимизда нисбатан камроқ қаламга олинаётган, аммо ниҳоятда муҳим бўлган ўсмирларнинг катта дунё сари қадам қўйиши, ўз ўрнини топиши, қалбларда биринчи бор чечак отган мусаффо ширин муҳаббат романтикасини илҳом билан тасвирлайди.

Носир Фозиловнинг асарлари ва таржималари ёшларни эзгулик руҳида тарбиялашга хизмат қилиб келмоқда. Севимли адибимизнинг ёзувчилик бахти ҳам худди шундадир.

ШАРҚ ҲУКМАТЛАРИ

Олимлар юлдузларга ўхшайди. Агар кўриниб турса, одамлар улар билан йўл топишади. Агар кўздан йўқолиб, зулматда қолсалар, қаёққа юришни билмай ҳайрон қолишади.

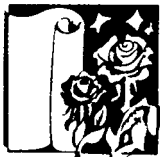
Ҳасан Басрий

Оқил ва донолар билан суҳбатдош бўлинг. Илмингиз ҳар қанча кўп бўлса ҳам, ўзингизни илмсиз ҳисоблаб, яна илм ўрганишга киришинг.

Абу Язид Бастомий

Билмаган нарсаларимни оёғим остига қўйганимда бошим кўкка етарди.

Имом Аъзам

Беҳзод
Фазлиддин

Бир томчи дийдор

***

Ёмғир қуя бошлади бирдан,
Савалайди биллур қамчилар.
Панароққа қочгани билан
Топиб олар йўлни томчилар.

Парво қилмас симёғоч хумпар,
Усти-боши ҳўл бўлган жиққа.
Рақсга тушар олтин япроқлар
Шитир-шитир – ёмғирқўшиққа.

Мўлтирайди бекатлар юпун,
Маъюс тортар ёлғиз хиёбон.
Ниманидир эслатиш учун
Гумбурлайди қоп-қора осмон.

Гилдираклар шошар қирғоққа,
Дарё бўлиб оқмоқда йўллар.
Бу сафар ҳам қизил чироққа
Тоқат қилмас автомобиллар

Шу баҳона ютмади заҳар –
Ёмғир ювиб кетди барини.
Губорлардан зериккан шаҳар
Ювиб олди кўйлаklarини.

* * *

Бирдан қанот ўсиб чиқса елкамдан,
Учсам. Ҳаммасини унутсам. Кетсам.
Асар ҳам қолмаса шум кўланкамдан,
Армон етолмаган манзилга етсам.

Қувиб тутолмаса ортимдан лаин,
Муҳаббат ўртада бўлмаса даллол.
Худди шу энг мақбул, тўғри йўлдаин –
Учишим ҳеч кимга келмаса малол.

* * *

Кўзларимдан оловлар сачрар,
Дилим сўлгин тортиб оғриндим.
Хувиллаган бир макон ичра
Ҳаёт, сени жуда соғиндим!

Кундалигим бир хил: уй, йўл, иш,
Қаноти йўқ қушга ўхшайман.
Ташвишларнинг ортида ташвиш,
Бу туришда қачон яшайман?

Қайда эшик очдим ғавғога,
Йўл бошида йўқотдим йўлни?
Оз бўлса-да, тоза ҳавога
Олиб чиққим келар кўнгилни.

Ёниб кетгим келади бирдан,
Адо қилди тунга шериклик.
Некбин-некбин нигоҳлар билан
Бугун сенга зорман, тириклик!..

Юрагимда орзуғул унар,
Умид тинмай қилар қўнғироқ.
Борган сари кўзларим тинар –
Борган сари қуёш яқинроқ

* * *

Дунё эски, ташвишлар эски,
Навқирондай бу ғамлар қўҳна.
Далдалардан топамиз таскин,
Ҳаёт ўзи эски бир саҳна.

Гар пихини ёрган фуқаро
Ўзлаштирмақ бўлар бугунни,
Ечолмаслар минг йиллар аро
Севги деган эски тугунни.

Ким бировни йиғлатиб кулар,
Шу ўйинлар менга қизиқми?
Ё ўчириб берарми улар
Пешонамда турган чизиқни?

Фақат, сира тинч қўймас бир ҳол,
Ўйлатади дунё ишлари:
Нигоҳлари маъюс мажнунтол,
Чинорларнинг хўрсинишлари.

* * *

Севги, о, гуноҳдошим,
Тўполончим, бебошим.
Юрагимга тош отдинг,
Синай деди бардошим.

Ҳеч гапимга кирмадинг,
Йўл бошладим – юрмадинг.
Ёш боладай ортингдан
Чопганимни кўрмадинг.

Гоҳ тирилдим, гоҳ ўлдим,
Ҳижронга ҳамроҳ бўлдим.
Эшитмадинг, шекилли,
Янгиланган оҳ бўлдим.

Ҳисларимни ўйнадинг,
Панд беришни қўймадинг.
Ўзинг уни кўрсатиб
Яна мени қийнадинг.

Қилармисан тасаввур:
Ё муҳаббат, ё ғурур.
Бир сўз айтар севгилим,
Минг йилгача чидаб тур.

* * *

Бардош либосининг иплари тигдан,
Амаллаб кийдингми, ечишдан не наф?
Кўзингни яширма кўнгли мунглулдан,
Сева олиш шараф, севилиш шараф.

Дақёнусдан қолган бу даҳри дунда
Бир янги заррадай кўзга илинсам.
Муродим гуллари очилган кунда
Не тонг, яшаш учун маҳкум қилинсам.

Сўнгни нафасгача эшиклар очиқ,
Ўз ҳолидан ўзи гумонда гумон.
Наздимда кўрмаган бу қадар ошиқ
Бир томчи дийдорга фарқ бўлган жаҳон...

* * *

Мени телбаларча қўмсар ёлғизлик,
Кўзлари йўлимда илҳақ, нигорон.
Уни ҳам ҳар кўйга солар ёрсизлик,
Шуниси ёмон-да, шуниси ёмон.

Нечундир, бу ҳолга осон кўникдим,
Кўнглим чопар унинг кўнглин олгани.
Ёнингга бормасам, кечир, севиклим,
Қўрқади ёлғизлик ёлғиз қолгани.

Нодир Норматов

ТОШҚАЙРОҚ

Қорним роса оч эди, ўша куни уйда тўртта ёнғоқдан бошқа бирор егулик топилмади. Уларни чақадиган илон бошли чақичимиз энди сотиб олинган ҳовлимизга олиб кетилган экан. Бу ерда, домдаги хонадонимизда айрим танишларнинг кўзларидан пана қилиб терилган кўнгилга яқин китоблар қаторида худди кузги уруғликка олиб қўйилган бодрингдай катталиқдаги бир қайроқтошга кўзим тушди. «Бу тош қадимги одамларнинг иш қуроли бўлган», – деган эди таниш археолог уни кўриб. Кейин, у бу ноёб тошни қаердан топганлигимни батафсил айтмагунимча тинчимасди. Тош бу ердан – Тошкентдан минг чақирим нарида, тоғлар орасидаги чекка бир қишлоқдан олиб келинганлигини, унинг эгаси қари бир кампир эканлигини айтдим. «У қаердан олган экан, сўрамадингизми», деди танишим қизиқиши ортиб. Сўраган эдим, кампир, «болажон, буни эрим топганида мен ҳали чиллам чиқмаган келинчак эдим, дейди». «Эри ҳали борми?» – деди танишим. «Йўқ, чолнинг ўлганига, анча бўлди» – дедим. «Балки кампир билар бирор гапни», – дейди танишим. «Кампир ҳам бултур йўқолди», – дейман. «Қаерга йўқолди?» – дейди археолог. «Бизда, Сурхонда одам вафот этса, шундай дейди», – деб тушунтираман. Сухбатдошимнинг ҳафсаласи пир бўлади, энди кампир ҳақидаги ҳикоямнинг ҳам унга қизиғи йўқ. У тошни синчиклаб текширар экан, «биласизми, бу тошга камида юз-юз эллик минг йил бўлган», – дейди. Ана шу антиквар, қадимий тошни олиб, ёнғоқларни

МЕНИНГ ТОШ ДОСТОНЛАРИМ

нақиб ер эканман, даҳлизда турган тошойнада аксимни кўриб қолдим. Қаранг-а, деб ҳайқирарди ичимдаги бир нарса. – Юз эллик йил аввалги тошни яна ишлатиб турибмиз-а. Қачонлардир ибтидоий одам бу тошни силлиқлаб, топган-тутган ёнғоқми, бошқа нарсами, чақиб нафсини қондирган. Бугун эса мана мен...»

Тошни маҳкам ушлаганча балконга чиқаман, кўзларим беихтиёр пластлиқка, теп-текис йўлакка, ундан кейин боғчалар, гаражлар, ахлат, тўкиндихонага тушади. Бирор ерда ақалли тухумдек келадиган тош йўқ. Йўғ-э, сал адашибман, ана, болалар боғчаси панжаралари бўйлаб тошчалар тизиб қўйишибди. Фақат бу тошчаларнинг табиий ранги йўқотилиб, турли рангларга бўяб ташланган. Нимагадир ўз-ўзидан миям қизиб кетди. Асабийлашаётганимни сезиб, қўлимдаги тошни силай бошламан. Бу вақтинчалик ҳолатлигини кейин, хонага кирганимда ҳаводан қандайдир бир анвойи, хушбўй ҳид таралаётганлигидан, нафасим равонлашганидан сўнг сезиб қолдим. Бу ҳид тасаввуримни, кўнглимни ёриштириб юборди, энди аниқ эсладим, ҳа, худди мана шу тош эгасининг дўйига ҳар гал келганимда бу ҳид димоғимга уриларди. Кампир мени ҳоят хушмуомалалик билан дастурхон атрофига ўтқизиб, атрофимда гиргиттон бўларди. Дастурхонда эса одатдагидек, тошёнғоқ, тошбодом, уларни чақиш учун мана шу тош пайдо бўларди. Кампирнинг боғида сара мевали дарахтлар кўп. Аммо, нимагадир мана бу ёнғоқ, бодомларнинг фақат айнан шу навлари бор. Бу дарахтларни кўчатлик пайтида тоғдан сел оқизиб келгану, улар шу қишлоқ сойидаги бир харсангтошга тиралиб қолган. «Ўртоғинг селга оқиб, мана шу икки кўчатга осилиб, тирик қолган. Ўшанда у ўн бирми, ўн иккида эди. Отаси, булар ҳалоскор, табаррук кўчатлар деб экиб қўйди. Тошбодом, тошёнғоқ бўлса ҳам ширин, узоқ турса ҳам мазаси бузилмайди, қурт емайди», – деб саволимга жавоб қилди кампир. «Болажон, – деди кампир охириги марта кўришганимизда, – сен ўғлим билан тенгқур бўлсанг ҳам, ундан ёш кўринасан. Ичмайсан-да. Тўғрими? Тошбой ичади-да. Ичмаса экан...» Кейин кампир менга синчиклаб қарайди. «Тошбойга ҳам осон эмас, – дейман. – Чўлда яшаса, қум-тўзоннинг ичида». Мактабда дарс бериш учун асаб ҳам тошдай бўлиши керак». «Мана, уям, сен ҳам эллиқдан ошдинглар. Энди қишлоққа қайтиб келсаларинг ҳам бўларди, – дейди кампир жилмайганча. – Айтганча, сен ўзингни қишлоғингда, Пошхуртда мактаб бўла туриб, нимага бу ерга келиб ўқиган эдинг? Ҳар келганингда сўрайман дейман, эсимдан чиқади». Бунга ҳам қирқ йил бўлибди, энди айтсам бўлар бу сирни», – дейман. Кампир қулоғини динг қилади. «Амаким мактабга директир бўлганидан сўнг, ўғил болаларга соч қўйишни маън қилди. Мактабда қайси бир боланинг бошида темираткими, бирнима бўлган экан. Мен амаким билан келишолмай, бу ерга, Зарабоққа келдим. Бу ерда соч қўйиш мумкин экан», – дедим. Кампир жиддий бир катта сирни кутган экан шекилли, мулоимлик билан қўшиб қўйди: «Худойимнинг ўзи меҳрибонлик қилиб сени бу ерга юборган. Бу ерда бир йил ўқидингми, икки йил? Эсимда йўқ. Хаёлимда сен доим шу ерда ўқигандайсан «Бир йил ўқиган эдим, хола», – дейман.

Кетаётганимда, у менга шунча йиллар мобайнида биринчи марта шикоятумуз гапирди: «Болажон (у ҳамиша болажон деб гапирарди), мана сен шунча узоқ жойдан бирров бўлса ҳам хабарлашиб кетасан мендан. Ошнанг бўлса, яқин бўла туриб бу ерга келмайди. Ўзим бориб тураман. Бораману бир кун ҳам тура олмай қайтиб келаман». Энди

кампир билан хайрлашаётган эдим, қўлимга мана шу қайроқтош тутқазди: «Ўғлим, (у бу гал худди шундай деди), мана бу тошни етми йил бўлдики, чолимдан қолган деб асраб-авайлаб келаман. Шу сен мендан эсталик бўлиб қолсин».

Орадан ярим йил ўтар-ўтмас кампирнинг таъзиясига борди. Ховлида бегона бир эркак ва аёл қоқилган ёнғоқларни қуритиш учун лойсупа устига ёйишаётган экан. Димоғимга яна ўша муаттар, хушбӯхид урилди. Менинг исмимни билишгач, кампирнинг охириги васиятига етказишди: мен кампирни мана шу ёнғоқ дарахти тагида қайроқтош билан ёнғоқ чақиб ўтирганини суратга олган эдим. Шу суратни ишлашга ўғлига топшириб қўйишимни сўрабди. «Нега энди айнан кампир мана шу қайроқтош билан ёнғоқ тагида тушган суратини сўраган экан, мени кизиқтириб қўйди, – деди таниш археолог худди Шерлок Холмс ўхшаб. – Сиз уни бошқа ҳолатларда ҳам суратларга олгансиз, шекилли? – Сухбатдошим энди ҳикоямга чиндан қизиқа бошлади. – Балки ўшундай дарахт тагидан шу қайроқтош топилгандир. Ёки ўғлига бирор сурат шу сурат орқали ишора қилгандир. Нима бўлганда ҳам бу ерда бир гап бор». «Балки хазина бор деб ўйлаётгандирсиз?» – деб ҳазиллашди. «Шундай бўлса ҳам ажаб эмас», – деди у. – Хўш, шундай қилиб кампирнинг ўғлига ўша суратни етказдингизми? «Биласизми, суратнинг цифровой фотоаппаратда олинган эди. Туширганларимни компьютерга хотирасига ўғлим киритиб қўйган эди. Компьютер бузилиб, хотирасидан шу бисот ўчиб кетибди. Шундан аввал дискка кўчириб қўй деганимдан ўғлим эрта-индин қиламан деб эринчоқлик қилди», дедим унга. Сухбатдошим бу гапдан ҳафсаласи пир бўлганлигини билдирмади. Аммо унинг бу тошга астойдил қизиққанлигини, ўша ёзда мен туғилганда қишлоққа, сўнг ўша кампир яшаган Зарабоққа қадимшуносликка оид жойларни ўрганиш учун сафар қилганини эшитдим.

Танишим иккинчи марта сафар қилганида, ўша жойларга яқин қадамжолар ва Дабилқўрғоннинг Галашаҳид деган жойидан тошмунчоқ ва қадимги найза ўқларини топди. У топган нарсалар мен ишлайдиган бинода, бир қават юқорида бўлганлиги учун тезда бориб кўрди. Неолит, яъни тош даврига оид бу тошмунчоқ ва найза ўқи магний сульфиди энгил тошдан ишланган бўлиб, қизғиш жигар рангда эди. Бу ерда танишим топган бошқа осори-атиқалар ҳам қўйилган бўлса-да, мана бу атайин мана шу иккала нарса ҳақида гапиргим келди. Холбуки, у ерда сополдан қилинган нарсалар ҳам кўп эди. Тошмунчоқ менга ўшундай зарабалик кампирни, найза ўқи эса унинг эри Хайдар акани (у қишлоқда урушдан бир оёғи калта бўлиб келганлиги учун Хайдар чўлбой дейишарди) эсга солди. Шунда яна менга қадрдон бўлган Зарабоқда бўлган ўша таниш, хушбӯй, ёқимли бир ҳид димоғимга урилди...

– Хўш, қалай таассуротлар? – дейди археолог. – Буларнинг бариди топилганига сабаб – ўша кампирнинг тоши. (У русча тарбия кўрган ўзбекча гапирганда, кўпинча жумланинг эга – кесимини алмаштириб юборади.)

– Таассуротлар зўр, – дейман, – фақат кампирнинг ўғлига нима сабабдир ёнғоқ тагида тош билан тушган суратини етказишим жумбоқ қолди-да.

Танишим елкасини қисади.

– Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси ҳали олдинда, ковлайберсангиз жумбоқ ечилади, – деб далда бераман. Ўзим эса шундай хулосага келдим: ҳ

Бўлмаганда кампирнинг ўгли олдига бораман, унинг қўлига бултур қишлоққа бориб, ўша, уни қутқарган икки халоскор – тошёнғоқ ва тошбодом дарахтларининг кўринишларини олган суратимни кутқазаман. Суратда кампир бўлмаса ҳам, бу иккала дарахт орқасида туриб, худди ҳаммасини кузатиб тургандек туюлади.

ТОШКОРИЗ

Ҳазаб билан бизни қувлаб келаётган отам худди шу ерга – боғ ўридаги тошкориз олдига келганда тўхтаб қолади. Бу ҳол бир неча марта такрорлангач, тошкориз бизнинг халоскоримиз эканлигига шончим комил бўлди. Шу боис бирор бир ножўя иш қилиб қўйсам, худди шу томонга қочар эдим. Аввалига бошқа томонларга ҳам чопиб ўрдим, аммо керакли натижа рўй бермади. Мен олти-етти яшар бола ўзимизнинг боғимизда анор бўлатуриб, бошқа болаларга қўшилиб, беғона боққа кириб ўғирлаганим, кўчадан ўтаётганларга тош отганлигим, хайфини билмасам-да, папирос чекиб кўрганлигим ва шунга ўхшаш бемаъни ишларим учун ҳар гал отамнинг ғазабига гирифтор бўлиб, гаёқ еб қолардим. Отам золим бўлмаса-да, қаттиққўл, жаҳли тез одам эди. Ҳар гал отамнинг жаҳли чиққанда, урчуқ йигириб ўтирган момом учун урчуғини сира қўлдан қўймасди, ҳамсоёниқига чиқса ҳам ёнида бўларди), нимагадир урушни қарғар эди. Унинг гапи бўйича, отам урушга борганидан сўнг, мана шундай «мирғазаб» бўлиб қолган экан. Унинг уруш ҳақида гапирганлигини ҳеч қачон эшитмаганман, аксинча, урушдан сўнг Берлинда бўлганлигини, немис болаларининг меҳнатсеварлигини ҳикоя қиларди. Масалан, велосипедим лой бўлганини кўрса, дарҳол танбеҳ бериб, немис боласи велосипедини топтоза қилиб деворга ё бирор нимага осиб қўйишини такрор-такрор айтарди. Унинг бунга ўхшаш мисоллари кўп бўлиб, бундай насихатлардан безор бўлардик. Отамдан кўпроқ немисларни қандай қирганликларини, бир оғиз билан айтганда, қаҳрамонликларини эшитишни хоҳлардик. Аммо бу ҳикоялар бўлмас эди. Лекин, кейинчалик Бозор Рўзибой деган қолвачи бова отам билан бирга Кенигсбергдаги жангларда бирга бўлганлигини, отам пулемётчилик қилганлигини, кейин иккаласи ҳам ярадор бўлиб госпиталга тушганлигини унинг ўз оғзидан эшитган эдим. Унинг айтишича, отам ҳам, бова ҳам қулоқнинг болалари бўлганликлари учун ҳар гал жангнинг энг олдинги чизигига ташланар экан. Бундай жангларда камдан-кам одам тирик қолар экан. Момонинг айтишича, отам урушгача ҳам, урушда ҳам ичмаган. Мен саккиз ёшдан сал ўтганимда, қишлоқдан одамларни тоғ орқасига-пахта теримига олиб кетиш палласи бошланганида онам вафот этди. Шундан сўнг отамиз тез-тез ичадиган бўлиб қолди. Айниқса, колхозда бош ҳисобчи бўлганидан сўнг, меҳмонлар ташрифи баҳонасида бу ҳол авжига чиқди.

У пайтлар қишлоқда меҳмонхона бўлмаганлиги учун колхозга келадиган комиссия ёки меҳмонлар бизниқига қўнишарди. Тоғ ҳавоси, дала-даштлар, айниқса, тандиркабоблар меҳмонларга хуш келарди. Бундай мақтов гапларни мен даврага хизмат қилиб юрганимда, улардан такрор-такрор эшитардим.

Ўш, бу гапларни мен ҳикоя қилмоқчи бўлган тошкоризга нима алоқаси бор деб ўйларсиз? Жуда алоқаси бор-да. Гап шундаки,

тошкоризга отам бош ҳисобчи бўлгандан бери кунора бўлмаса ҳар ҳафтада ароқдан бўшаган шишалару турли хил консерва қутилару яна ғажиб ташланган суяклару ўша пайтда урф бўлган «Казбек», «Беломор», «Север» деган папирослару яна мен номини билмайдиган турли хил лаш-лушлар ташланарди. Момом эса, унинг сўзи билан айтганда, бундай шаккокликка қарши отам билан астойдил даҳанак жанг қилар, аммо фойдаси бўлмасди. Ахлат тошкоризга бариби ташланаберарди. Уни биз ака-укалар отамнинг буйруғига биноан амал оширардик. Биз учун бу қулайроқ, осонроқ ҳам эди. Йўқса, момомнинг топшириғига кўра, уларни бирор бир четроқ ерни ковлаб кўмарди ёки бўлмаса анча олисдаги катта чуқурга тўкиб келардик. Биз учун тошкориз ичи ваҳимали, назаримизда ажина, алвасти яшайдиган макон бўлиб кўринарди. Момомнинг айтишича, шўролар замонидан аввалдан типтиниқ, шовуллаб-яйраб сувлар оққан.

Бу ердан икки-уч чақирим келадиган таптақир бўлиб ётган Саккизсоадирлиги бир пайтлар ана шу кориздан сув ичиб, у ерда асалдан қанду новвотдай ширин қовун-тарвузлар битган, тилёар тошноқлар ўзида қоқи бўлиб қоладиган ўриклар ҳосил солиб ётаркан. «Камбағаллар бойларни талаб, тортиб олганларини еб ётадиган бўлишди. Коризга ҳам, сув ичадиган боғларга ҳам ҳеч ким қарамай қолди, – дерди момом – Буям етмагандай коризларни ахлат, неки чиқинди бўлса тўкадиган жойга айлантиришди. Биргина шу ердаги тошкориз омон қолган эди. Лекин унгаям пайтида қизил аскарлар араби китобларимизни жойнамосу ўз ахлатларини ташлаб, сувини кўмиб ташлаган эди. Ман энди қолганига отанг...».

Момом кўп ўтмай қизиники – аммамникига кетиб қолди. Ҳовлимизда пишириб-туширадиган, аммо кун бўйи маст-аласт юрадиган, аслида идорада кичик ишларни бажариб юрадиган хизматчилар пайдо бўлиб қолди. Бу ҳол отам уйланганга қадар, яъни беш йил давом этди. Иккинчи онамиз келиши билан ҳовли тартибга кирди, унгача ҳам аммам, холам, иккинчи момом, амакимнинг хотини ҳовлини яшнати кўйишарди, аммо бу ҳол узоқ давом этмасди. Иккинчи онамиз биринчигалда келадиган меҳмонларнинг йўлини бошқа томонга, раисникига буриб юборди. Ҳовли шу даражада тинчиб қолдики, ҳатто ўзимизнинг қавму қариндошларнинг ҳам қадами узилди. Гарчи, иккинчи онамиз пайдо бўлгандан бери бизнинг кечалари тонготарга қадар ухлама чиқишларимизга, тун зулматида алламаҳалларда товуқ-хўроз сўйиб ароқ тугаганида, дўкон қоровулининг уйига қатнашларимизга (бу пайтларда электр чироғи йўқ эди) чек қўйилган бўлса-да, ниманидир йўқотгандай, янги ўзгаришларга унча кўниқолмай юрдик. Аммо тошкоризга ахлат тўкиш давом этди. Бунга энди иккинчи онамизнинг сўзи бошчи эди. Момом эса аҳён-аҳёнда келиб кетар, кўз ўнгидан тошкоризга ахлат уюми тўкилаётганлигини кўрса, «бундай қилманглар, бир кун эмас бир кун худонинг ғазабига учрайсизлар», деб жавраб жавраб кетиб қоларди.

Отам ҳам ниҳоят арақ ичишни ташлади. Шундан сўнг у эрталаб ҳақуни, йилнинг тўрт фаслида ҳам ўрнидан туриши билан шу тошкоризга томон айланиб борарди. Тошкоризнинг кўзга ташланадиган манзаралари ери йўқ: дўнглик, тупроғу шағал, майда тошдан иборат. Аммо мана шунинг дўнгликни бир туп туғдона, бир туп қишки узум ва ҳар хил ўт-ўланлару турли хил алафлар босиб ётади. Мен навбатдаги қилғиликни қили

тошкориз томон қочарканман, отам қайси жойга келиб тўхтаб қолишигача билганим учун бамайлихотир эдим. Отам худди мана шу тошкоризда ўсиб ётган туғдона рўпарасига келганида, тўхтаб қоларди. Туғдона тошдай қаттиқ дарахт, унга ҳатто болта ҳам ўтмайди. Отам шу ердан қайтиб кетади. Мен отам кетгач, бу ерда нима сир борлигига қизиқиб, роса уёқ-буёқни қардим, аммо диққатни тортадиган ҳеч бир нарса топа олмадим. Орадан йиллар ўтиб, шўхликларим босилгандан кейингина мен тошкориздан айрим фазилатлар топа бошладим. Агар қиш куни қалин қор ёққан бўлса, биринчи бўлиб шу ерда эриган бўларди. Мабодо кўклам келса, илк майса, ўт-ўланлар шу ерда кўкарарди. Бойчечагу кўзиқулоқ ҳам биринчи шу ерда очилар эди. Бошқа ерларда лолақизғалдоқ, чучмома очилиб тўкилган бўлса, бу ерда анча пайтгача очилиб турарди. Тўғри, лолақизғалдоқ бу ерда анча митти, бир оз хокисорроқ, жудаям яшнаб кетмайди, аммо маъюс-маҳзун туриши билан дилни энтиктиради. Ёзда эса ҳаммаёқ дим, иссиқ бўлиб турса ҳам, бу ерда энгил шамол бўлиб туради, баданингиз роҳат қилади. Кузда қишқи узумлари егулик бўлиб, қишда ҳам асраб қўяберасиз. Лекин, бу жойнинг мени ҳали-ҳануз қойил қолдиргани, аввал айтганимдай, отамни ғазабидан тушириб, уни тўхтатиб қолдиргани эди. Гарчи ҳозир ундан минг километр олисда яшасам ҳам, тошкориз эсимга тушиб туради.

Бир куни аъангард услубида ишлайдиган таниш рассом ўзбек ҳаётига хос яхлит бир даврни ифода этадиган бирор бир мавзуни айтишимни илтимос қилди. Шунда хаёлимга тошкориз келди. Ахир шу эмасми бутун бир давр кирларини, ахлату тўкиндиларини ўз бағрига олган?! Бу ҳақда рассомга айтган эдим, у тўлқинланиб кетди, эртасигаёқ отамаконимга кетадиган автобусга бир жуфт чипта кўтариб келди.

Қишлоққа келган куниёқ, худди ҳозироқ бузиб ташланадигандек, таниш рассом биринчи галда тошкоризни кўришга ошиқди. «Матога унинг манзарасини ишласам ҳам бўларкан, аммо инсталляция учун унинг ичидан чиқадиган ҳар вақо унданда зўр бўлади!» Лекин онамиз унамади, келган меҳмонлар ахлат ковляпти экан, бирон гап бўлса керак, деган гап ёйилади. Йўқ, бўлмайди, деб туриб олди. Аммо рассом қурғур гапга чечан эди, онамизнинг катта неварасини ўқишга киритишга ёрдам қиламан деб аранг кўндирди. Бўмасам, ман йўғимда кавланглар деб, онамиз катта укамнинг уйига кетиб қолди. Рассом тошкоризни бир ўзи ковлашига кўзи етмади, сой бўйидаги ошхона атрофидан иккита мардикор бола топиб келди. Мен бу ердан ярим соат ўтар-ўтмас юз метрга қочишимга тўғри келди. Чунки ярим метр қазилар-қазилмас атрофга бадбўй ҳид тарқала бошлади. Узоқдан кўриб турибман: тошкориз ичидан нималар чиқмаяпти дейсиз – ўлган мушукми-ей, қўй калласими, йиртиқ калишу авторезина шинаси, яна алланималар... Мен борган сари орқага тисарилиб, узоқлашиб борардим, рассом эса ўз касбига фидойи эканлигини кўрсатган ҳолда тошқудуқ атрофида гирдикапалак эди. «Перфоманс... ажойиб перфоманс бўлади!» – деб ҳайқирарди у. (Перфоманс – бу тасвирий санъатдаги янги оқимлардан. Ҳар хил буюмлардан ҳам композиция қилиш мумкин). Заҳарли мойбўёқларда ишлайбериб, бундай ҳидларга ўрганиб кетган, шекилли. Мардикорлар эса, бурниларини жийириб, қаердандир топиб келинган докаларни юзларига ўраб, ишларарди. Орадан кўп ўтмай, девор орқасидан шопмўйловли қўшнимиз кўринди. «Ҳой, нима қиялпсизлар... Одам туриб бўлмапти-ку сассигига... қани,

қайта кўминглар... онамни приступи тутди... астмаси бор», – деб шовқин солди. Иш давом этаётганлигини кўриб, девордан ошиб ўтмоқчи бўлиб тирмашди. Унинг важоҳати ёмон эди. Рассомнинг гапга чечанлиги ҳам иш бермади. Хуллас, иш шу билан тугадики, рассом тошқудуқнинг шундай ташқи манзарасини ишлашга қарор қилди. Манзара ниҳоятда чиройли чиқди: энди қовжираётган ўт-ўланлар... дўнгликнинг виқорли туриши... (табиатда бу жой аслида унчалик баланд эмас, бу рассомнинг муболағаси) туғдонанинг сирли сукути, ертокнинг энди ҳосилга кирган ҳолати, ҳатто майда ва қовундек келадиган тошлар ҳам рассомнинг назаридан қолмаган. Хуллас, қуёшнинг бу ерга мўл тушиб туриши матога аниқ кўчган эди. Гўёки бу ер ахлатхонага айланган жой эмас, балки энг муқаддас қадамжонинг ўзгинаси бўлиб кўринарди. Аслида-ку мантиқан ҳам шундай бўлиши керак эмасми? Рассом ўз ишидан мамнун эди. Кейинчалик худди шу иш учун рассом «Йилнинг энг яхши рассоми» деган номга муяссар бўлди. Мен картинадаги тошқудуқни хотинимга кўрсатиб, отамнинг шу жойда ғазабидан тушиб қолишларини айтганимда, у: «Ўша жойдан бир-иккита тош келтириб кўйиш керак, балки бизга ҳам фойдаси тегиб қолар... жаҳл чиққанида», – деб қолди. «Менимча, бу таъсир қилмаса керак, бунинг учун бутун бошли ўша тошқудуқни кўчириб келиш керак», – дедим. Хотиним бошқа усулни таклиф қилди: энг яхшиси, тошқудуқ манзарасидан бир нусха кўчириб, деворга осиб қўямиз. Бу таклиф менга маъқул бўлди. Аммо биз то бир қарорга келиб, бу ишни амалга оширамиз дегунча... рассом ҳорижга ишга жўнаб кетибди. Бошқа таниш рассомлар эса бизнинг тошқоризга – бунчалик узоқ жойга боришга унча рўйхушлик беришмай туришибди. Шунда биз энг яхши йўл, бу, ўша тошқудуқни имкон қадар тез-тез кўриб келиш деган хулосада тухтадик.

КЎКТОШЛАР

Уйга кириб, энциклопедияни варақлайман. Тош билан боғлиқ саҳифаларни очаман. Одамлар, дарёлар, сойлар, шаҳарлар, қишлоқлар, қушлар, дарахтлар, мевалар, ҳайвонлар, идишлар, ҳатто гул ҳам шу тош номи билан боғланган экан. Ҳатто, Тошгул деганлари рус тилида ҳам бор экан – каменный цветок... Тошсиз ҳам жой бормикан? Телевизорда кўрсатишган эди, қаердадир бор, эсимда йўқ...

Тошсиз дала, ер, майдонни кўрсам, ўша жойлар кўзимга ғариб бўлиб кўринади. Нимага шундай, билмайман. Балки, болалигим тош тўла Пошхурт-сойда ўтганлигим ёки ҳовлимиз жуда тошлоқ бўлмаса-да, унинг бир четидан ўтган қадимги кориз ўтган жой – дўнгтепаси тош билан тўлалигим, билмадим, дунёни тошсиз тасаввур қила олмайман. Тошнинг нима учун кераклигини болалигимда билмаган бўлсам-да, унинг қадр-қиммати борлигини онам вафот қилган кунлари (ўшанда саккиз ёшли бола эдим) ич-ичимдан сезганман. Онам вафот қилган куннинг эртаси – тонг саҳарда барча оила аъзоларимиз қабристон бошига чиқдик. Икки момом, холам ва аммам қабр бошида овоз чиқаришди, онам худди эшитадигандек йиғи-йўқлов билан унинг номини тилга олишди. Кейинчалик билсам, марҳумда клиник ўлим рўй бергану, кейин мабодо тирилик қолса, у овоз берар деган мақсадда бир ҳафта шу тарзда қабрдан хабар олинар экан. Онамнинг опаси – Қурбонсара,

ни кўпинча Апалар хола дердик, нега, ҳалигача билмайман – бизни Курбон акам, Рўзибой акам ва мени қабристон тепалигидан пастга – ойга олиб тушди. Сойда бир-икки кило келадиган кўк тошларни, ҳа, олам хусусан кўк тошлардан олиб, онам қабри устига қўйишни буюрди. Биз айтганини бажарганимиздан сўнг, холам бу тошлар белгили бўлиб уради, йиллар ўтса ҳам онангизни қабрини ўзингиз келтирган тош уфайли топиб оласизлар, деб изоҳ берди.

У ҳақ бўлиб чиқди, мана йиллар ошса-да, раҳматли катта акам Рўзибой, ўртанча акам Курбон ва мен келтирган тошлар ҳали ҳам урибди. Аммо мен ўшанда сойда шунча рангдаги тош бўла туриб, нега айнан кўктошни холам танлаганини билганим йўқ. Балки бу ҳододларимиз сиғинган кўк тангри расм-русумлари билан боғлиқдир. Ҳавбатдаги келишларимдан бирида мен онам қабридаги тошларга разм олиб турарканман, улар атрофини айланиб ўтаётган чумолиларга кўзим ушди. Шунда мен хаёлан улар билан гаплашгандай бўлдим. Кейинчалик, бу хаёлий мулоқотни «Бир кун чумоли бўлиб» ҳикоясида тасвирлаганман. Аммо ҳозир мен сизга айтмоқчи бўлган нарса, бу, ҳатто чумолилар ҳам кўктошларга қизиқиб қолганлигидир. Кўктошларга синчиклаб қараб турарканман, уни пастликдаги сойдан қандай олиб чиққан кунни эслаб етдим. Холам ва акаларим мендан анча олдинда эди. Мен ҳандалақдек келадиган тошни кўтариб борарканман, тез-тез оғирлигидан энгашиб, ўхтаб, дам олардим. Нима бўлди-ю, шу орада бир юлғун панасида туриб, дам олдим. Кейин ёнбошлаб, бирпас ухлаб олмоқчи бўлдим. Кўзимни очганимда, тепамда Гулистон момо турарди. «Девларим, бир қора илон сенинг кўктошингни тортиб олмоқчи дейишди. Мана, қара, мен уни ўлдирдим», – деди у тантанавор. Мен анқайиб атрофимга қарадим, қўрқиб кетдим. Ёнимда мажақланган қора илон ётарди. Тошингни ол, – буюрди кампир. – Эсингда бўлсин, бу тошдан ҳаммиша қабар олиб тур. У онангни руҳини қўриқлаб туради Бу тош бир пайтлар кўк тангри отанинг хизматини қилган осмон фариштаси эди. У онанг назорат қилгунча, шу ерда ётди, мана энди олдига боряпти. Унинг боришига мана бу қора илон қарши эди». У шундай деди-ю, бир зумда кўзимдан қўрқиб бўлди. Гулистон момони у пайтларда яхши танимасдим. Бу кампир қабристон яқинида ёлғиз яшар, эри қатагон йиллари Сибирда бўлиб кетган. «Ёлғиз қизи даштга – тоғ ортига эри билан кўчиб кетган, дерди холам. – Деви бор бу аёлни. Ундан қўрқманглар. Уйга келиб қўрқолса, дарҳол нон чиқариб беринглар».

Қабр бошида хаёл суриб ўтирарканман, «яхши келдингизми, ўғлим», – деган товушни эшитдим. Бундай қарасам, Гулистон момо. «Девларим келтиришди келганингизни», – деди момо. Орадан йигирма йил ўтса ҳамки, ўша-ўша, ўзгармаган, ҳаттоки мени болалигимда, илондан қутқарган пайтдаги қора жиякли, шокилали, бодомнусха солинган жигар-қизғиш ўйлақда эди. Мен худди шу қора жиякни ўшанда негандир қора илонга қўрқатганим, бодом эса болалигимда жону дилим бўлганлиги учун ҳам бу кўйлақдаги тасвирларнинг ҳаммаси ёдимда қолган. Кампир қўрқимни уққандай менга тикилиб, «ҳа, бу ўша кўйлагим», – деди. Сўнг қўшиб қўйди: «Ўшанда қора илонни ўлдиришни менга онангни руҳи айтган эди... Энди гапимга қулоқ сол. Вақти келиб, бу дунёдан кетсам, сен гўримга мана шу сойдан учта кўктош олиб қўй. Менинг девлариму, жинларимдан бошқа ҳеч кимим йўқ. Қизим ҳам касал бўлиб кетди. Гапларимга қулоқ солмади. Онам девона деб, мендан юз

ўгириб кетди». Бир маҳал қарасам, кампирнинг кўзларидан ёш оқаяпти. Эшитишимча, ҳали ҳечким унинг кўзларида ёш кўрмаган экан. Ҳа, бир укаси ўлганда ҳам йиғламаганмиш. Негадир титраб кетдим. «Нидесангиз шу», – дедим зўрға. Нима ҳам дер эдим бундан бошқа? дунёда ким кимдан олдин ёки кейин оламдан ўтади, буни Аллоҳ билади, бошқа ҳечким билмайди, десам бўлар эди. Аммо бу гапларни унинг ўзи ҳам яхши биларди.

Кампирни охириги марта қишнинг бошларида кўрдим. Ўша кун кеча билан қалин қор ёққан, биз мактаб директори Мамараҳим Бойқул билан бир кишининг таъзиясига бориб қайтаётган эдик. Қабристон яқинидан ўтаётганимизда, Мамараҳим ака: «Гулистон момо хабарлашиб кетамизми», – деб қолди. Гулистон момонинг ҳовли шундайгина йўлимиз устида бўлиб, унинг эшигига, тўғрироғи, ёғоч тўғри томон кетган йўлакда қалин ёққан қорда ҳеч бир одам изи йўқ эди. Кампирнинг уйи кўрқинчли дейишарди. Мана, кўрамиз, нима кўрқинчли экан?»

Кампирнинг уйи икки хонали лойсувоқ уй бўлиб, даҳлизига шабба, тезак, ўтинлар тартиб билан қалаб қўйилган эди. Биз оғир беганимизда «келаверинглар» деган ижозат бўлди. Кампир ерўчоқ олов ёқиб, исиниб ўтирар, бир чеккасидаги қумғонда сув шақирди қайнарди. «Ўғил муборак бўлсин, Бойқулнинг ўғли», – деди кампир.

Мамараҳим ака унга ажабланиб қаради. «Ҳайрон бўлма, – деди у бу хабарни менга девларим етказишди. Шу тонгда Бойқулнинг ўғли ўғил кўрди дейишди».

Биз бу ерда кўп ўтирганимиз йўқ. Нимқоронғи уй тутунга тўлган шифтларда, деворларда калтакесак, яна аллақандай нарсалар гимирлаётган юрарди. «Қаранг, бурчақда уй илони ҳам бор экан», деб шивирлади Мамараҳим ака.

Момо ўтдан, менимча, исирикми, бўйимадоронданми, чой дамлаётган. Аччиқ, тахир дамламадан озроқ ичдик. Ўзи эса сув тегирмони уни, қилинган қаттиқ қора нонни қайноқ сувга ботириб, новвот солиб ичди. «Куним битганга ўхшайди, Бойқулнинг ўғли! Ўтган кеча тайрилиб йиқилган эдим. Оёғим синди... Ичимдан бир нима узилгандай бўлди», – деди хайрлашаётиб. «Духтур юбортираман», – деди Мамараҳим ака. «Ўз биласан... энди фойдаси йўқ... Энди сенлар билан қиёмат кўришамиз... Нодир... кўктош эсингдан чиқмасин!.. »

Биз кўчага чиққанимизда, Мамараҳим ака ҳали ҳам ҳайратини яшири олмасди. «Ишонасизми, ўғлим туғилганини ҳали ўз отам эшитган бўлмайди йўқ. Бу кампир эса билади. Қаранг, кампирникига ҳеч ким келган бўлмайди йўқлиги шундай... қордан билиниб турибди. Из йўқ. Ҳеч ким бўёқ ўтмаган, – деди у. (Телефон ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас) бутун бошли қишлоқнинг ўзида йўқ эди».

Хуллас, бу жумбоққа ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай тарқалишдик. Орадан кўп ўтмай, таътилни тугатиб, Тошкентга қайтиб келганимда, унинг вафот этганлигини эшитдим. Ўтган ёзларнинг бири қишлоққа бордим. Кампирнинг васияти эсимга тушиб, қабристон яқинидаги сойдан кўктош олиб, қабрига қўймоқчи бўлдим. «У ерда ўтиб бўлмайди, фалонча киши бу ерни, сойни хусусийлаштириб олган. Фермер. Сойдаги тошларни даштга, одамларга қурилиш материал сифатида сотиб юбораяпти», – дейишди. Мен бу ернинг эгаси бўлиб киши эканлигини эшитиб, сойга тушмадим. У одам чор тараф

фосиклиги, фитнакорлиги билан донг таратган, ўшандай кишидан илтимос қилиб тош сўрасам, етти иқлимга гап тарқатади. Аммо, Гулистон момо: худди мана шу ердаги кўктошлардан гўримга қўясан, – деган. Бу васиятни бажармагунимча, эсимга мени чақмоқчи бўлган қора илон туша беради. Бу сойни келгусида «катта бир қора илон» эгаллаб олишини кампирга девлари олдиндан айтмаган экан-да...

САЙФИ АКА

Тош билан боғлиқ хангомалар, воқеалар болалигимда кўп рўй берган. Эсимда бор: ҳали мактабда ўқимас эдим. Ёз пайти. Суви камайиб қолган Пошхурт сойи. Унинг текис, бир чеккасида эски ЗИС юк машинаси турибди. (Унинг пештоқидаги ЗИС ёзувини болалар бақириб ўқишарди). Кузов ичи тўла одам. Улар ичида мен ҳам борман. Умримда ҳали шу қишлоқ атрофида ҳам қишлоқлар борлигини биринчи бор билган пайтим. Зарабоғ деган кўшни қишлоққа ҳамма шу машинада тўйга кетишмоқда. Кейин билсам, ўша ерда яшайдиган аммамнинг ўғлини суннат тўйи қилишаётган эканлар. Ўшанда бўйи мендан **сал баланд** қишлоқдаги энг пакана одам – Сайфича деган шофёр мени машина кузовидан тушириб қолдирди. Мени ҳеч ким ҳимоя қилмади. Афтидан барча қариндошларимиз бундан олдинроқ тўйга жўнаб кетишган шекилли. Мен ўйинқароқлик қилиб қолиб кетган эканман. Ана шунда нажоткорим, ўчимни олувчи тош, сойдаги қиррали бир тош туюлди. Уни машина ручкасини айлантириб, ўт олдириб кабинага кираётган Сайфичага отдим. Мўлжал аниқ бўлиб, тош унинг тиззасига тегди. Сайфича оғриқдан сўкиниб, пастга тушди, газаб билан келиб, орқамга мундайроқ қилиб тепди-да, машинасини ҳайдаб кетди. Аммо мен хурсанд эдим, негаки камситилганим учун ўч олган эдим-да.

Орадан кўп ўтмай, у киши тўйдан келиб, эртаси куни қаттиқ касал бўлиб қолибди. Хотинига, шу болани олиб кел, кўнглини топай, бўлмаса, ахволим чатоқ, депти. Ўша йили биз эрта баҳордан ўтов тикиб, яйловга кўчиб чиққан эдик. Мени излаб келган кишига «бормайман» деб туриб олдим. Аммо Қурбонсара холам қовоғини уйиб, бормасанг, биз сизлардан нарига, Катта кам деган жойга кўчиб кетамиз деб кўрқитди. Бу одатдаги ҳол, ўт қаерда мўл бўлса, мол эгаси ўтовини ўша ерга кўчириб кетаберарди. Мен эса холамнинг ўғли – тенгқурим Рўзимуроддан сира ажралгим келмасди. Сайфичанинг уйига борганимда, менга аёли ўзи тиккан каллапўш, чопон, белбоғ ҳадыя қилди. Тўшақда ётган Сайфича ўрнидан туриб, олдимга келиб ўтирди, кел, вақтинг бўлса, мошинга миндираман деди. Менинг вақтим чоғ бўлиб, машина ҳайдашни ҳам ўргатасизми дедим. Катта бўлсанг, ўргатаман деди. Аммо ундан машина ҳайдашни ўрганиш насиб қилмади. Чунки мен катта бўлганда, у бу оламни тарк этган эди. Хуллас, Сайфича хотинининг айтишича, шу боланинг тошидан, яъни менинг отган тошимдан сўнг, эри боласевар бўлиб қолганмиш. Бу гапнинг чинлигига одамлар бирданига ишонишгани йўқ. Аммо орада бир воқеа рўй бердики, ростдан ҳам Сайфича бошқа одамга айланганлиги рост чиқди. Қиш кунларининг бирида, кўшнисининг боласи оғир касал бўлиб қолибди. Ўшанда тоғ орасида катта дўхтур йўқ эди. Фақат фельдшер бўларди. Туман марказига бориш анча узоқ, йўллар у пайтлар пасту

баланд, асфальтланмаган, ўттиз чақирим йўл машинада беш соатда босиб ўтиларди. Ана шундай шароитда марказдан дўхтурга катта ҳадялар ваъда қилиб, олиб келинарди. Кейин, ҳадяни ҳам ўзи берганида, дўхтур воқеани билгач, Сайфичага тан бериб, бир тийин олмасдан кетган экан. Сайфичанинг обрўи яна ошиб кетди.

Ўша кезларда қишлоқда электр чироғи йўқ эди. Колхоз идораси ҳовлисига движок ўрнатилиб, кечалари уйларимиз чароғон бўлиб қолди. Уни ишлатишга Мишка тоға деган ўрисни Ангор деган туман марказидан кўчириб келишди. У қишлоқда икки – уч йил ишлаб, одамлар билан эл бўлиб кетди. Фақат Сайфичага ичкиликни ўргатгани чакки бўлди. Мишка тоғанинг бир ўғли велосипеддан йиқилиб ўлгач, қишлоқда туролмади, яна Ангорга қайтиб кетди. Энди унинг ўрнини Сайфича эгаллади.

Сайфича киш куни ичиб, кечкурун уйига боргунча, ҳовлиси яқинидаги силос кўмилган чуқурликка тушиб кетади. Ўша кечаси қор ёғиб чиқади. Эрталаб хотини подахонадаги сигирларга силос олиш учун келиб, қор ичидан эрини топиб олади. У Сайфичани елкасига худди мушук боласини ортгандек кўтариб бораётганлигини бутун ҳамсоялар кўргани учун бу всқеа дoston бўлиб кетди. Бақувват аёл эди-да хотини. Сайфича зиёфатбозлигини давом эттирар, айниқса, тўй мавсумлари бошланганда, унинг хушёр бўлганлигини ҳеч ким кўрган эмас. Ҳар гал тўй кечаси бошланганда, бир соат-ярим соат ўтгач, чироқ ўчиб-ёнади, бу огоҳлантириш, яъни унга еб-ичишдан яхши қаранглар, бўлмаса, чироқ ўчиб қолади, дегани. (Айтишларига кўра, қишлоқда Сайфичадан қолган бу анъана ҳали ҳам давом этаётган эмиш).

Шундан кейин, Сайфичанинг обрўи ҳам ўзига яраша бўлиб қолди. Аммо одамлар ноилож эди, Сайфича қишлоқда биринчи мошин ҳайдаганлардан, техникани яхши тушунарди, таъмирлашга ҳам уста эди. Нимаики нарса – мотоциклми, радиомми, мошинми, фарқи йўқ, тузатаберарди. Аммо ичишини канда қилмасди, буям етмагандай, ёш-ялангларни ҳам олдига тўплаб, улфатчилик қиларди. «Сайфича шу техника деб ўлиб кетмаса эди ҳали», деб қолди отам.

Отанинг тусмоли тўғри чиқди: Сайфича улфатлари билан энди биринчи чиққан «Жигули»ни миниб, тоққа боришади, кайфу сафо қилишади. Тоғ яқинида тоштузлар бор, шу ерда ҳам улар еб-ичишади, кайф қилишади. Тепаликдан лолалар териб, қайтаётганликларида, бензинни тежаш мақсадида моторни ўчиришади. Калит буралганида, рул қулфланиб қолади. Шиддат билан келаётган машина ўша жойда ҳалокатга учрайди. Шериклари оғир-енгил лат ейишади-ю, Сайфича ўша заҳоти оламдан ўтади. Отам эса «бекор айтган эканман шу гапни» деб кўп афсус қилди...

ПАНЖИ

Тош менда, мендек дийдаси қаттиқ болада раҳмдиллик туйғусини, пушаймонлик ҳиссини ҳам уйғотганлигини миннатдорчилик билан эслаб тураман. Ўша куни кечагидек ёдимда: биз ўн-ўн бир ёшли тенгқур болалар ёз куни тегирмон ёнидаги ариқда чўмилиб, қуёшда тобланиб, энди тол новда от миниб кетаётган эдик. Радиоузел ҳовлиси рўпарасига келганда тўхтаб қолдик. Бу жой бир пайтлар Пошхуртдаги энг катта бой ҳовлиси бўлиб, анча қаровсиз қолган, ҳовли ўртасидан

эндиликда каттароқ йўл ўтган, бир четида радиоузел, бир томони бузилиб кетган эски сайисхона томлари бўлар эди. Томлар тепасига чиқиб ўйнаш одатимиз бор эди. Шу томонга бурилган ҳам эдикки, Панжи тентак деган йигит чиқиб келди. У бир нима деб ўдағайладими ёки бизни қувдими, эсимда йўқ, мен ердан тош олиб, унга томон отдим. Не кўз билан кўрайки, тош унинг бошига бориб тегди. Боши ёрилиб, қон оққанини кўрдиму, ғалати ҳолга тушдим. Ҳали ҳам эсимга тушса, шу бегуноҳ бечора бошини нега ёрдим деб ичимда зил кетаман. Панжи тентак бир неча кун бошини дока латта билан бойлаб юрди. Мени кўриб қолса, атрофдагиларига қўли билан кўрсатиб, шу урди мани, шу, деб зорилларди. Бу менинг илк пушаймоним, илк хатом эди, уни англашим учун шу тош сабаб бўлди.

Мен кўп пайтлар Панжидан қочиб юрдим. Аммо, барибир, тўйларда, маросимларда ё бўлмаса, сой бўйидаги бекатда у билан дуч келиб қолардим. «Урди, мени шу урди, мана қаранг», деб ёрилган бошидаги чандиқними, изни кўрсатарди. Мен қандай қилиб бўлса ҳам Панжининг шу воқеа эсидан чиқиб кетишини орзу қилардим. Бир куни бу гапни момомга айтдим. «Эсидан чиқармаса кераг-ов, – деди момом. – Нима қилардинг шу бечорани бошини ёриб, Худо уни ўзи уриб қўйган бўлса». Бу аҳвол менга энди сира тинчлик бермас, пайт пойлаб, унга яхшилик қилишни ўйлардим. Кунларнинг бирида уни тор кўчада ёлғиз учратиб, унга хоҳласа оёғига туфли ёки ботинка олиб беришим мумкинлигини, фақат анови гапни бошқа айтмаслигини сўрадим. У бош чайқаганча кетди. Панжи қишин-ёзин оёқяланг юрарди. Унинг қорда ҳам шундай юрганлигини кўриб раҳмим келганди. Кейин билсам, у шунга ўрганган, совға қилинган пойабзални бир соат кийиб, ечиб ташлар экан.

Кунларнинг бирида мен баланд тепаликлар орасидаги ўта тор, бундай олганда «қилкўприк» деб аталган жойдан велосипедда ҳеч ким йўқлигида ўтмоқчи бўлдим. Бу ердан қишлоқ бўйича учтагина бола велосипедда ўта олган. Бу пайтларда мен олтинчи синфда ўқирдим. Мен ҳам биринчилар қаторида бўлишни истаб, ўша жойдан ўта бошладим. Бу жойнинг бир томони тепалик, иккинчи томони жаҳаннам, чуқурлик, қуруқ сой, ичи тошлару кумлик. Манзилнинг ярмига келганда, мувозанатни ушлаш олмай пастга учиб кетдим. Қанча ётганимни билмайман, ҳушимга келганимда, не кўз билан кўрайки, тепамда... Панжи турарди. Каллапўшида сув, юзимга сепаяпти. Бу яқин-орада сув йўқ. Камида бир чақирим наридаги Анжирбулоқдан келтирган. Демак, мен анча ётганман, буни қуёшнинг тоғ орқасига оққанлигидан ҳам билса бўлади. Ушбу дамда йиқилганим, биринчилар қаторидан ўрин ололмаганим эмас, худди шундай афтодаҳол, бунинг устига беҳуш ётганим ва ёнимда Панжининг бўлиши мени қийнар, алашимни келтирар эди. Панжи ёрилган бошимга тупроқ келтириб сепган экан, буни Анжирбулоққа келиб, юз-қўлимни юваётганимда сездим. Панжининг юзига қарай олмасдим, у менга меҳрибонлик қилгани сайин ғашланар эди. Энди ичимга ғулғула тушган эди: Панжи бу ердан йиқилиб тушганимни болаларга айтса, тамом, улар кулгу-мазах қилишади. Иложи бўлса, бирор-бир лақаб ҳам қўйишади.

Велосипедимни текшириб кўрдим, ҳеч нима қилмаган, ҳалиям мен жарликдан сойга, кумлик томонига тушибман. Кум ичида ҳам тош бор экан шекилли, бошим озроқ ёрилган эди. Буни болалар кўрса нима дейди? Панжигга бу кўрганларингни ҳечкимга айтма деб илтимос

қилсаммикан? Нима қиларимни билмайман. Умримда бировга ялиниб кўрмаганман. Энди келиб-келиб шу Панжи тентакка ялинаманми? «Бировга айтиб юрма яна», – деб дўқ урдим унга. Панжи бош кимиради.

Мен велосипеднинг чиқиб кетган занжирини солар эканман, хаёлимда бир гап айланарди: энди нима бўлади, Панжи гуллаб қўймасмикан?

Лекин Панжи бу воқеани ҳеч қачон, ҳеч қаерда гапирмади. Уйдагиларга, сўраганларга мен тутга чиқиб, мевасидан ейман деб йиқилиб тушганлигимни айтдим. Қизиқ-да, тутдан йиқилдим десанг, сени ҳеч ким мазах қилмайди-да, аммо жар ёқасидан велосипедда ўтмоқчи бўлиб йиқилганлигини билишса, мазах-кулгуга қоласан.

Панжигга чиндан-да бирор яхшилик қилишни истар эдим. Аммо қандай, нима қилсам бўлади, билмасдим, саволларимга жавоб топа олмасдим. Катта бўлсам, институтни битириб, биринчи маошни олганимда, унга бирор арзийдиган нарса олиб бераман, деган фикр пайдо бўлди.

Йиллар ўтиб, худди шундай пайт келганида, эндигина уйланган хотинимга маслаҳат солдим. «Ўйлаб кўринг, у нимани яхши кўрарди?» Сира эслай олмадим. Тўғри, у одамларни, тўйларни яхши кўрарди, тўйларда самоварга ўт ёқувчи бўларди, сой бўйига бориб, тошларни томоша қилишни, кўчаларни, адирликларни кезишни, яккақўл кампиру аёлларга, ёлғиз рўзғор бўлганларга совуқбулоқдан сув ташиб ёрдамлашишни, болаларга қўшилиб мол боқишни яхши кўрарди. Нимани ёмон кўрарди? У машинага минишни, ёнғоқ тагига бориб ўтиришни ёқтирмасди. Айтишларича, худди шу дарахт тагида бир кеча ётиб қолиб, олти ёшида далли-ғулли девона бўлиб қолган экан. Уни кийим-кечак, бойлик, еб-ичиш қизиқтирмасди. «Унда қийин экан, сизга бирор маслаҳат бера олмайман», – деди хотиним. Анча кунгача ўйланиб юрдим. Панжи ҳақидаги билганларимни бирма-бир эсга олдим. Қизиқ, уни қачондан бери таниганимни эслолмадим. Назаримда, у ҳамини ёнимизда бўлган эди. Биз болалар қишлоқда қаерда бўлмайлик, чўмилишда, мол боқишда, кўчаю адирликларда тентирашда, тўй-ҳашамда, ҳосил йиғишда, қор курашда, кураш, кўпкарида у бирга эди. Фақат мактабга бормас, ўқимас эди. Аммо исмини, одамларнинг исмини сойда ўйнаганимизда, қумга ёзиб кўрсатарди. Баъзан Бўри муаллим сой бўйидан ўтаётганларни бирма-бир кўрсатиб, бу ким, бу ким деб, эзмаланиб сўрарди. Шунда у баъзи кишиларнинг исмини бузиб айтар эди. Эсимда, Эргаш деган киши ёнимизда эди, Бўри муаллим «бу ким» деб сўради. Панжи эса Эшшак деб жавоб қилди. Биз аввалига Эргаш сўзини тўғри айтолмас экан, шунинг учун бўлса керак деб ўйладик. Бўри муаллим бунинг сабабини кейин айтди. Эргаш ака бедазорга қоровул бўлганида, ўтлашга кирган бир эшакни ҳайдаб чиқариш ўрнига, милтиғи билан отиб ташлаган. У пайтларда қоровулларга бундай ҳуқуқ бериларди. Шунинг учун Панжи унга ўзича лақаб қўйган экан.

Панжи кўпинча Сарбозордаги катта йўл бошида турган япалоқ харсангтош устида ўтирарди. Бу ерга яқин жойлашган дўкондан сотувчи Нормамат ақа транзисторини олиб чиқиб қўяр, Панжи концерт тинглашни яхши кўрарди. Айниқса «Галдир» қўшиғини эшитганида, кўзларидан ёш оққанини кўрганман. Хаёлимга лоп этиб бир фикр келди:

унга транзистор совға қилиш мумкин. Хотиним ҳам бу фикримга қўшилди.

Кўп ўтмай, транзисторни олиб, қишлоққа келдим. Баҳорнинг илимилиқ кунларидан бири эди. Кайфиятим чоғ эди. Нима бўлганда ҳам йиллар оша бир нотавон, бир мунис ва ғариб йигит кўнглини овлаш қандай яхши, деб ўйлардим ўзимча. Автобусдан ўша Панжи ўтирадиган бекатда тушиб, энди бир-бир қадам босиб бораётган эдимки, ссй ёқалаб, келаётган акамга кўзим тушди. «Уйда транзистор бор эди-ку, тагин олиб келибсанми?» – деди акам салом-алиқдан сўнг. Мен бу совға Панжиге эканлигини айтганимда, акамнинг пешонаси тиришди. Мен аввалига тушунмадим: акам бундай мурувватлардан хурсанд бўладиган одам эди. «У ўлди», – деди акам. «Ким ўлди?» – деб сўрадим кулоқларимга ишонмай. «Шўрлик Панжида, – деди харсангтош устида ўтирган кампир. – Бир ойдан ошди, эшитмаган экансан-да». «Ие, нимага ўлади? – деб юборибман худди Панжи ҳеч қачон ўлмаслиги керакдек. – Нима бўлди унга?» «Нима бўларди, – деди кампир, – худо берган конини қайтариб олди-да». «Ундай деманг-э, – деди бир ёш аёл. Кейин мен томон юзланиб гапида давом этди: – Бир қариндоши духтур эди, қишлоққа кўчиб келган эди. Ўша киши Панжининг бундай оёқяланг оришидан ор-номус қилиб, уни зўрлаб кийинтирди. Туппа-тузук юрган Панжи шундан сўнг касал бўлаверди. У шўрликнинг қорда кета (кэди демоқчи) кийиб, йиқилиб-сурилиб юрганини кўриб роса ачинган эдим. Қой, қўйинглар, бунга ҳеч нима керак эмас, озгина овқату ширин сўзларингни аямасангизлар бўлди дейдиган одам топилмади».

Кимдир қўлимдан транзисторни олиб, кулогини бураганини ҳам сезмабман. Шу пайт радиодан хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, Панжи яхши сўрадиган «Галдир» ашуласи таралди. Ҳамма жим қолди. Панжи энди драмизда йўқ бўлса-да, юракда, қалбда акс-садо берувчи мана шундай қўшиққа айланиб кетганлигига ишониб турардик.

ОШИҚТОШ ЁКИ АМЕРИКАЛИК ТОШБОЛТА ОШИҚ

Нью-Йоркка келганимнинг эртасигаёқ куёвимиз ҳамда қизим мени шаҳар айлантормоқчи эканликларини айтишди. Эндигина отланиб турган эдик, дахлиздаги телефон жиринглаб қолди. Қизим ким биландир бироз гаплашди-да, олдимга қайтиб Зокир ака ҳамроҳ бўлиш ниятидалигини айтди.

– Ие, Зокир тоғанинг бундай одатлари йўқ эди-ку, – деди куёвимиз. – Қаердан хабар топибдилар дарҳол...

– Тонгданоқ телефон қилган эдилар... Мен айтган эдим, – деди қизим. – Борса, борсинлар. Бечора тоғангиз... анча сиқилиб қолганлар.

– Нимага сиқиладилар? Ана, ватандошларимиз кўп, уларнинг олдиларига тез-тез қатнар эди-ку.

– Ҳозир уларнинг ҳам олдига бормай қўйганлар...

– Нимага, – ҳайрон бўлди куёв. – Ҳа, анови испанлар билан ошқатик бўлиб қолганлар-да...

– Ўша ўлгур испанларни деб ... тоғангиз янгамиз билан тез-тез канжаллашадиган бўлганлар.

– Ким у испанлар? – дейман гапга қўшилиб.

– Тоғамиз коттежда кирага, ижарага турадилар. Турадиган уйни ярмида икки испан оиласи билан кўчиб келган. Уйнинг хийлагич томорқаси, ери бор. Бир томонда тоға пиёз, помидор, ул-бул нар экканлар...

– Йўғ-е, шундай катта шаҳарда-я, – деб хайрон бўлдим.

– Нариги томонида испанлар ҳеч нима экмаганлар. Баъзан ул ўша майдонда жой қилиб, шанба, якшанба кунлари пивоҳўрл қиладилар, тоға ҳам уларга шерик.

– Нима ҳам қилсин, – дейди қизим, – зерикади-да.

– Ишласинлар, – дейди куёв.

– Жигаримда курт бор, ишлай олмайман, дейди тоғангиз. Кейин ишласалар, давлат нафақа бермайди. Ҳалиям мачитга бориб турадилар. Уёқ-буёғини супуриб, вақт ўтказиб келадилар. Бир-икки доллар топ турибдилар.

– Ана янгамиз... Тоғадан ўн ҳисса кўп доллар топади...

– Нима қилади янгамиз? – сўрайман куёвдан. Мен учун Америкада ҳамма гап қизиқарли эди.

– Янгамиз нафақа олади... Кейин. Афғидан келган ватандошлар тўй-ҳашамига неки лозим бўлса, барини пишириб беради. Қанд-кур халво, хуллас, Нью-Йорк бозорида йўқ нарсаларни пиширади. Баъз уларнинг ёстиқ, кўрпаларини қавиб беради.

– Испанлар билан пиво ичиб, мачитга қандай борадилар?

– Э, у киши намоз ўқимайдилар... Мачитга гоҳида қоровуллик қил келади, холос. У кишининг тиззалари оғрийди... Намозга эгилиб тури керак.

– Хайронман, ватандошларнинг олдига югуради. Биз шунча қистас ҳам шаҳар томошасига сира бормайди. Мана келганига ўн йил бўлди биз билан томошага борган эмас.

– Бирор сабаби бордир...

– Тўғри, инглизчани унча билмайди, балки шунга ҳеч ёққа чиқма

– Ҳозир – деди қизим – Тоғангиз испанлар билан инглиз гаплашавериб тузук бўлиб қолган. У киши ёнидаги супермаркетда б аёл билан шундай гаплашиб кетдики. Кўяберинг...

– Йўғе, – хайрон қолди куёв – Шундоқми? .

Шу гап асносида Зокир ака ҳам келиб қолди. Зокир ака кўринишид бақувват, хушқомат, калта соқол, бошига бўрк кийган, истараси исс кўзлари қулиб турадиган хушфеъл киши экан. Ёши олтмишларда д ўйласам, етмишга яқинлашиб қолибди.

Салом-алиқдан сўнг биргалашиб, шаҳар айланиш режасини тузд

Қизим менинг тасвирий санъатга алоқадорлигимни назарда тут биринчи галда «Метрополитен» музейини режага киритди. Куёв э ўзи савдо билан шуғулланганлиги учунми ёки Нью-Йорк ифтихо бўлгани учунми 108 қаватли бўлган осмонўпар уй-эгизак Сав марказини айтди. Зокир тоға эса Озодлик ҳайкали ўрнатилган жой Жанубий боғ манзилени айтганида, ҳамма лол қолди. «Анча қисинибс да, озодликни истаб қопсиз», – деб ҳазиллашдим мен.

– Оре, рост, – деди Зокир ака. – Бу ерда банди бўлиб, дил озодликни истабди. Мужассамаи Озоди (Озодлик ҳайкали)ни кўрм анчадан бери орзум эди.

Биз Озодлик ҳайкалин кўришга кетганимизда, қирғоқда од гавжум, либослари, рангу рўйлари, тилларидан дунёнинг тур

бурчакларидан сайёҳлар келганлиги шундоқ билиниб турарди. Ҳайкал қирғоқдан тахминан 6–7 ҳақирим (инглизча майл дерканлар) нарида, денгиз ичидаги 6–7 гектарлик оролчада ўрнатилган экан. Яхтада сузиб бораёпмиз. Кўзим беихтиёр орқамда ўтирган, кафтида бир ниманидир олиб разм солаётган Зокир акага тушди. Кўз қиримни сезиб, қўлини орқасига яширди, ҳеч нима билмагандек бўлиб, чор атрофни томоша қила бошлади. Қизим билан куёвимиз ўзларича бир нималарни муҳокама қилиб боришарди, мен эса ранг-баранг одамлар қуршовида хаёлга ботган эдим. Ушбу дамда негадир беихтиёр, мактабда бешинчи синфга ўтганимда биринчи бўлиб, адабиёт дарслигидан М. Горькийнинг «Сариқ иблис шаҳри» ҳикоясини илк марта ўқиганлигимни эслардим. Бошига гулчамбарми, нимадир таққан тимсолни журнал-газеталарда кўп бора кўрганман. Ҳайкал менда жуда нохуш таассуротлар уйғотган, бу ернинг манзаралари ҳам назаримда ғоят ғариб бўлиши керак эди. Бу ёзувчи ҳикояси таъсирида шаклланган тушунча эканлигини энди сезаётган эдим. Аммо, теварак-атроф жозибали, сув, уфқ ниҳоятда гўзал, осмон ҳам шишадек тиниқ эди. Оролчага келиб тушганимизда, бу ернинг чимзору гулзорини, дов-дарахтларнинг кўркамлигини, майдоннинг чиннидек тоза, фусункорлигини кўриб, тасаввурим бузилиб кетганлигидан қувондим. Орқа-олдимга қарайман: ҳайкални кўриш учун келаётган сайёҳларнинг изи узилмайди. Бу ерда оролчанинг барча гўшаларини обдон сайр қилдик, бас дегунча суратга тушдик. Зокир ака эса суратга тушишдан ҳам кўра, покистонликми, ҳиндистонликми, шу томонларнинг кишилари билан суҳбат қуради. Улардан урдуча ёки форсчалаб гап сўрайди. Ора-орада унинг баъзан фақат оқ юзли, оқбадан хонимлар билан ҳам суҳбат қилаётганлиги кўзга ташланиб қолади. Бу ҳол оролдан қайтиб, «Метрополитен» музейига кирганимизда ҳам давом этди. Музей таърифлаганларича бор экан: заллари ниҳоятда катта, экспонатларга бойлигидан нимани кўриб қолишга шошилишимизни ҳам билмай қолдик. Уларнинг барини бир бошдан кўришга вақт етмайди. Шу боис, аввалига таваккал, кейин ўзимизни қизиқтирган залларга кира бошладик.

Мана, Қадимий Миср, Қадимий Хитой, Инк маданиятига оид ёдгорликлар. Куёвимиз билан қизимиз кўпроқ Шарқ, хусусан Эрон, Афғонистон, Покистонга оид гиламларни мириқиб томоша қилишарди. Куёвнинг отаси бир вақтлар – Афғонистонда яшаган пайтлари Европага қўлда тўқилган гиламлар сотиш билан шуғулланганлиги эсимга тушди. Раҳматли қудамиз бундай гиламларнинг неча хилу, арқоғи пати, қаерда, қачон тўқилгани – барини миридан-сиригача билар эди. Бу хислатдан озроқ куёвга ҳам ўтган шекилли, экспонат олдида туриб, ҳар замонда афғонистонлик ўзбекларга хос шевада «хўб зебо... чиройли» деб қўярди. Зокир ака эса боя айтганимдек, дам нозу ишваларга бой, бироз яланғоч тарзда чизилган оқбадан аёллар суратларини томоша қилар, гоҳ залларда ҳар қадамда қўйилган ўриндиқларга ўтириб, дам олар, оёқ оғриганидан шикоят қилиб, ёнбош ташлар, атрофдаги ҳатти-ҳаракатларга разм соларди. Баъзида у кафтида бир нимани олиб, қайта-қайта разм солаётганлигини кўриб қолардим. Айниқса, унинг атрофида фақат гўзал, оқбадан хонимлар ўтириб қолса, уларга қараб қўйиб, кейин кафтига тикилар эди. Мен эса унинг бу туришини кўриб, Пўлат Ҳожи деган ҳамқишлоғимизни эсладим. Пўлат Ҳожи деганлари бундан қирқ йил аввал, биз мактабда

Ўқиган пайтларидаёқ, етмишдан ошган бўлиб, сой бўйида ёлғиз яшар эди. Бўйи баланд, бақувват, кўзлари катта-катта, серсоқол, худди ш Зокир акага ўхшаб кетар эди. Айниқса, ҳозирги ҳолатида. Пўлат ҳож кишлоғимизнинг Сарбозор деган гавжум жой, бекатида кун бўйи ўтириб ўтган-кетган хотин-қизларни томоша қилар эди. У ҳақида айрим тил ботир аёлларнинг гурунгларида айтган гаплари ҳам эсимда қолган «мовлаган бу, қариб-қуйилмаган. Ўладими бирор бевага уйланса», «Кин тегарди унга энди», «хотини бекорга қочиб кетмагандир» каби гапларни қилишарди.

Хуллас, чол эркакларнинг орасида обрўйи баланд бўлса ҳам (чунки у арз қилгевриб, автоқатновни йўлга қўйдирган, мактаб биносини, янги дўконни қурдирган экан), хотин-халаж унинг мана шундай томошасини маҳаллада ҳам муҳокама қилдиришган дейишади.

Пўлат ҳожининг овози гуруллаган, худди суҳандон Левитаннинг овозидай салобатли эди. Эсимда бор, қишлоқ клубига вилоят марказидан бир гуруҳ артистлар келишган. Улар орасида Пўлат ҳожининг ҳам Йўлдош деган ўғли бор экан. У, ваъзхон-нотиклиги билан вилоятда машҳур эди. Йўлдош ака сахнага чиқиб, Алишер Навоий монологини ўқиётган эди. Шу пайт клуб залининг энг охиридаги ўриндикда ўтирган бованинг овози гулдираб, ҳайқириб ўрнидан турди: ўғлим билганларинг шуми?

Ўғли ҳолатни бузмаслик учун сассиз бош қимирлатди.

– Бу гапларни қишлоқнинг ўн яшар боласи ҳам билади-ку. Бошқа га билмасанг, одамларнинг вақтини олма. Яхшиси, артисткаларинг ўйнаб кўшиқ айтсин, концерт берсин, – деди бова.

Чолнинг ўғли мулзам бўлиб, сахнадан тезда тушиб кетди.

Шу-шу бу воқеа туфайли чолнинг обрўйи янада ошиб кетди. Ме Зокир аканинг юзида ўша бованинг шавқини кўриб турардим.

Музейдаги экспонатларни томоша қилиш билан чекланмадик, ме кўпроқ бир пайтлар Камолиддин Бехзод асарларидан илҳомланиб асарлар яратган Анри Матисс, Ван Гог асарлари, айниқса, Гаити ва Полинезия оролларида умрини ўтказган Поль Гогеннинг «Гаитилик но кўтарган аёллар» картинаси олдида суратга тушганимда, Зокир ака ҳам чопиб келиб ёнимда турди. Картинада Гаити оролида бадани яриб очик юрадиган, қуёшда тобланган шоколад рангли қиз-жувонларнинг серҳосил боғда таманно билан туришган ҳолатлари тасвир этилган эди.

Зокир ака кун бўйи энди негадир фақат шу қорамтир гаитилик жувонлар тасвирларига ишқи тушиб, асарнинг атрофидан узоқ кетмади. Нима бало, осиелик буғдойранг аёллардан кўнгли қолганми, аввалиги оврўполик хонимларнинг, энди мана бу орол қизларининг суратларига мафтун бўлди, санъат асарига шайдо бўлиш, бу, бошқа гап. Зокир акага бу аёллар санъат тимсоли сифатида эмас, жисмоний лазза берадиган париваш сифатида кўринаётгани шундоққина маълум эди. Айниқса, оқбаданли, оқюзли, оқ танлиларга эътибори катта эдиким бу ўша куни очик-ойдин сезилиб турди.

Ўша кунги сайри томошамиз Нью-Йоркнинг Марказий истироҳат боғида давом этди. Бу боғ шаҳарнинг қоқ марказида эллик-олтмиш гектарни эгаллаган – чаманзору гулзорлар, ям-яшил тепаликлар билан нимсариқ бўлиб ётган кўл-ҳовузлар, табиий сайхонлик, қум сепилган йўлаклар, турли очик спорт майдонларидан иборат эди. Яшил тепаликларда тўшамаларини тағларига солиб, апрель офтобид

тобланиб ётган турли ҳил ёшдаги дам олувчилар бисёр эди. Улар орасида хонимлар кўп эди. «Бугун якшанба, шу боис кўпчилик бу ерга келади», — изоҳ берди куёвимиз.

Боғ бўйлаб чопаётганлар, ўрта асрга хос қадимий от-араваларда сайр қилаётганлар, қулоғига плейер симини қистириб, яшил ўтлоқда рақсга тушаётганлар, кўлда қайиқларда сузаётганлар манзараси жуда ёқимли эди.

Биз ҳам ўтлоқдаги ўриндиқларда дам олиб ўтирдик. Зокир ака биздан баъзида ярим соат вақт сўраб, боғни ўзи айланиб келар, уни ҳожатхонага бораётган бўлса керак деб ўйлар эдик. Аммо, куёвим ва қизим бирор жойда тўхтаб, фирма ишлари ҳақида ниманидир йўл-йўлакай муҳожама қилишиб ўтирганларида, мен ҳам атрофни айланиб келардим. Шундай ташрифларим чоғида чаманзор ёнида Зокир аканинг қадду қомати жуда гўзал хонимлар атрофида гирдикапалак бўлиб турганлигини кўриб қолардим. Аммо, мендан уялмасин деган мақсадда бошқа томонга бурилиб кетар эдим. Зокир ака аёллардан бир пас узоклашарди-да, кафтидаги бир нарсага қараб олар эди. Бу мени жуда қизиқтириб қолди.

Дунё савдо маркази ёки осмонўпар эгизак биноларга келганимизда, Зокир акадаги бу ҳолатни янада яқинроқ кузатишга имкон туғилди. Бинонинг бир юз саккизинчи қавати тепасидан чор атрофга боқдик, эрталаб кўрганимиз – эллик метрли Озодлик ҳайкали ва оролчаси бу ердан чумолидек кўринади. Бир томондан Филадельфия шаҳри, яна аллақайси жойлар кўл кафтидек кўриниб турарди.

– Афғонистон қайси томонда? – деб сўради Зокир ака куёшга тескари турган ҳолда.

– Офтоб чиқиб турган томонда, – деди куёвимиз, – ҳа, Афғонни, Мазорни (Мозори шарифни демоқчи) соғиндингизми? У кейин менга юзланди: – Афғонистон уруш деб ғариб бўлди, мардуми барбод бўлди. Одамлар ваҳший, ҳаёти кўп ночор бўлди.

Зокир ака биздан сал нарида турган аёлларга кўз ташлаб, кафтини яна очиб турганида, мен тепадан – зинапоядан тушаётиб бу манзарани кўриб қолдим. Зокир аканинг кафтида учбурчак шаклидаги ёзувлар битилган тухумдек келадиган тош ётарди. Мен ундан бу нима эканлигини сўрашга журъат этмадим.

Биз атроф-теваракни томоша қилиб, зинапоя орқали, бир юз иккинчи қаватга тушдик. Бу ерда ям-яшил дарахт енгил шамолда (номини билмадим) шовуллаб ётар, атрофида қаҳвахона ишлаб турарди. Биз бу ернинг таомилига кўра, стол атрофида ўтириб, қаҳва ичдик, суратга тушдик. Қаҳва кўчада бир доллар бўлса, бу ерда тўрт-беш доллар экан. Бу ерда, Савдо маркази биносида пул ундириш йўлини билишади. Худди шу ерда Зокир ака нимагадир хомуш бўлиб қолди. Мен ундан гап сўрамоқчи эдим, негадир ботинмадим. Куёвим ва қизим ўзларининг ишлари бўйича қизгин суҳбат қилишарди. Ўша куни Тринти Чёрч черкови яқинида жойлашган, йигирманчи аср бошларида қурилган Бухоро гилам дўконини кўриб, ҳаяжонланиб кетдим. Ватанни эслатадиган ҳар бир нарса ҳорижда нақадар азиз эканлигини шунда англадим. Ҳолбуки, дўконда Бухоро гиламларидан асар ҳам йўқ, яҳудийлар Эронми, қайси бир ерлардан гилам келтиришиб, савдо қилишаркан. Аммо, барибир, биргина шу номнинг ўзидан ҳам фахр туйғусини ҳис қилдим.

Саёҳат кечга яқин тугаб, Манхэттенга – куёвнинг офиси – унинг тили билан айтганда, дафтарига қайтдик. Куёвнинг дафтари тўрт қаватли бинода жойлашган. Биринчи ва иккинчи қаватида турли хил дўконлар бор. Зокир ака иккаламиз ҳовлидаги ўриндиққа ўтирдик. Қизим ва куёвимиз ўз ишларини битирганига қадар, бизни холи кўйишди. Зокир ака менга маънодор тикилар экан, секин гап бошлади.

– Қўлимдаги тошни кўриб кўп ҳайрон ўтирибсизми?

– Ҳа, – дедим очигини айтиб. – Кун бўйи шу тош қўлингиздан тушмади. Нима ўзи бу, нима каромати бор экан унинг?

– Ўтган кеча шу ердаги тижоратчи ватандошлар олдида борган эдим. Асли қаршилиқ бир оғайним Самирнинг олдида ўтиргандим. Ҳов, анови келаётган Самир, шу ерда ишлайди...

Самир биз билан кучоқ очиб кўришди. Мен унинг Афғонистонда туғилиб ўсганини, бу ерга ўн йил муқаддам келиб қолганлигини, санъат асарлари билан савдо қиладиган дўконларда хизмат қилишини билиб олдим. Шу пайт хаёлимга лоп этиб, Америкага – Нью-Йоркка кўчиб келган бир таниш рассом-кандакор тушиб қолди.

– Ўрмон Лазиз деганими? Танийман, – деди Самир саволимга жавобан. – Аслан бизнинг ҳамшаҳар, Қаршидан. Кўп доно одам. Кўп ғазалларни ёддан айтадилар. Алишер Навоий, Умар Хайём...

Мен унинг яна ниманидир айтмоқчи эканлигини сездим.

– Қаерда туради ўзи?

– Сўраманг, ака. У киши кўп шаробхўр, виска ичадилар... чокадилар...бир жойда муқим турмайдилар... Шўровий ўрус аёллардан ошнолари кўп...Улар Ўрмон акани кўп алдашади. Аммо хунари хўб баланд...

– Тез-тез у билан кўришиб турасизми?

– Йўқ... У кишини бир турк кўп ишларини сотиб оламан деб олиб кетиб, изсиз йўқолган. Ўшанда, мендан 500 доллар қарз олиб кетган эди, шундан бери кўрганим йўқ...

– Инглизчаси қандай?

– Ҳамма бало шундан. У киши ёши ўтиб Америкага келдилар-да. Тилини тузук билмагани учун кўп алданадилар. Бунинг устига ёлғиз, сўққабош. Тошкентда бола-чақаси қолиб кетган эмиш.

– Самир, – дейди Зокир ака, – анови, рўзнома сотиб юрадиган паштум бола бугун келадими? У қаердан келади бу ерга?

– Нима эди? – Самир бир дам ҳушёр тортади. – Ишқилиб, бирор нарсага тушириб кетмадими у? Алдам-қалдам корлари кўп унинг...

Зокир ака йўқ дегандай бош қимирлатди. Самир узр маъносида таъзим қилиб, қаергадир чошиб кетди. Зокир ака унинг ортидан ғалати қараб қолди.

– Ҳа, нима бўлди? – дейман Зокир акага.

Маълум бўлишича, ўша афғонистонлик паштум бола Зокир акага бир куф-суф қилинган туморча, сеҳрли ошиқтош берган экан. Бу тошнинг хосияти шундай экан – мабодо учраб қолган бирор аёлнинг Зокир акага кўнгли кетган бўлса, тош қизиби, эгасининг кафтини қизитар эмиш. «Беринг-чи, бир кўрай, – дейман соддадил Зокир акага қараб.

Зокир ака киссасидан тошни чиқариб, узатди. Тош думалоқ бўлиб, унга силлиқлаб ишлов берилган, сиртига қандайдир турли шакллар чизилган. Аммо, оддий тош, яъни сой тошларидан.

– Қанчага олган эдингиз?

– 50 долларга, – дейди Зокир ака.

– Хўш, натижаси қандай бўлди?

У киши қўлини силтаб, бошини сарак-сарак қилди.

– Фақат жиянимга ошкор қилманг энди бу сирни, – деди кулиб.

Зокир аканинг одамга содда, болаларча меҳр билан қараб туриши шу дамда машҳур Тошболта ошиқ ролини ижро этган таниқли актёримиз Сойиб Хўжаевни эслатди.

– Тошкентда Муқимий деган бир театрда «Тошболта ошиқ» деган томоша бўлган эди. Томошадаги Тошболта ошиққа ўхшайсиз. Аммо у кишининг гаплари зўр. У киши аёлига «пари, Рисолат пари» деб мулозамат қиладилар. Сиз ҳам янгани «пари» деб чақириб кўринг-чи, нима бўларкин, – дедим унинг хотини билан ноаҳиллигига ишора қилиб.

– Э, қўйинг, пари десам аччиғи чиқади устимдан кулманг дейди-да... балки... – Зокир ака ўйланиб қолди. – Балки...Фаришта десам тузукдир. Бизда, Афғонда фаришта номи кўп. Аммо, дабдурустдан бундай десам ҳам, фаши келади. Айтишга фатво топиш керак.

Зокир ака мунғайиб менга қарайди.

– Хийлаи шаръий топиш керак-да, – дейман – тушимда кўрдим дейсиз...

– Бўлди, бўлди. Тушимда уни менга никоҳлаб беришади, аммо номини Фаришта деб айтиш буюрилади. Энди номинг шундай дейман.

– Ана, олам гулистон, – дедим.

Эртаси куни Зокир ака бизни меҳмондорчиликка чақирди. Қарасам, ишлар бошқача: янга билан муомаласида оғзидан бол томаяпти.

– Фаришта, фаришта, – дейди ҳар гапида. Аёл ҳам гул-гул очилган денг. Жуда зебо бўлмаса ҳам, истараси иссиқ. Меҳмонга келишган барча қариндошлар ҳам лол-ҳайрон, ҳам хурсанд.

Мен меҳмондорчилик охирида (бу ерда нутқ ирод қилиш урф бўлмаса ҳам) олдимдаги сув қуйилган қадахимни олиб сўз айтдим.

– Биродарлар, азизлар! Бу ерда сизлар билан юз кўриштирганига Аллоҳ таолодан минг бора хурсандман. Тошкентдаги бир театрда «Тошболта ошиқ» деган томоша қўйиларди, – деб уларга шу спектакл мазмунини қисқача айтдим. Ана шу Тошболта ошиқ билан Рисолат парининг бир-бирига меҳру-муҳаббати ҳаммамизга юксин. Жумладан, Зокир акаю Фаришта янгага ҳам. Қани... «олинглар» деб қадах кўтармоқчи эдим, бу ерда мусулмон ўзбекларнинг овқат ўртасида сув ичиши таомил экани, улар сувларини аллақачон ичиб бўлишганини кўриб, тўхтаб қолдим.

– Қани, шу дуога қўл кўтаринглар, – дедилар бир онахон.

Ҳамма омин деб ўрnidан турди.

– Тошболта ошиқ акага салом айтинг, – деди Зокир ака.

Фаришта янгамиз ҳам бу кишию оиласига дуойи салом йўлладилар.

Мен уларга бу ролларни ижро этган санъаткорлар оламини тарк этганликларини айтмаган эдим. Уларнинг ҳафсалаларини пир қилиш ножойиз. Ахир улар қолдириб кетган меҳру-муҳаббат ҳали-ҳануз ёдимизда яшаб турибди-ку.

ОЙТОШ

Уйғонганимда хона нимқоронғи, ҳавоси мўътадил бўлишига қарамай, жиққа терга ботиб кетган эдим (балки, устимга ёпилган чойшабнинг синтетикалиги, ҳаво ўтказмаслиги боисми ёки ола-чалпоқ туш кўрганлигим, тушимда мени қора бир одам кўлида пичоқ билан қувлаганлиги учунми, билмадим), қулоғим тагида сирена тинимсиз чийилларди. Уч дақиқалардан сўнг тинчиди-ю, энди негадир хонанинг меҳмонхона ҳовлисига қараган баланд деразаси томонидан шитир-шитир товуш келарди. Қулоқни динг қилиб, ярим яланғоч ҳолда дераза томон юрдим. Шундоқ дераза ортида, иккинчи қаватнинг бурчак айвонига кимдир пастдан тирмашиб чиққан, қоронғилиқда кўлида фонар билан ниманидир қидирар эди. Беихтиёр орқага тисландим. Энди миям яшин тезлигида ишлай бошлади. Ҳали ётишдан аввал, хонада телевизор кўриб ўтирганимда, қамоқдан қочган бир одам ҳақида бадийий фильм берилаётган эди, аммо инглиз тилида бўлганлиги сабаб, кўп нарсани англай олмаган эдим. Фақат шуниси аниқ эдики, бир одам Америка турмаларининг биридан қочган... Ва ўшандай одамлардан бири мана. . деразам ортида...яшириниб юрибди. Аммо, фонар унга нима учун керак? Балки, у полициячидир. Бошида қандайдир қалпоғи борга ўхшайди. Энди мен... дераза томон бошқа қайтиб боришга журъат қила олмадим. Хона ўртасида туриб, атрофга алангладим. Нима қилиш кераклигини ўйлардим. Қочоқ ёки жиноятчи ҳозир бемалол дераза орқали хонага кира олади! Ундан ўзимни ҳимоя қила олишим керак. Нима билан? Пайт пойлаб туриш мавриди эмасди:тезроқ ҳаракат қилиш лозим. Чор атрофга эмаклаб, гоҳ эҳтиёткорлик билан хона ичидан у ёқ-бу ёққа юриб, бирор бир калтакка ўхшаш бирор нарса қидира бошладим. Зарба бериш учун ҳеч вақо йўқ эди: на хонада, на ваннада, на дахлизда. Ҳеч бўлмаса, пол ювадиган дастчўп ё бўлмаса чўлтоқ супурги бўлса ҳам гўрга эди!.. Ёки бизнинг баъзи меҳмонхоналарда бўладиган обдастами. Ҳаммаёқ сип-силлик. Жиноятчида тўппончами, ёки бошқа қурол борлиги аниқ, бўлмаса юраги дов бериб, бу ёққа кўтарилмас эди. Бу ерларда одамларни гаровга олиб, эвазига пул сўраш ёки озодлик талаб қилиш расм, буни кинофильмларда кўп кўриб, матбуотда кўп ўқиганмиз. Хуллас, энди бир йўл – бу ҳам бўлса, хонани эс-ҳуш борида тарк этиш эди. Аммо, бу ердан шарпасиз-сассиз чиқиб кетишнинг ўзи бўладими – ҳеч бўлмаганда, паспортимни, самолётга олинган қайтиш чиптаси, ҳамён дегандай...Э, Америкасидан ўргилдим... Таҳликали дамлар ҳамон юракка гулғула соларди. Хонанинг қоқ ўртасидан энгашиб, эмаклаб кийим жавонидан куртқа, кийим-бошни олдим. Ва... яшин тезлигида кийиндим, пул чўнтақда, аммо паспорт, чипта сабил дераза ёнидаги ёзув столида эди. Яна тиззалаб, стол ёнига келдим, паспорт, чиптани олиб орқага қайтдим. Ҳеч нима эсдан чиқмадим, деган фикрда стол устига назар солдим. Деразадан кўриниб турган ой шуъласиданми ёки кўча чироқлари боисми, ёруғлик стол устидаги худди шу менга зарур бўлган жойга тушмоқда эди. Ним қоронғида бўлса ҳам, «Народное образование США» деган журнал қолиб кетибди. Бу қанақаси бўлди, шунча йил, роппа-роса ўттиз йил асраб келганман бу журнални. Келиб-келиб энди ташлаб кетаманми? Тарас Бульба тамаки чекадиган трубкасини душманга ташлаб кетмаганидай,

мен ҳам бу оддий бир журнални ташлаб кетишга кўзим қиймади. Бунинг ўзига хос сабаблари бор, буни кейин сизга батафсил айтиб бераман. Ҳозирча эса... қочиб қолиш тафсилотини эшитиб туринг.

Мен журнални олиш учун стол ёнига эмаклаб қайтиб бордим. Аммо, олаётганимда, бир нимага тўкнашиб кетдим. Бу менинг ўтган кеча Тошкентда, Марказий универмагдан харид қилган жомадоним эди. Жомадондан коньяк ҳиди анқирди. Унинг ичидаги кийимлар ва бошқа нарсаларнинг бари олиниб, қуруқ ўзини шамоллатиш учун очиб қўйилган эди. Гап шундаки, баъзи танишларимнинг маслаҳати билан Тошкентда жомадонга иккита «Самарқанд» коньяги ва иккита Тошкент минерал суви солинган эди. Нью-Йоркдаги Жон Кеннеди Халқаро аэропортига тушганимиздан сўнг, кўрик-текширув пайтида мени бир полициячи офицер чақириб қолди. «Оббо, худо урди, ниманидир нотўғри қилганга ўхшайман», – деб чўчиброқ бордим. Офицер жомадонимни очиши билан чор-атрофга коньяк ҳиди таралиб кетди. Офицер бошини сарак-сарак қилиб, «афсус» дегандай кулиб, синган коньякларни кўрсатди. Тошкентда мени кузатиб қўйганда, шу коньякларни жомадонга қўйдирган янги танишим – вьетнамлик Наони ичимда койиган бўламан. «Начора, – дейман офицерга. – Энди бунинг ўрнига бу ерда Америка «жин»иними, ишқилиб бирор нарса ичармиз». У гўё ўзбекчани тушунгандай, «гуд, гуд» деб кўярди. Дунёнинг ишларини қарангки, шу икки коньяк шишаси синиб, «Тошкент» маъданли сувлари солинган шишалар синмапти. Э, тавба дейсан-да.

Жомадон-ку расво бўлгани бўлган, аммо журнал ҳам коньякдан роса мприққан экан, ҳали ҳам, ундан ҳид анқир эди. Журнални қўлтигимга кистириб, бу гал тик турганча орқага қайта бошладим. Дераза ортидан энди бир эмас, бир неча кишилар қават бурчагидаги нарвондан кўтарилишиб, фонар билан атрофларни ёритиб, ниманидир ёки кимнидир қидиришар эди. «Полициячилар, – деб ўйладим, – ўша қочоқ жиноятчини қидиришаётир, шекилли».

Мен энди чаққон-чаққон ҳаракатга тушдим. Журнални куртка ичига тикиб, туфлимни кийиб, эшикни очдим, йўлакка отилдим. Қават навбатчиси йўқ, лифтни ҳам кутмадим. Йўлакда ҳамон, аммо энди кучли сирена товуши эшитиларди. Учинчи қаватдаги зинапоя орқали кўчага чиққанимда, ташқари чароғон, меҳмонхона олдини тумонат одам босган эди. Меҳмонхонада истиқомат қиладиган барча меҳмонлар кўчага чиққан, мен ғафлат босиб хонада қолиб кетганлигимни энди сездим. Табиийки, бу ердан, оломон ичидан ҳамроҳим Хуршид Давронни излай бошладим.

Қизиқ, шу олатасир, тумонат одам, икки юз-уч юз киши орасидан уни жуда тез топдим. Ўзбекистонлик одам, билмайман, нимаси биландир, дарҳол кўзга ташланар экан, кўринишими, шарпа-соясими, билмайман. Хуршид қандайдир ажнабийлар билан гаплашиб турган экан. Гап-сўзларидан уларнинг эронлик эканлиги билинди. Хуршид самарқандлик, тожикча-форсчани эплаб гапира олади.

– «Нима гап ўзи», – дейман Хуршидга. Хуршид эронликлардан сўраб – суриштириб билганларини менга гапириб берди. Эсингизда борми, меҳмонхонага жойлашаётган пайтимизда, тўлдирадиган қоғозимизда, чекасизми, йўқми, деган банди бор эди. Ўша жойига икки армани мижоз чекмаймиз деб ёзишгану, кейин қаватга чиқиб ўз номерларида кайф устида чекишган. Чекмайдиганлар блокига жойлашганлари учун

бу ерда тутун ҳидидан ёнғин сигнали ишлаб кетган. Меҳмонхонада ёнғин бўлаяпти деб, барча уйғотилиб, мижозларга вақтинча кўчага чиқиб туришлари таклиф қилинган.

Биз бу гапни ҳали муҳокама қилиб улгурганимиз йўқ эдики, тўладан келган қорамтир бир киши ёнимизга келиб, яқинимизда турган меҳмонхона маъмурияти вакили билан баланд товушда, шовқин солиб гаплаша кетди. Хуршид яна эронликлардан гап сўраб олди. Маълум бўлишича, шу кеча эронлик нефтчи бойлардан бири меҳмонхонанинг люкс-ресторанида ўз меҳмонларига зиёфат бераётган экан.

– Зиёфатда кўшиқчи Гугуш ҳам борган экан, – деди Хуршид. – Ҳали шу ерда юрган эди.

Менинг ҳам бу аёлга кўзим тушгандай бўлган эди, уни танимасликнинг сира иложи йўқ эди. Ўз пайтида – ўтган асрнинг 80-йилларида уни эшитиш роса расм бўлган, суратини ҳатто ўзим ишлаган «Санъат» журналида ҳам эълон қилган эдик. Эрон ислом республикаси бўлгач, Хумайний даврида кўшиқчини ҳорижга кетган деб эшитган эдик.

Хуллас, эронлик бой, менинг меҳмонларим тинчини бузганларинг учун товон тўлайсан деб маъмурият вакили билан даҳанаки жанг қилар эди.

– Нима бало, ичдингизми? – деб қолди Хуршид тўсатдан.

Мен эса қўлтиғимдаги журналдан келаётган ҳид унга ҳам етиб борганлигини пайқадим.

– Йўғе, – дедим. – Кечаги самолётдаги синган коньякнинг ҳиди кийган кийимимга уриб қолибди.

Орадан кўп ўтмай, ҳамма қатори бизга ҳам меҳмонхонага киришга рухсат этилди. Тун ярмидан оққан. Меҳмонхона фойесидаги соат миллари Вашингтон вақти билан соат 3.30 ларни кўрсатиб турарди.

– Уйқу ҳам ҳаром бўлди, барибир ухлашга ҳаракат қилайлик, – деди Хуршид. – Эртага эрталаб ўзимизнинг элчихонамизга борамиз. Кўриб келайлик элчихонамизни.

Хоналаримизга тарқалдик. Мен эса ухлай олмадим. Коньяк суви тўкилган журнални варақлай бошладим. Мана, мен асраб-авайлаган ўша саҳифа. Унда ойтош тасвири бор. Америкалик астронавт Армстронг ой сатҳига қўнганида, инсоният тарихида биринчи бор ой тупроғи ва тошидан унсурлар олиб қайтган. Журнал саҳифасидаги ойтош мана шу жинслардан бир намуна.

Бу журнал 1969 йилларда, собиқ Иттифоқ билан Америка муносабатлари сал-пал илиқлашган пайтларда қўлимга тушган. Ўша йили Тошкентда Американинг халқ таълими тизими ва фан ютуқлари бўйича катта кўргазмаси намойиш этилган эди. Бу кўргазма шаҳарнинг қоқ марказида, телестудиянинг орқа томонидаги «Ёшлик» спорт аренасида ташкил этилган, аммо кўрадиган одамларнинг кўплигидан навбатга туриш ундан 3–4 чақирим берида, Хадрадан бошланар эди. «Кўргазмани томоша қилинлар, аммо бирорта одам билан суҳбатга киришманлар, – дейишди факультет комсорги. – Уларнинг бари ЦРУ одамлари». Бу гапдан сўнг биз янада хушёр тортдик.

– Биз инглизчани билмаймиз, қанақа қилиб суҳбат қила олардик, – деди ўшанда орамиздан талабалардан кимдир.

– Уларнинг кўпчилиги русчани билишади. Ҳатто, улар орасида бир ўзбек ҳам бор, ватан хоини. Ўшандан эҳтиёт бўлинглар.

Биз кўргазмани томоша қилар эканмиз, бепул берилган нишон ва журналга эга бўлдик. Аммо кўчага чиқишимиз билан «чириётган

капиталистик» тузумнинг нишонини улоқтирдик. Журнални ташлашга кўз қиймади. Менга айниқса, унда акс этган мана бу ойтош қадрли эди. Болалиқдан тошларга ўчман, ўшанда мана шу тошни ҳам кўришни орзу қилганман. Ўшанда комсоргнинг «у билан гаплашманглар» деб огоҳлантиришига қарамай, кўргазма залларидан ўша ўзбекни топиб олганман. Ундан гап орасида бу ойтошнинг қаерда сақланишини сўраган эдим. «Бу тошни Вашингтондаги астронавтика ва космос музейида кўриш мумкин – деди у. – Борсангиз, албатта кўрасиз». Гарчи бу гап менга эртақдай туюлган бўлса-да, ҳар эҳтимолга қарши журнални авайлаб-асраб келар эдим.

Тақдир тақозоси билан, бундан бир ой муқаддам бир тасодиф туфайли шоир Хуршид Даврон ва мен Вашингтонда ўтказиладиган Осиё ёзувчилар анжуманига таклиф этилгандик. У Америкадаги қайсидир бир халқаро фонд томонидан ташкил этилган бўлиб, барча сарф-харажатларни ўз зиммасига олган эди. Мана шу муносабат билан Вашингтонга учиб келган эдик. Тошкентдан учадиган самолёт рейси анжуман бошланишидан 3–4 кун ё олдин ё кейин бўлишини назарда тутиб, тадбирга олдинроқ келган эдик. Вақтимиз бемалол эди.

Эртасига элчихонамизга бордик. Биноси шаҳарнинг қоқ марказида бўлиб, қадимий, гўзал эди. Ўзбек усталари уни ўзбек амалий санъати йўлида безак бериш учун кеча-кундуз ишлаётганликлари устидан чиқдик. Элчимиз бизни мамнуният билан қабул қилди. Хуршид сумкасидан «Самарқанд» коньягини чиқариб қўйганида, у киши илтифот юзасиданми ёки чинданми «бу ерда ватаннинг ҳар бир нарчаси азиз, қадрли. Буни хорижий меҳмонларимиз учун асраб қўямиз» – деди.

Вақтимиз, иш режамизни сўради. «Бугун кечқурун сизларни ёрдамчим ўз машинасида кечки Вашингтонни сайр қилдиради, отелда кутиб турунглари», – деб тайинлади.

Биз бинони яна бир томоша қилиб, отелга қайтдик.

Кеч оқшомда элчи ёрдамчиси келди. У бизни конференция ўтказиладиган залда кутиб ўтирган экан. Аввалига ҳайрон бўлдик, у сочлари сарғиш, кўзлари кўк, бўйи пастроқ ёш йигит бўлиб, ўзбекка сира ўхшамасди. Ташишдик. Тошкентнинг Қорасув мавзесидан экан. «Алоҳида кўзга ташланиб турмаслигим учун бу ишга мени олишган бўлса керак», – деди у гапимизга жавобан.

Унинг «Қадиллак» машинасига ўтирганимизда, ёрдамчи бизни нималар қизиқтиришини сўради. Хуршид ўзингиз биласиз деди. Мен эса ойтош сақланадиган музей ҳақида сўрадим. «У ерга анжуман қатнашчиларини олиб боришади, сизларнинг дастурларингиз билан аллақачон танишиб чиқдим», – деди ёрдамчи.

Машинанинг ичида ўн-ўн икки ёшар бола ҳам бор эди.

– Ўғлим – деди ёрдамчи, – 6-синфда ўқийди.

– Ўқишлар қалай? – деб сўради Хуршид.

– Бу ерда дарслар строгий эмас. Унчалик зўр ўқитилмайди. Тошкентда махсус мактабда ўқиганимда, бу ердан анча яхши эди, – деди бола.

Ёрдамчи бизларни Вашингтон кўчалари бўйлаб айлантирди. Дунёдаги энг узун бино сифатида Пентагон биносини кўрсатди. Хуллас, оқшом марокли ўтди. Аммо, менинг орзуйим ойтош эди. Шуни ўйлар эдим.

Хонада ўша журнални варақлар эканман, ойтош сурати устига тўкилган коньяқдан ҳосил бўлган ғалати тасвирни кўриб қолдим. Бу

тасвир ўзимизнинг рассом Лутфулла Абдуллаев «Муштум» журналида бир пайтлар чизган карикатураларга ўхшар, у киши кўпроқ қорамтир рангда турли салбий образларни яратар эди. Тасаввуримда ўзга сайёраликларнинг қиёфаси шундай бўлиши керак эди. Бу ерда ҳам тошнинг қорамтир рангига коньяк суви кўшилиб, қандайдир бир қиёфани ҳосил қилган эди. Қизиғи шундаки, журнални иккала томондан ҳам қаралса, тескарими ёки чапгами, фарқи йўқ, аёл ёки эркак шакли ҳосил бўлар эди. Мен беҳосдан бир эркак қиёфасини кўриб эслаб қолдим. Бу кечаги «тинчимни буздинглар» деб ғалва қилган эронлик бойвачча қиёфасига ўхшар эди.

Эртасига эрталаб Хуршид билан одатдагидек отел пастида жойлашган ресторанда овқатланар эканмиз, тўсатдан атрофдаги анжуман қатнашчилари нишонлари бўлган одамлар (биз каби олдинроқ келганлар ҳам анча-мунча эди) аввалги кунлардагиларга ўхшаш эмаслигини сезиб қолдик.

– Адашиб қолдик, шекилли – деди Хуршид.

– Йўқ, бу ўша ресторан, – дедим. – Ана, бардаги хотин, ўша мулатка. Аммо, бу ердагилар бошқа анжуман қатнашчилари. Бизнинг анжуман одамлари бошқа ресторанга ўтишганга ўхшайди.

Тусмолим тўғри чиқди. Биз овқатланиб бўлган эдик. Бу ерда шведча стол деб аталмиш овқатланиш тартиби ташкил қилинган эди. Унга кўра, емакхона столларидан ким нима хоҳласа, шуни ўзи олиб, тамадди қилади. Мулатка – ўша бармен аёл олдимизга жилмайиб келди-да, ҳисоб-китоб қоғозини берди.

– 175 доллар тўлашимиз керак экан, – деди Хуршид қизариб.

Биз қоғозни олиб, «шошмай тур» дегандай хотинга ишора қилдик. Биз ҳар куни анжуман бошлангунга қалар шу ерда, анжуман ҳисобидан бепул овқатланар эдик.

– Шунча пул тураркан-да еганларимиз – деди Хуршид ҳайрон бўлиб. – Бу пулга болаларимизга кийим-кечак, китоб олиб борсак, яхши эмасмиди?

– Шошманг, бир иложини топармиз. Ўйлайлик. Иложи бўлмаса тўлаймиз-да, – дедим.

Хуршидда ҳам, менда ҳам 200–300 доллар атрофида пул бор, шуни қурбон қиламиз, шекилли.

Бирдан лоп этиб, шу кунларда бизга таржимонлик қилиб юрган Оля деган қиз ёдимга тушди. «Шошманг, мен Оляни топиб келай», деб ўрнимдан турдим-да, Хуршидни гаровга ташлагандай қилиб, фойега чиқдим. Фойеда, маъмурият вакили жойлашган жойда Оляни топдим. Оля Санкт-Петербургда бу ерга келиб, икки йилдан буён таржимонлик қилиб кун кечираркан.

Оляга бор воқеани тушунтирдим.

– Анжуман ташкилотчисини топайлик. Нима дер экан, – деди у ва бир хонага мени бошлаб кирди. Озгиндан келган малла найнов йигит воқеани Олядан эшитиб, мириқиб кулди, бир қоғозга ниманидир ёзиб, ўша бармен хотинга беришимни сўради.

– Фойеда сизнинг анжуман қатнашчилари бошқа ресторанда тамадди қилиши ҳақида эълон бор эди, шуни ўқимабсизлар-да, – деди Оля.

– Эълон инглизча бўлса, ўқиб нима қиламиз. Барибир, тушунмас эдик, – дедим унга.

Қоғозчани олиб, ресторанга қайтдим. Хуршид бир зайлда бошини қуйи солиб ўтирар, мени кўриб, шоша-пиша «нима бўлди?» – деб сўради.

– Ҳаммаси ҳал бўлди, – дедим унга.

Дарҳақиқат, найнов йигит берган қозозча жонга оро кирди.

Барда тумшуғи осилиб турган бармен аёл қоғозни олиб, «сенкю» деб бош қимирлатди. Биз эркин нафас олдик. Мен бармен аёлга тикилар эканман, уни коньяк журнал саҳифасида ҳосил қилган аёл қиёфасига ўхшашини сездим. У менга худди бошқа сайёрадан келган одам сингари қараб турарди.

Коньяк туфайли журнал саҳифасида ҳосил бўлган яна бир қиёфани анжуман бошланган куни ушбу тадбирни ташкил қилган ҳалқаро фонд раҳбари – ориқдан келган, қорамтир юзли корейсда кўрдим. У корейс тилида ярим срат нутқ сўзлади. Анжумандаги барча гаплар инглиз, араб, рус, испан, хитой, немис тилларида таржима қилиб турилди. Ўриндикдаги тугмани айлантириб, ҳоҳлаган тилни ўзингга мос қилиб, қулоқрадиога эшитаберасан. Корейс ўзининг Кореядан бу ерга келиб қолганлиги, насроний динининг ташвиқоти... ва сўзининг охирида эса... ўзи Исо Масихнинг руҳи билан туғилгани, яъни бошқа қиёфада туғилган ўша зотнинг ўзи эканлигини эълон қилди. Залда бу гапдан сўнг бир оз ғалағовур эшитилган бўлса-да, унинг бу гапига эътироз билдириб, минбарга ҳеч ким чиққани йўқ. Холбуки, бу залда Нобель мукофотига сазовор бўлган ёзувчилар, турли арбоблар бор эди.

– Тушунмадим, – деди Хуршид. – Наҳотки, бу одам Исо Масих бўлса.

– Қўяберинг, – дедим, – у бу тадбир учун пул тўлаган миллиардер.

Нима деса, деяберади-да, энди.

Унга синчковлик билан қайта-қайта тикилар эканман, ўша корейс қиёфаси таниш туюлди. Бу қиёфа ўша, коньяк журналда тўкилган ойтош суратидаги шаклга ўхшаш эди. Ниҳоят, анжуман тугаш арафаларида бизни турли томошага, кўнгил очар жойларга олиб боришди.

Уларнинг навбатдагиси ойтош намойиш қилинадиган музей эди. Музей шаҳарнинг қоқ марказига яқин жойлашган бўлиб, унинг ичида инсоният тарихида фазога учирилган неки бўлса, бари муҳайё эди. Аэропланми, дельтопланерми, илк самолётлар, вертолётми, биринчи фазога учирилган ракеталар макетигача бор эди. Айни пайтда биз қатор тизилиб, навбат билан махсус бир жойда ўтирар эканмиз, нафис ойна устида қўйилган ўша ойтошни кўриб қолдим. Томоша қилиб ўтаётган ҳар бир киши кафтини унга тегизиб ўтар, ойтош қўл кафтидан силликланиб ялтирагансимон бўлиб қолган эди. Ҳаяжондан титраб кетдим. Ойдан, шунча олисдан келтирилган бу тошни ўз кўзи билан кўриш, қўл билан силаб қўйиш ҳаммага ҳам nasib этабермайди ахир. Мен — бир пайтлар Осие қитъасининг олис бир тоғ орасидаги қишлоқда ўсган боланинг Америка қитъасига бориб, ойтошни кўриб келиши... тушга ҳам кириши мушкул воқеа-да. Аммо у негадир суратда кўрган ойтошга ўхшамас эди. Бу тош худди қишлоғимдаги Пошхуртсойдаги ўзим кўриб, ўйнаб катта бўлган қайроқтошни эслатар эди. Балки, астронавт олиб тушган тошлар кўп бўлган, бу ўшалардан биридир деб ўйладим. Ёки, одамларнинг кафти тегавериб шу ҳолга келиб қолдимикин? Чунки, ойтошда ўзига хос илиқлик, қандайдир бир ажиб ҳарорат бор эди. Нима бўлганда ҳам, бу ойтош шаклининг аэропортдаги полициячини, бармен аёлни, эронлик бойвачча ва Исо Масих деб ўзини эълон қилган кишини эслатмаслигидан хурсанд эдим.

Бу фикрларни энди Хуршидга айтмоқчи эдим. У ойтошга ҳафсаласизлик билан қараб ўтаркан, «бу ердан чиқишимиз билан бирор китоб дўконига кирайлик, – деди. – Болаларга инглизчани ўрганадиган энг зўр китоб олиб келишга ваъда берган эдим. Шунга тоғайлик».

– Хуршидга ресторанда инглизчани билмай тушганимиз унга балки панд еганимиз алам қилган шекилли, – деб ўйладим. – Ҳеч бўлмаса, энди болаларимиз бу тилни яхши билишсин, дейди-да.

Болаликда ойни севмаган, уни синчиклаб томоша қилмаган киши кам. Мен болаликда ойнинг ёз пайтидаги кўринишини онамиз тандирда пиширган иссиқ нонга, куздаги энди чиққан ойни бир тилим қовунга, қишдагисини Ойпар деган қизнинг оппоқ юзига, баҳордагисини эса энди қизарган ним қизил шафтолига ўхшатар эдим. Ойнинг боғимиздаги олма, шафтоли дарахтлари гуллаган пайтлари орасидан мўралаб ўтишини ёқтирар эдим. Қўшиқчи Маҳмуд Намозов эндиликда куйлаган «Ойни олиб бераман» халқ терма кўшиғини болаликда, эллик йил бурун қишлоқда шеър қилиб айтиб юрардик. Аёллар бирор нарсага иддао қилишса, «нима, ўша ойни олиб берармиди», – дейишарди. Биз болалар ойни ё олтиндан ёки кумушдан ясалган бир ажойиб нарса деб тасаввур қилардик. Мана, ўша олис ойнинг бир парчаси. Ўша, биз болаликда севган, болалик осмонини безаган сеҳрли ойдан олиб келинган тош. Йўқ, йўқ, ўйламанг, бу тошни кўриб хафсалам пир бўлгани йўқ, аксинча, кўнглимнинг бир чеккасида алланимадандир қониқиш бор эди, шунданми, руҳим енгил эди...

Хайридин Салоҳ

*Қалбим увишади
япроқ тўкилса*

* * *

Кўкрак очдим шамолларга,
Бисотимни сарф этдим.
Улар ширин хаёлларга
Мени буткул фарқ этди.

Шамолларга битиб шўх куй
Таклиф этдим боғимга.
Чаманлардан улар хушбўй
Сепишди дудоғимга.

Тунда уйқум қочиб кетди
Хушлаб еллар таъбини.
Улар тонгда очиб кетди
Фунчаларим лабини.

* * *

Юлдузларни тутмоқ бўламан,
Қўл чўзаман, тутолсам қани?!
Ойни маскан этмоқ бўламан,
Талпинаман, етолсам қани?!

Болалигим бар тутқазмайди,
Мисоли от-беип, беюган.

.....

Истеъдодли шоир Хайридин Салоҳ табиат ошиғи эди. Шу боис, унинг шеър ва дostonларида табиат манзаралари билан қалб сиралари бирлашиб, теран самимият ҳосил қилган. Яна бир жиҳат, шоир оз сўз орқали катта фалсафий фикр айтишга интиларди. Шунинг учун ҳам унинг битиклари китобхонда ихлос уйғотганди. Шоирни хотирлаб, шеърларидан намуналар ўқинг.

Қизиқ... яқин нарсани қўйиб,
Олисини қувгани-қувган.

* * *

Сойга дедим:
– Касби коринг не?
– Шарқираб оқиш!
Ойга дедим:
– Касби-коринг не?
– Ярқираб боқиш!
Найга дедим:
– Куйлаганинг не?
– Инсонга олқиш!

* * *

Шўрлик булоқ йиғлайди юм-юм,
Қўз ёшидан туғилар ирмоқ.
Йўл-йўлакай чалиб қўнғироқ –
Ирмоқ ташлар боғларга одим.

У қанча куй бериб қулоққа
Ошиқмасин ошиб қирма-қир,
Сувин ичган боғлар, барибир,
Ташаккурин айтар булоққа.

* * *

Қалбим увишади япроқ тўкилса,
Ҳеч кимга айтмайман, аста: «Оҳ!» дейман.
«Узилиб тушди-я, афсус, шу кезде
Умр дафтаридан бир варақ», дейман.

Ҳа, умр-зўр дарахт, хушқад, хушқомат,
Кечган ою йиллар шоҳу шаббаси.
Унинг баргларини тўкиб кетар бот
Бемаҳал бошланган куз шаббодаси.

* * *

Турналар ишғол қилиб
Чексиз осмон гумбазин,
Қалбим қатини тилиб
Куйлашар ҳазин-ҳазин.

Оромин бузиб туннинг
Учишар тўда-тўда.
Нечун куйлашар мунгли
Ё улар ҳижронзода?

* * *

Тоғлар қорин ёз эритса,
Мени эслагин.
Дерезангни шамол чертса,
Мени эслагин.

Ёлғиз уйда чироқ ёқсанг,
Мени эслагин.
Юрагингни фироқ ёқса,
Мени эслагин.

Ҳажрингда зор юрганимни
Эслагин дилдор.
Ҳаётингга кирганимни
Унутма зинҳор.

* * *

Онам тонгда иссиқ нон ёпди,
Ҳар нонларки, бўлиқ, пўрсилдоқ.
Устларига сал-пал сув сепди,
Нон исига тўлди уй, димоғ.

О, онажон, худди шу тобда
Нон егим бор, иштаҳам карнай.
Тўхта, аввал, иссиқ нон ёпган
Қўлларингдан бир тўйиб ўпай.

* * *

Нурга урар ўзин дув-дув
Парвона тун қўйнида.
Мен ким учун нур бўлдиму
Ким ёнади кўйимда?

Офтобни севар гужум,
Айланса ҳам ўтинга.
Мен ким учун қуёш бўлдим,
Ким куяди ўтимда?

Обиддин
Маҳмудов

*Ўзининг айбини билганда одам,
Бошқалар айбидан сўзламасди ҳам.*

Абулқосим Фирдавсий

Ҳайрат

Кўшни қишлоқдаги бир ота-ўғил муносабати кўпчилик қатори мени ҳам ҳайратга соларди. Арзимас нохушлик сабаб улар йигирма йилдан буён бир-бирлари билан гаплашишмасди. Уларнинг касрига авлод давомчиси – ёлғиз набира қолган: мана етти йилдирки, у гапирмайди. Тили чиқмаган...

БОТИНДАГИ ДАРДЛАР

Бадиалар

Кўшниллар

Икки ҳамсоя бор эди. Улардан бири уловли бўлди. У ҳар куни ишга кетаётиб, кўшнисини ҳам ола кетар эди. Ойлар, йиллар шу зайлда ўтди. Кунларнинг бирида уловли киши тишидаги қаттиқ оғриқ сабаб, зудлик билан дўхтирга кўриниш мақсадида жўнашга мажбур бўлди. Кўшниси эса, деразадан унинг машинани елдай учуриб кетаётганини кўриб деди: «Эҳ, номард, мени ҳам ола кетсанг бирор жойинг камайиб қолармиди? Илоҳим, тишинг оғриб, бир умр сенга азоб берсин..»

*Байт: Ношукр шунақа – билгани фасод,
иғво ва қарғиш,*

*Дуои бадига кўшилур ҳатто кўшни оғзидаги
тиш...*

Ушалмаган орзу

Оиланинг кенжаси Азизжон ота-онаси, ака-опалари кўмаги билан янги тўрт хонали, шинамгина уйга кўчиб ўтди. Каримжон аканинг елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди, отанинг энди анча кўнгли тинч, қалби хотиржам. Орадан бир оз вақт ўтгач, Каримжон ака ўғлига кўнгироқ қилиб: «Азизжон, мен бир-иккита кадрдон дўстларимни сенинг уйингга олиб бормоқчиман, нима дейсан?» деб қолди. Шунда Азизжон: «Биласизми, дада, яхшиси, мен сизлар учун зўр бир ресторанга жой айттириб қўйсам, мазза қилиб суҳбат қурасизлар. Шунга нима дейсиз, бўладими?» – деб жавоб берди. Зуриётидан кўнгли ранжиган ота: «Йўқ, ўғлим, бўлмайди!» – дея телефон гўшагини қўйди. Чунки...

...Ота шу баҳонада кадрдонлари билан фарзандининг муваффақиятини бирга баҳам кўрмоқчи эди-да...

Вафодор

Тарлон лақабли, бўйи нақ бир метр келадиган итимиз бўларди. Уни кўрган ҳар қандай киши ҳайбатидан сесканиб, бир тўхтаб оларди. Лекин у ҳеч қачон одамга тегмасди. Тарлоннинг ажойиб бир хислати бўлиб, ҳар куни отамни ишга кузатиб қўяр ва кечки пайт уй олдида кутиб оларди. Агарда падари бузрукворимиз меҳмондорчиликка боргудек бўлсалар, то у киши келгунларига қадар ҳовлига кирмас, овқатланмас, дарвоза тагида қўриқчилик қиларди.

Ўн йил шу зайлда ўтди. Кунларнинг бирида Тарлон хасталаниб, жон берди. Ҳали-ҳали ёдимда, ўшанда отам қаттиқ изтироб чекиб, деган эди: «Лафзи ҳалол, ҳақиқий дўст, вафодордан айрилдим...»

Қайтар дунё

...Ягона дилбандининг сувга чўкиб ўлганини эшитган Малика опанинг ноласи бутун еру кўкни титратди. Она кўлини осмонга кўтариб, Яратганга қарата: «Эй, Оллоҳим, менга бундай синов, ғам-офатни нима учун берасан? Қайси айбим учун менга бундай...» – дея зорлана бошлади. Шу сонияда, юнглари ҳурпайган, озиб-тўзиб кетган сариқ она мушук кўринди. У: «Энди ҳолинг қандай, мени энди тушунгандирсан?» – дегандек, қаттиқ, мунгли овозда икки-уч бор миёвлади-да, сўнг кўздан ғойиб бўлди. Бу шунчалик тез содир бўлдики, Малика опа мушук қаёқдан келди ва яна қаёққа ғойиб бўлди, англолмай қолди. Балки, бу ҳолат умуман рўй бермагандир. Лекин, она ўз саволига жавоб топгандек эди.

...Оилада битта қиз бўлган Малика болалигидан жуда шаддод ва шўх эди. У тиниб-тинчимас бўлиши билан бирга, ён-атрофидаги паррандаю ҳайвонларга озор беришни жудаям хуш кўрарди. Ҳеч ёдидан чиқмайди, уларнинг ҳовлисида яшайдиган сариқ она мушук тўққизта болалаганида, Малика уларнинг беш нафарини чийиллатиб, шундоқ уйлари орқасидан оқиб ўтадиган каналга биттама-битта ташлаганди. Ортидан эргашган она мушукнинг мунгли ноласига эътибор ҳам бермаган, аксинча, жониворларнинг сувда чийиллаб оқишини кўриб роса мазза қилганди ўшанда. Паррандаю ҳайвонлар билан бундай нохуш

муносабатлар Маликанинг ёшлигида кўп бор такрорланган эди.

...Фарзанд доғида ўртанаётган Она, қалб изтиробила, бу оламда ким нима экса, ўшани ўриши мумкинлигини ниҳоят англаб етгандек эди...

Кўзойнак

Ҳақим ота Абдуносирни боши узра айлантириб, роса эркалаётганда беҳосдан кўзойнагини тушириб юборди. Бетон йўлакчага тушган кўзойнак чил-чил синди. Отахон шиша парчаларини териб оларкан, энди бунақа кўзойнакни қаердан олиш ҳақида ўйларди. Кўзойнаксиз яшаш Ҳақим ота учун жуда оғир. Умрини зиёга бағишлаган одам ўқимасдан туролмайди-да. Унинг севимли одати китоб ва газета варақлаш. Суйган ишингдан мосуво бўлганингдан сўнг, бу ёруғ олам ҳам кўзингга зимистон бўлиб кўринар экан. Уйининг ёнида кўзойнак сотадиган дўкон бор. Аммо отахонга зарури у ердан топилмади. Ҳатто вилоят ва туман марказларидаги дўконларда ҳам бунақаси сотилмас экан. Не азоблар билан Тошкентда ишлаётган ўғилларига илтимос қилиб, шу махсус ойнадан қилинган кўзойнакни топтириб келганди.

Ота кўзойнак синиқларини кичкина пакетчага солиб, Тошкентдаги ўғилларига бериб юбораркан, ҳамқишлоқ болага қаттиқ тайинлади: «Албатта, мана шу ойнадан тайёрлангани бўлсин, бошқаси менга тўғри келмайди. Иложи бўлса, эртагаёқ бирон-бир киракаш ҳайдовчилардан бериб юборсин. Тоқатсизликдан портлаб кетай деяпман. Илтимос, ўғлим, ёдингдан чиқмасин!»

Орадан бир ой ўтдики, болалар кўзойнакни жўнатишмади. Бунинг сабабидан, Ҳақим ота ғамгин бўлиб қолди. Китоб ўқий деса, кўз қурғур ўтмайди. Бошқа юмуш билан шуғулланишга иштиёқ йўқ. Ота бепарво фарзандларини эслаб «Болаларим, нодонларим-а!» деб кўярди гоҳи-гоҳида. Набирасини бағрига олганча хаёл суришдан нарига ўтолмайди. Инсон кексайганидан кейин кўпроқ хаёллар оламида яшашга ўтишга мажбур бўларкан чамаси... Нақадар аянчли ва шафқатсиз бу ҳаётнинг савдолари.

Ёлғиз қолган кезларда бу дунёда ёлғиз ташлаб кетган хотини Раънохонни кўп эслайди. Улар олийгоҳда бирга ўқиган, бир-бирларини обдан ўрганиб, сўнг турмуш қуришганди. Талабалик йилларида уч фарзанд кўришди. Ҳам талабалик юки, ҳам оналик ташвиши Раънохонни анча қийнаб қўйган эканми... Бунинг устига Ҳақим институтдан сўнг илмий иш қилди. Ҳамма ташвишларни хотинининг зиммасига ташлаб қўйганини кейинроқ англади. Кундузлари кутубхонада китоб титкилар, кечалари илмий иш билан банд бўларди. Минг машаққат билан диссертация ҳам ёқлади. Ўша куни Раънохоннинг севинганини кўрсангиз эди. Ҳомиладор, камқон бўлса-да, меҳмонларга ярим тунгача хизмат қилди.

Шодлик ва ғам ёнма-ён юрар экан. Тўртинчи фарзандни дунёга келтираётиб Раънохон уни Ҳақимга ташлаб, чин дунё томон учди-кетди. Айрилиқ изтироби соя солган оиладан шодлик ва бахт йироқлашгандай эди. Чақалоқни вояга етказиш қанчалик азоб эканлигини билмас экан. Бироқ чидади, турмуш ўртоғининг руҳини шод айлаш, оталик бурчини бажариш учун тунни тонгга улади. Бир зумгина мизғиб олар, боласига бирон-бир егулик тайёрлар ва яна китоб титкиларди. Ёлғиз қалбининг суянчиғи ҳам, юпанчи ҳам китоб бўлди. Қанчалик насихат қилишмасин, уринишмасин Ҳақим бошқа уйланмади. Тўрт боласини ўзи емай

едирди, киймай кийдирди. Фарзандлар билимли ва соғлом бўлиб улғайишди. Олийгоҳларда таҳсил олиб, Тошкентда қолиб кетишди. Ёлғиз эркатоий Одилжон у билан қолди. Уйланди, фарзандли бўлди. Келини Зоҳидаҳон ҳам эсли-хушли, отахоннинг кўнглини қолдирган эмас. Унинг қайсидир фазилатлари Раънохонни эслатади. Қизиқ, ундайин тиниб-тинчимас, покиза аёл яна дунёга келармикан?

Ота Оллоҳдан зурриёдларига умр, бахт сўраб тонг оттиради. Аксига олиб Одилжон ҳам хизмат сафарига кетган. У бўлганда Тошкентга бориб келишни илтимос қилган бўларди: « Ишқилиб, соғ-омон бўлишсин, ахир улар деб шунча йил яшадим, умрлари зиёда бўлсин, эл-юртга фойдаси тегсин».

Ҳаким ота баъзан санчиб қўядиган юрагини чангаллаганча хомуш ўтиради. Кунлар шу тарзда ўта бошлади. Зийрак келин қайнотасининг нимадандир хафа эканлигини сезгач, эри келиши билан унга бор воқеани айтиб, қандай бўлмасин, битта кўзойнак топиб келишни сўради. Одилжон ҳам бўш вақти йўқлигини айтиб, хижолатомуз бош чайқади.

Хуллас, орадан ойлар ўтди. Ўғиллар кўзойнакни юборишмади. Одилжон бўш вақт тополмади. У отасининг соғлиги ёмонлашаётганини сезгач, дўхтирларга кўрсатди. Юрак хуружи кучайяпти, қаттиқ сиқилишдан бўлса керак, дейишди улар. Шу пайт Одилжоннинг хаёлига кўзойнак келди. Ҳамма ишни йиғиштириб, Тошкентга, акаларининг ёнига жўнади.

Роса соғинган экан, бир неча кун акалариникида қолиб кетди. Улар мириқиб суҳбатлашишди. Театрга боришди, концертга тушишди. Шаҳар барибир шаҳарда: барча нарса муҳайё, кечалари билан ҳаёт қайнайди бу ерда. Айниқса Одилжонга ёққани «Бухоро» чойхонасидаги суяги олиб ташлаб махсус пиширилган балиқлару ғиждувон кабоблари бўлди. Бирам мазали тайёрланган экан, роса мириқди.

Одилжоннинг кечикиши отани хавотирга сола бошлади. Ўғлининг ошқозони тез-тез оғриб туришини кўз олдига келтираркан, ишқилиб йўлда безовта қилмасин-да бу дард, дея фарзанди ҳақиқага ғойибона дуолар қилди.

Одилжон акаларининг дийдорига тўйгач, бориб махсус жойда кўзойнак ясатишди. Керак бўлиб қолар деб, бирданига учта буюртма берилди. Ва ниҳоят, ака-укалар янги кўзойнакларни олиб, туғилиб ўсган қишлоқлари томон отланишди.

Кун чошгоҳдан оғаётганда маҳаллага кириб келдилар. Уйлари олдида тумонат одамни кўриб, фарзандлар довдираб қолишди. Ҳовлиқиб уйга кирдилар. Ҳовлининг ўртасида йиғлаб ўтирган Зоҳида келинга кўзлари тушди... Энди отага кўзойнак керакмас эди...

Дилшод Ражаб

Кийсам момик Қалпоқча...

Манзара

Тинар ёмғир ёғалоқ,
Бўшар кўкнинг сувдони.
Жила бошлар оҳиста
Қора булут карвони.

Совуқ ел келар шошиб,
Кун чиқмасдан чарақлаб.
Жиққа ҳўл усти-боши
Қалтирар дов-дарахтлар

Шаршара

Бир қара, бир қара,
Не гўзал манзара?
Тошларга тўш уриб
Куйлайди шаршара.
Тилса-да кўксини
Метин тош – харсанглар,
Қотган тоғ бағрига
Солиб зўр ларзалар,
Куйлайди шаршара,
Ўйнайди шаршара.
Тоғни ҳеч тинчига
Қўймайди шаршара.

Думлар

Хўроз думи ўроқдай,
Қалдирғочники қайчи.
Маймуннинг думи эса
Мисоли узун қамчи.

Товусники елпигич,
Чаённинг думи илмоқ.
Сигирники арқон – ип,
Қирғовулники таёқ.

Бир қаричча думдан ҳам
Жудо бўлган серкамга
Дум битар, нортуянинг
Думи ерга текканда.

Ҳовуз бўйида

Жағи бир дам ором олмай,
Гапда бир-биридан қолмай,
Ҳеч нарсага қулоқ солмай,
Қурбақалар валақлашар.

Шўх балиқлар чиқар тикка,
Қувончданми сакраб кўкка,
Гоҳ сапчишиб баландликка
Қайтиб тушиб “шалап”лашар.

Қирғоқдаги букри толни
Икковлашиб миниб олиб,
Бор гапларни тўкиб солиб
Зағизғонлар чақчақлашар.

Поезднинг боласи

Баҳорги таътил пайти
Шаҳарга келган Сайфи
Трамвайда юрган
Мақтаб дер холасига:
– Мазза қилиб миндим-да,
Поезднинг боласига.

Ботирнинг хаёли

Қув илонни белимга
Боғлаб, қилсам белбоғча,
Тимсоҳнинг терисидан
Бўлса иссиқ қўлқопча.

Оқ айиқ терисидан
Кийсам момиқ қалпоқча,
Юлиб шернинг ёлидан
Қилсам жунли пайпоқча.

Учқунбекнинг саволлари

Туркум

ЖИРАФА

Бу... унчалар бўйни узун
Жирафа деганларин,
Қачон етиб бораркин
Қорнига... еганлари?

БОЙҚУШ

Қизиқ, нега одамлар
Уни бойқуш деган-а,
Бир кўрсайдим уясин,
Нималар бор экан-а?

КАПАЛАК

Ўйлаб қоламан баъзан,
Бу қанақа жонивор –
Қони йўғу бир қатра,
Учиб юрар – жони бор?

ШАМОЛ

Нега сира тўхтамай
Шошиб-елиб ўтади?
Қаердан келади-ю,
Қаерларга кетади?

ЁМҒИР

Нечун тушмас шовуллаб
Қуйилгандай челақдан,
Тушар худди ўтгандай
Ғалвир ёки элақдан?

ТОҒ

Бу баланд қумтепани
Кимлар тўплаб қўйишган,
Шунча тошу тупроқни
Қайси жойдан ўйишган?

БАЛИҚ

Ўзи-ку ҳар доимо
Сувда юради сузиб,
Овқат ейди, биламан,
Сув ҳам ичарми, қизиқ?

КУРКА

Биров роса жаҳлини
Чиқарганми курканинг,
Нега юрар у доим
Ғазабланиб-ҳурпайиб?

ТИПРАТИКАН

Шўрликнинг баданига
Ким санчган шунча тикан,
Фақат бошу оёғин
Бекитиб қолган экан?

ТОШБАҚА

Тошбақа дерлар, демак,
У – бақанинг тошлиги,
Бақа бўп қолармикан,
Ташласа шу тошини?

ЗЕБРА

Ким чизган устидаги
Қатор-қатор чизиқни,
Ё биров хўп саваган –
Қамчиларнинг изими?

ЖАХОН ҲИКОЯЛАРИ ХАЗИНАСИДАН

Ҳерманн Ҳессе

БЎРИ

Ҳикоя

Фарангистон тоғларида ҳали ҳеч қачон қиш бунчалик қаҳратон бўлмаган ва бу қадар узоқ чўзилмаган эди. Бир неча ҳафтадирки, ҳаво очиқ, қуруқ совуқ забтига олган. Кундузлари очиқ, тиниқ мовий осмон остида қор босган кенг, қия далалар нурсиз оқиш йилтираб, поёнсиз ястаниб ётар, кечалари эса кичкинагина Ой янада тиниқлашиб, сарғиш ёғду сочар, унинг ўткир нурлари қирчиллама қиш совуғида қор узра хира аксланарди. Одамлар тепалик тугул, ҳатто кўчаларга ҳам чиқишмас, уйларига биқиниб олишган, тунда кўкимтир Ой нурида қишлоқ кулбаларининг ёниқ деразалари ис босгандек хира кўринар ва тезда ўчиб қолар эди.

Теварак-атрофда яшовчи жониворлар учун ҳам оғир давр бошланган эди. Майдароқлари тўп-тўп бўлиб музлаб қолишар, қушлар ҳам қаҳратон қиш совуғига дош беролмай ҳалок бўлиб, қирғий ва бўриларга ем бўлишарди. Бироқ аёз ва очликдан барчанинг силласи қуриган эди. Камгина бўри галалари омон қолган, кулфат уларни бир-бирларига янада жипслаштирганди. Кундузлари емиш топиш илинжида якка-якка изғишарди. Дам-бадам қор узра озиб-тўзиб кетган, шарпа янглиғ унсиз пусиб бораётган оч, бироқ ўта ҳушёр бўри кўзга чалинади. Қор босган далада кафтдек соя унга эргашади. Шамолда бир нимани сезадими, ўткир

тумшугини чўзиб, тинкаи мадори қуриб, қисқа увлаб кўяди. Кечалари гала-гала бўлиб овга чиқишар, бўғиқ увиллаб қишлоқлар атрофида изғишарди. У ерларда мол ва паррандалар оғилларга маҳкам бекитилган, деразаларнинг дарчаларига ов милтиқлари суяб кўйилганди. Онда-сонда итми, шунга ўхшаш майда ўлжани ҳисобга олмаганда аҳвол танг, шундоғам гала ичидан икки бўри отиб ўлдирилган эди.

Совуқ ҳамон забтига оларди. Бўрилар иссиқроқ бўлиш учун кўпинча ёнма-ён ётишар, ҳувиллаган далаларга унсиб маъюс термулиб, қулай пайт пойлашарди. Шунда улардан бири очлик азобига дош беролмай, қутилмаганда ваҳимали ўкириб юборди. Унга бошқалар ҳам қўшилишди, бир зумда чор-атрофни бўриларнинг даҳшатли увиллаган овозлари тутиб кетди.

Ниҳоят, галанинг чоғроққина қисми йўлга отланишга аҳд қилди. Эрта тонгда уяларини тарк этиб, бир ерга тўпланган бўрилар совуқ ҳавони безовта исак бошлашди. Сўнгра илдам баравар қўзғалишди. Орта қолганлар олдиндагилар кетидан анча жойгача эргашиб чопиб бордилар, сўнг иккиланиб тўхтаб, уларга мажолсиз қараб туришгач, секингина ин-инларига қайтдилар.

Йўлда бораётганлар қиёс пайти бир-бирларидан ажралдилар. Учтаси

шарқ тарафга – Швейцариянинг Юра тоғлари томон, қолганлари эса жанубга қараб кетдилар. Учала бўри келишган, кучли, бироқ ниҳоятда озиб-тўзиб кетган эди. Оқимтир қоринлари камардек тортилган, қовурғалари аянчли тарзда туртиб чиққан, ҳалқумлари қуруқшаб, кўзлари маъюс ва тушкун боқарди.

Учовлон Юрага етиб боришгандан сўнг иккинчи куниеқ битта қўй, учинчи кун эса ит билан қулунни ўлжа олишди, бундан дарғазаб бўлган қишлоқ аҳолиси йиртқишларни ҳар томондан таъқиб қила бошлади. Чор атрофдаги қишлоқлар ва шаҳарчаларда ваҳимали гап-сўзлар тарқалди. Почта ташувчи чаналар қуроллантирилди, милтиқсиз ҳеч ким кўчага чиқмайдиган бўлди. Учала йиртқиш бегона жойда аввалига бир оз ҳайиққан бўлишса-да, шундай ажойиб ўлжадан сўнг ўзларини қўйиб юборишди; улар энди ҳар қачонгидан кўра тап тортмас бўлиб, қишлоқ ҳовлиларидан биридаги молхонага куппа-кундузи ҳужум қилдилар. Тор оғил бир зумда ари уясидек тўзиди, сигирлар маърар, ёғоч қўралар қарсиллаб синар, от туёқлари дупурларди. Бироқ бу гал одамлар етиб келишди. Бўриларни ким ўлдирса, унга мукофот эълон қилинган, бундан деҳқонлар жасоратига жасорат қўшилган эди. Улар шу заҳоти икки бўрини тинчитдилар, бирининг бўғзига ов милтиғидан отилган ўқ теккан бўлса, бошқасини ойболта билан чоғиб ташлашди. Учинчиси чап бериб қочиб қолди, жони ҳалқумига келиб қор устига қуламагунга қадар орқа-олдига қарамай югурди. Бўрилар ичида у энг навқирони, энг келишгани эди, шу билан бирга бу мағрур жонивор бақувват, кучли, эпчил ва чаққон ҳам эди. У оғир нафас оларкан, узоқ ётди. Кўз ўнгида қонли қизил доирачалар гир-гир айланар, оғриқ азобидан аҳён-аҳёнда тўлғаниб қўярди. Елкаси ойболта зарбидан

жароҳатланибди. Шунга қарамасдан бир оз тин олгач, яна ўрnidан қўзғалди. Шундагина у нақадар узоқ масофага югуриб борганига амин бўлди. Атрофда на уйлар, на одамлар кўринарди. Шундоқ олдида қалин қор босган улкан тоғ қад ростлаб турарди. У Шассерал тоғи эди. Тоғни айланиб ўтишга аҳд қилди. Ташналик азоби устун келиб, қорнинг музлаган устки қатламидан бир парча синдириб еди.

Тоғнинг нариги томонига ўтган ҳам эдики, қишлоқ устидан чиқди. Кеч кириб борарди. Бўри қалин ўсган арчазор ичига кириб, нафасини ростлади. Қишлоқ молхоналарининг илиқ-имиқ ҳиди димоғига урилди-ю, аста боғқўралар устидан ошиб ўтди. Кўчада ҳеч зог йўқ. Оғзидан сўлакайи оқиб, қўрқа-писа ўзини уйлар орасига урди. Шу заҳоти ўқ овози янгради. У ўзини тутиб, энди югурмоқчи ҳам бўлган эдики, қарсиллаб иккинчи ўқ узилди. Ўқ нишонга текканди, оқиш қорнининг қуйи қисмидан йирик қон томчилари тирқирай бошлади. Бўри бор кучини тўплаб, ҳақкалай-ҳақкалай, ниҳоят, нариги тарафдаги тоғ бағрида жойлашган ўрмонзорга етиб борди. У ерда бир зум теварак-атрофга диққат билан қулоқ солган эди, иккала тарафдан ҳам одамларнинг овозлари ва қадам товушлари эшитилди. Қўрқа-писа тоққа разм солди. Тоғ нишаб, сердарахт, унга чиқиб бориш анча мушкул эди. Бироқ бошқа йўл ҳам йўқ эди. Бўри нафаси бўғзига тикилиб, қия тоғ бағрига қапишволган қўйи юқорига аста ўрмалаб чиқа бошлади, пастда эса яқинлашиб келаётган оломоннинг ғала-ғовур овозлари эшитилар, дам-бадам фонар чироқларининг ёруғи ялт-юлт кўриниб қоларди. Яраланган бўри ним қоронғи арчазор бўйлаб дир-дир қалтираб борар, танасидан жигарранг қон тизиллаб оқарди.

Совуқ бўшашди. Ғарб томонда осмон чанг-тўзонли, қор ёғишидан дарак берарди. Ҳолдан тойган, тинка-

мадори қурилган бўри ниҳоят тепаликка бир амаллаб чиқиб олди. У энди Mont Crosin деган жой яқинида, ўзи аранг қочиб чиқиб келган қишлоқ узра чўзилиб кетган ярим нишаб, қалин қор қоплаган кенг майдонда турарди. Очиликни сезмас, бироқ жароҳати симиллаб оғриб, бениҳоя азоб бераётганди. Осилиб қолган бўғзидан аста, билинар-билинемас нидо келди, юраги оғир ура бошлади, муқаррар ўлим шарпаси зилдек юк бўлиб босаётгандек туюлди. Шунда бехосдан шохлари тарвақайлаб ўсган ёлғиз арчага кўзи тушди; арча тагига бориб, ғира-шира тун қаърига маъюс тикилиб қолди. Орадан ярим соат вақт ўтди. Кутилмаганда қор устида ғалати ва майин, хира қизил нур пайдо бўлди. Бўри ғингшиб, жойидан қўзғалди, ёруғлик томон интилди. У Жануби-Шарқ томондан катта ва қип-қизил бўлиб чиққан, ғира-шира осмон узра тобора кўтарилиб бораётган Ой нури эди. Анча вақтдан бери у бу қадар қизариб, тўлишмаганди. Аста-секин жон таслим қилаётган жонивор хира, туссиз Ой гардишига маъюсланиб

боқаркан, кучсиз хириллаган овози унсиз тун қаърига сингди.

Чироқлар кўтариб олган одамлар пайдо бўлди. Қалин пальто кийган деҳқонлар, мўйна телпак ва бесўнақай иссиқ пайпоқли пойафзал кийволган овчилар, ёш-яланг йигитлар қорни бир-бир босиб келишарди. Ҳамма шодон қийқирарди. Ҳаром қотаётган бўрини кўриб қолиб, унга икки марта ўқ узишган, иккалови ҳам тегмаган. Қарашсаки, ўзи жон талвасада, шунда унга таёқ ва сўйиллар билан ёпирилишди. Бўри буни ортиқ сезмади ҳам.

Тилка-пора бўлган бўри жасадини Санкт Иммер томон судраб олиб кетишди. Ҳаммалари кулишар, бир-бирларига мақтанишар, арақ ва қаҳва ичиб, хурсандчилик қилишар, ашула айтишар, сўкинишарди. Қалин қор қоплаган ўрмон гўзаллигини, баланд ясси тоғ ёғдусини, ов милтиқларининг миллари, биллур қор заррачалари ҳамда ўлдирилган бўрининг сўник кўзларини ғира-шира ёритиб, Шассерал тоғи узра осилиб турган ёруғ Ойни эса ҳеч ким кўрмас эди.

**Олмон тилидан
Мирзаали Акбаров таржимаси**

Матёқуб Қўшжонов

ШОИРНИНГ БАХТИ

Мен Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Ибройим Юсупов билан илк бор иш юзасидан 1951 йилда учрашган эдим.

Унда у ёш йигит эди. Анчагина озгин, ўрта бўйли, ва, ниҳоятда камтар-камсуқум эканлиги кўриниб турарди. Кейинчалик биз ҳам ижодий фаолият доирасида, ҳам ҳаётий тақозолар сирасида кўп бор кўришдик.

Мен ушбу мақолани тайёрлаш муносабати билан бир кекса адабиётшунос сифатида Ибройим Юсуповнинг бир неча шеърлар тўпламини янгитдан кўздан кечириб чиқдим. Бу шоир ҳаёт чигалликларини обдон англаган, яхши-ёмоннинг сирларини чуқур ҳис қиладиган ва турмушнинг кўп жиҳатларига ўзининг шоирона муносабатини билдира оладиган ижодкорлардан бири эканига ишонч ҳосил қилдим. Менинг қўлимда унинг бешта китоби турибди. Булардан биринчиси 1962 йил, кейингиси эса, «Қоратол» деб аталиб ўтган асрнинг саксон иккинчи йилида нашр қилинган. Бу китобларни бир сидра кўздан ўтказиб шундай хулосага келдимки, Ибройим Юсуповнинг қорақалпоқ шеърлятида тутган ўрни маълум. У ўз халқининг етук шоири, унинг ижоди фақат қорақалпоқ адабиётигагина эмас, балки ўзбек адабиёти хазинасига ҳам қўшилган катта ҳиссадир. У шоир сифатида образлар устида ишлар экан, фақат қорақалпоқ адабиётининг анъаналари эмас, балки ўзбек шеърлятининг анъаналаридан ҳам тўла фойдаланади.

Ҳар бир ижодкор сингари Ибройим Юсупов ҳам ўз халқининг ўтмишига назар ташлайди ва унинг тарихидан нималардир топган бўлади. Қуйидаги мисралар бунга далилдир:

Мард Тўмарис – массагетнинг,
«Қирқ қиз»ларнинг урвоғиман.
Фарзандиман печенегнинг,
Сахро қорақалпоғиман.

Умуман, Ибройим Юсупов бутун ижоди билан оддий меҳнаткашни улуғлайди.

.....
Изоҳ: Ушбу мақола муҳтарам адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжоновнинг дафтарларида қолган битикларидан олинди. Мақолада ижоди таҳлил этилган атоқли шоир Ибройим Юсупов ҳаёт бўлганида саксон ёшга тўларди. Шу муносабат билан икки улуғ инсонни ёдлаб (уларни Оллоҳ раҳматига олган бўлсин) ушбу мақолани журналхонлар эътиборига ҳавола этаётимиз.

Ибройим Юсупов шоирлик касбининг қай даражада масъулиятли эканлигини сезади ва мисраларга шу сезги ва ҳис-туйғулар туфайли маъно бағишлайди.

Ибройим Юсупов табиатан лирик шоир. Унинг китобларида бир шеърга кўзим тушди. Шеър «Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг...» деб аталади. Шеърнинг бундай аталишидан юмористик асар бўлса керак, деган фикр хаёлимдан ўтди. Лекин шеър билан яқиндан танишгач, асарнинг теран лирик йўналишда ва лириканинг драматик йўсин билан алмашиб борганини англадим.

Мазкур шеърнинг мавзуси муҳаббат, Бироқ, биз муҳаббат ҳақида кўп шеърларни ўқиганимизда, уларда асосан ёр васлининг тасвири, ошиғу маъшуқларнинг фироғу ҳижрон оловида қоврилиши, бунга боғлиқ ҳис ва туйғулар дунёси кўз олдимишга келади. Бу шеърда ҳам шунга ўхшаган ҳис-туйғулар тасвири йўқ эмас, аммо шеър тузилиш жиҳатидан ўта ўзига хосдир. Мана шу ўзига хослик шеърнинг жозибадор чиқишига асос бўлган.

Шеър саргузашт йўсинида яратилган. Воқеа асосан Тошкентда кечади. Йигит ва қиз ўз элида, яъни, Нукусда учрашиб юришган, бир-бирларига кўнгил ҳам қўйишган. Шу орада қиз Тошкентга ўқишга келади. Эндиги учрашувлар Тошкентда рўй беради. Бу учрашувлар тасвири фақат лирик йўналишда эмас, балки драматик ҳолатлар жараёнидан иборатдир. Тошкентдаги биринчи учрашувда қиз йигитни совуққонлик билан қабул қилади. Илгари, Нукусдаги муомаладан асар ҳам йўқ. Йигит кўрадики, қизнинг ҳуснига-ҳусн, чиройига-чирой қўшилган. Лирик қаҳрамон таърифича, бамисоли «гулшанда очилган бир тоза гулдек». Шу билан бирга, муомала совуқ. Лирик қаҳрамон эса қизнинг олдида «ютиниб, термулиб» туришдан бошқа иложи йўқ. Ҳали воқеага нуқта қўйилмайди. Улар яна учрашиши керак. Навбатдаги учрашув Навоий театрида рўй беради. У ерда ҳам лирик қаҳрамон тасвирида қизнинг «зар қўйлағ»и театрга зеб беради. Табиий, лирик қаҳрамон бундан мамнун. Бироқ, учрашув қаҳрамон кутганича натижа бермайди. Қиз «мени кечир, мазам йўқ», дейдида, «мармар зинадан бир-бир босиб», тушиб кетади. Бу ерда лирик қаҳрамоннинг ҳолати қизиқтиради шеърхонни. Унинг ҳолати эса ўта драматик эди. «Казбег»ини тутатиб, ёлғизлик аламида анҳор бўйидан ўзига паноҳ излайди. Бу ерда ҳам қиз жамоли уни тинч қўймайди. Унинг «мажнунтол шохлари сувларга солиб» ўйига сочларини «солар эди». Ишқий саргузашт ечимга бораёпти. Шу аснода, йигит қарийб қиздан умидини узгандек бўлади. Бунда биз шоир матнга қўшмаган бир ҳолатни ҳам сезамиз. Йигит анча вақтлар давомида ҳижрон оловида қоврилади. Шеърнинг давомида воқеа яна лирик қаҳрамон фойдасига ўгирилганини ҳис қиламиз.

Бир куни дуч келдик, ногоҳ мулоим:
«Ростдан бу сенмисан, сенмисан»? дедимг.
Айни илк саҳарда очилган гулдек –
Очилиб кийибсан, очилиб, гулим!
Ҳиндунинг ортидан эрганган филдек –
Сен томон элтади ҳамиша йўлим.

Шундай қилиб, қатор драматик тасвирлардан кейин шеър бахтли ечим топгандек бўлади. Шеърни ўқиган китобхон бир неча гал оғир ўйларга ботган ҳолда бахтли ечимга кўзи тушар экан, енгил нафас олгандек туюлади.

Шеър жуда ўқишли, ўқувчини дарров сеҳрлаб олади. Унда икки севишган қалбнинг соғинч туйғулари, бир-бирларига талпинишлари руҳий ҳолатда яхши очилган. Лирик қаҳрамонларнинг қалбидаги зиддиятли кечинмаларнинг бадий талқини, қувончу ташвишлари ифодасида заррача ҳам сохталик йўқ.

Шеърнинг ёзилганига қирқ йилдан ошди. Лекин у ҳозир ҳам кеча ёки бугун ёзилгандек. Ўқувчига завқ бера олади. Бу маҳорат белгиси албатта.

Ибройим Юсуповнинг ўзбек тилида босилган ҳар бир шеърый китобини варақлаш жараёнида менга унинг ижод сирлари, маҳорат қирралари намоён бўлаверади. Шоирнинг «Булоқлар қайнайди», «Олтин қирғоқ», «Чўл тўрғайи», «Қоратол», «Раҳмат сенга замоним» номли шеърый китобларига кирган дoston ва шеърларини ўқиб шундай хулосага келдимки, Ибройим Юсупов донишманд, ҳикматларга бой файласуф шоир. Донишмандлик билан гўзалликни уйғунлаштириб бадиий талқин қилиш, назаримда, унинг лирикасининг бош фазилати, шоирлик талантининг олмос қирраси.

Ибройим Юсупов шеърйати билан танишиш жараёнида менда яна бир хулосавий фикр пайдо бўлди. Шоир шеърларининг ифода шакли жуда оддий, лекин мисраларнинг бағрига яширинган маънонинг ижтимоий салмоғи катта. Ҳар бир шеърда кутилмаган ифодалар, бадиий тафсиллар учрайди. Ҳар бир ҳолатни образли шаклда китобхонга тақдим этиш ва шу орқали ўқувчининг ҳам тафаккурига, ҳам ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатиш шоир шеърйатига хос бош хусусиятдир.

Ҳақиқий истеъдодлар мавсумий, сохта мақтовларга асосланган шеърларни камроқ ёзадилар. Ибройим Юсупов ҳам мана шундай шоирлар сирасига киради. Тўғри, унинг айрим шеърлари ва дostonларида турғунлик йилларининг тамғаси бор. Ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига ҳамоҳанг ўринлар ҳам йўқ эмас. Лекин уларга шоир ижодининг етакчи хусусиятлари деб эмас, шунчаки, ўткинчи бир ҳолат деб қараш керак.

Ибройим Юсуповнинг яна бир ибратли жиҳати бор. Бу унинг шарқ мумтоз адабиётига муносабати масаласи. Шоир қорақалпоқ мумтоз адабиётини қай даражада яхши билса, шарқ, хусусан ўзбек мумтоз адабиётидан ҳам шу даражада хабардор. У Ҳофиз, Лutfий, Навоий, Фузулий, Машраб, Нодира, Фурқат ижодларини мукаммал билади, уларга бағишлаб назиралар ёзган. Айниқса, Навоий ижодини пухта билиши асарлари руҳидан сезилади. У Навоийга бағишланган шеърда улуг шоирга бўлган эҳтиромини қуйидагича ифодалаган эди:

Сахро гулларин сочай устингдан,
Навоийни севган қорақалпоқ бўлиб.
Ибройим дер, буюк руҳинг олдида,
Бош эгаин шоирдинг Бердақ бўлиб...

Шоир ушбу тўрт мисранинг ўзидаёқ, Навоийга, адабиётлар дўстлигига садоқатини рамзий маънода жуда чиройли ифодалаб берган.

Ибройим Юсупов кўп йиллардан бери Навоий ижодидан илҳомланиб, унинг ғазаллари руҳида ғазаллар ижод қилиб келаяпти. Шу орқали қорақалпоқ адабиётини аруз усулида ёзилган асарлар билан бойитмоқда. Шоирнинг ғазаллари ҳам унинг шеърлари каби жарангдор. Жуда енгил ўқилади. Қуйидаги икки байт билан танишиб кўринг:

Навбаҳор келиб, ошиқларга даवoйи бўлди,
Жумлан жаҳон яшил кийиб, осмон ҳавoйи бўлди.

Ҳар йигит ўзича Фарҳод, ҳар қиз ўзича Ширин,
Ҳар кўнгил шоирликда худди Навоий бўлди...

Албатта, ижодкорнинг баъзи ғазаллари шарқ ғазалчилиги конуниятларига, аруз назарияси талабларига тўлиқ жавоб бера олмаслиги мумкин. Муҳими,

шоирнинг ҳозирги замон қорақалпоқ шеърлятига илк маротаба ғазал шаклини олиб кирганида, жанр нуқтаи назаридан қорақалпоқ шеърлятини бойитганида.

Ибройим Юсупов лирикасининг катта бир бўлагини унинг поэмалари ташкил этади. Шоир ижодининг дастлабки йилларидаёқ, дoston жанрида кучини синаб кўрди ва бир талай муваффақиятларга ҳам эришди. «Ўртоқ муаллим», «Акация гуллаган жойда» дostonлари унинг лиро-эпик жанрдаги илк тажрибалари эди ва уларда шоирнинг келажакга умид уйғотадиган бадиий хислатлар кўзга ташланади. «Актрисанинг тақдири», «Тўмарис» дostonлари эса шоирнинг чинакам истеъдодини, маҳоратини намойиш этган асарлари бўлди. Замонавий ва тарихий мавзуларга бағишланган бу поэмаларда қорақалпоқ хотин-қизларининг тарихнинг турли босқичларидаги тақдири, уларнинг тарих майдонидаги жасорати ва қаҳрамонлиги ҳикоя қилинади. Агар шоир «Дала армонлари» поэмасида Устюрт кенгликларидаги меҳнат жараёнларини бадиий гавдалантирса, «Гиламчи аёл тўғрисида ҳақиқат» номли дostonида туркман хотин-қизларининг Хива хонлигидаги ачинарли ҳаёти тўғрисида сўз юритади.

Кўринадики, Ибройим Юсуповнинг дostonлари ҳам унинг шеърлари каби рангбаранг, мавзулари ҳар хил. Тақдирлар талқини ўзига хос. Шоир даврни характерлайдиган ҳаётий муаммолардан бадиий ҳақиқатлар яратган. Мазкур асарлар қорақалпоқ дostonчилиги тараққиётида муҳим аҳамият касб этган. Уларнинг аксарияти бугун ҳам ўзининг бадиий-эстетик қимматини йўқотган эмас.

Ибройим Юсуповнинг лирикаси истиқлол йилларида ҳам муваффақиятли давом этаётир. У истиқлол фарзандлари ҳақида ҳам юртимизни дунёга танитиш йўлидаги саъй-ҳаракатларни образли шаклда, бадиий либосда самимий, юракдан ёритган.

Гувоҳ бўлганингиздек, Ибройим Юсупов ижодига бир назар ташладим, унинг айрим асарларини баҳолиқудрат таҳлил қилишга уриндим. Назаримда, юқорида айтилган фикрлар шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Ибройим Юсупов истеъдодли ижодкор. Бадиий-эстетик тафаккури кучли, фалсафий мушоҳадаси ўткир чинакам халқ шоири. У ижодий принципларига мос келадиган ҳар қандай ҳаёт материалдан ибратли бадиий ҳақиқат ярата олади. Шунинг учун ҳам унинг асарлари севиб ўқилади, қадрланади.

Бугунги қорақалпоқ адабиётининг етук вакили сифатида Ибройим Юсуповнинг кўкрагида порлаб турган Олтин юлдуз шуъласи қорақалпоқ адабиётини ёритиб, унинг истиқболга нур таратиб турибди. Ишонаманки, келажакда бу адабиётдан янада янги-янги талантлар етишиб чиқади.

Мақоламни якунлар эканман, 1951 йил яна бир гал хаёлимдан ўтади. Ўша пайтда мен озгин, камтар-камсуқум, юпун кийинган бу ёш йигитчанинг дилида катта истеъдод ғунчаси ниш ураётганини унчалик пайқаман эканман. Мана, эндиликда, ўша ниш ураётган ғунча очилиб, барқ урапти ва китобхонлар дилига сўнмас шоирона ҳис-туйғуларни жойлапти.

Салима Мирзаева,

филология фанлари доктори

ҲАМИД ОЛИМЖОН ИЖОДИДА ЭРТАКОНА СЮЖЕТ

Ўтган асрнинг 30-йилларидан бошлаб, фольклор анъаналарига мурожаат этиш ўзбек адиб ва шоирлари ижодида ниҳоятда кучайди. Нозик дидли шоир Ҳамид Олимжон бу борада олдинги сафларда фаолият кўрсатарди. У Ҳамза, Абдулла Қодирий анъаналарини давом эттириб, фольклордан руҳ олишнинг ўзига хос йўлларида борди. Шунинг учун унинг ижодий фаолиятида фольклор сюжетлари, қадимги ривоят ва афсоналарнинг сеҳрли мотивларидан кўра, қаҳрамонлик эпосининг маҳобатли руҳи, унинг муболағали тасвир усуллари, бадий ифода воситалари кўпроқ ўрин олганлиги кўзга ташланади.

Ҳамид Олимжон болалик йилларидаёқ, таниқли ўзбек халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғлини кўрган, бобоси билан ундан дostonлар тинглаган эди. Бинобарин, ёшлигиданоқ дўмбира куйлари унинг кулоғида нақшланиб қолган эди. Кейинчалик у таниқли шоир бўлиб етишгач, биринчилардан бўлиб «Алпомиш» дostonини катта сўзбоши билан нашрга тайёрлади. Ушбу нашрга ўзган сўзбошида Ҳамид Олимжон ўзбек халқ эпосининг, хусусан, ўзбек халқ қаҳрамонлик дostonининг ўзига хос хусусиятлари, дoston ва реал ҳаёт муносабати, халқ дostonларининг яратилиши, аждодлардан авлодларга

ўтиб келиши, халқ бахшиларининг кувваи ҳофизаси ҳақида ажойиб фикрларни баён этадики, бу нарса унинг фольклорга ихлоси баландлиги билан изоҳланади.

Шоирнинг Фозил Йўлдош ўғлига бағишлаб ёзган «Куйчининг хаёли» шеърида халқ бахшиларининг хаёл қудрати чексизлиги, аммо улар кўчманчи турмуш йўлларида изсиз йўқолиб кетганлиги, бугунга келиб бу куйчиларнинг асарлари қадрлана бошлаганлиги юксак пафос билан тараннум этилган.

Халқ дostonларига хос «ошиқнинг фақмидир қоронғи кеча», «йиғласам, ҳолимга йиғлар бир неча», «ғам билан саргайди гулдайн дийдор» каби барқарор стилистик ифодаларнинг шеърга сингдириб юборилиши, Барчин каби эпик образларнинг тилга олиниши шоирнинг халқ оғзаки ижоди билан нақадар яқин бўлганлигидан далолат беради.

Ҳамид Олимжоннинг Абдулла шоирга бағишланган «Дўмбиранинг мақтови» шеъри 1937 йилда халқ бахшиларининг дўмбирага бағишланган анъанавий термалари йўлида ёзилган.

Бахши термаларида дўмбира қандай мадҳ этилса, шоир ҳам ана шу йўлда, ана шу оҳангда мадҳни давом эттиради:

Ўз бошлайин энди яхши, ёмондин,
Кўзларимнинг нури бўлган, дўмбирам.
Сен қўлимда, кезиб ўтдим жаҳондин,
Юрагимнинг жўри бўлган, дўмбирам.

Фольклорга меҳр-муҳаббат, унинг анъаналаридан мадад олиш Ҳамид Олимжон ижодининг етакчи тамойилларидан бирини ташкил этади. Шу боис, у «Ўзбекистон» шеърининг муқаддимасидаёқ, Ватанимиз мадҳига киришар экан, «эртақларга қулоқ тутиши», аммо Ватан тимсолида уларга ўхшашлик топа олмаганлиги тўғрисида эҳтирос билан куйлайди. Шоир «эртақларга қулоқ тутардим» дейди-ю, «ўхшашини топмасдим асло» деб, кейин «достонларда битган гулистон – Ўзбекистон»нинг мадҳини бошлайди. Бу мадҳда эса халқ достонларига хос кўтаринки, муболағали тасвир етакчилик қилади:

Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар кокилин,
Қорли тоғлар турар бошида,
Гул водийлар яшнар қошида...

Ушбу мисоллардан аёнки, Ҳамид Олимжон ҳаммавақт халқ ижодидан баҳраманд бўлиб ижод қилган. Унинг содда ва раво, аниқ ва лўнда мисралари, халқона ўхшатиш ва сифатлашлари, тўлиқ қофиялари бунинг ёрқин далилидир

Ҳамид Олимжон фольклор сюжетларига мурожаат этар экан, халқ эртақлари сюжети асосида эртақ-достонлар яратди. Бу эса XX аср ўзбек адабиётида адабий эртақ яратиш анъанасининг тадрижий давом эттирилишидан дарак беради. Атоқли шоир Фафур Гулом Ҳамид Олимжоннинг фольклордан руҳланиши борасида тўхталиб, шундай ёзади: «Унинг сўнгги пайтларда ёзган «Ойгул билан Бахтиёр» ҳамда «Семурғ» достонлари батамом халқ ижодиёти таъсири остида, халқ достонларининг шакли, тили, услуби, ҳатто мундарижа ўхшашлиги билан мўл-кўл суғорилган».

Дарҳақиқат, шоирнинг 1937 йилда ёзган «Ойгул билан Бахтиёр» эртақ-достони халқ орасида айтилиб юрилган эртақ сюжетини, яъни, бир йўлда, енгил ва ёқимли шеърий оҳангда қайтадан

жонлантириши билан алоҳида диққатга сазовор.

Эртақ-достон шоирнинг ихчам, пурмаъно лирик чекиниши билан бошланади. Унда шоир болалик йилларида бувисидан эшитган эртақлари таъсирида туғилган сеҳрли илиқ туйғулар бир умр уни мафтун этиб келганлиги ҳақида тўлкинланиб ёзади. Аммо, ана шу эртақлар орасида Ойгул ва Бахтиёр эртаги алоҳида ўрин тутганлигини шоир зўр ифтихор билан эслайди:

Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда,
Кўп эртақ эшитгандим,
Сўйлаб берарди бувим...
Тинглар эдим бетиним,
Узун тунлар ётиб жим,
Сеза олардим кучин,
Аммо, Ойгул-Бахтиёр
Эртагини у такрор
Қилар эди ҳар кечин.

Эртақда Жамбил деган бир мамлакатда золим хон зулмига қарши Дархон исмли кекса бир қул қизи Ойгул билан биргаликда исён кўтарди. Унинг мақсади хонни ўлдириб, қулларни озод қилиш эди. Аммо, хон исённи бостириб, Дархонни қатл этади. Ойгулнинг ҳусни-жамолига мафтун бўлиб, унга уйланмоқчи бўлади. Бироқ Ойгул хоннинг бу истагини кескин рад этади. Бундан ғазабланган хон қизни зиндонга солади. Хон саройида хизмат қилувчи Тарлон исмли кекса бир қул Ойгулни яширинча зиндондан чиқариб олиб, бир сандиққа озиқ-овқат билан жойлаштириб, дарёга оқизиб юборади.

Ойгул уч ой дарёда оқиб, Жўржон деган жойга келади. Уни бир ўтинчи чол тутиб олиб, ўзи очишга кўрқиб, бозорга элтади. Чолни ўғри гумон қилган соқчилар уни ушлаб подшо ҳузурига олиб борадилар.

Сандиқ очилиб, унинг ичида ётган Ойгулни подшо кўргач, унга ошиқ бўлиб қолади. Подшодан Ойгул қирқ кун муҳлат сўрайди. Аммо, подшо аранг бир кунга фурсат беради.

Ойгул қирқин қизлар билан дарёга чўмилгани боради ва ўзини дарёга отади. Шу пайтдаёқ, Жайхун балиқ уни ютиб юборади.

Сусамбил деган юртда Бахтиёр исмли бир подачи бор эди. Бир кун и у балиқчилардан нон сўраб боради. Балиқчилар нонлари йўқлигини, аммо шу галги тутган балиқларини унга беришларини айтишади. Мана шунда тўрга Жайхун балиқ илинади. Уни Бахтиёр икки ҳўкизга ортиб, уйига олиб келади. Бахтиёр отаси билан балиқ қорнини ёрадилар. Унинг қорнидан Ойгул чиқади. Бахтиёр ва Ойгул бир-бирларини севиб қоладилар.

Ойгул балиқнинг қорнидан дунёда тенгсиз иккита гавҳар топиб олган эди. Улардан бирини чолга беради. Чол уни бир сандиқ тиллага сотиб келади. Улар уй-жойларини тузатиб, тўй-томоша қилиб, бахтли ҳаёт кечира бошлайдилар. Ойгул иккинчи гавҳарни ҳам чолга беради. Чол уни икки сандиқ тиллага сотиб келади. Сусамбилни улар обод мамлакатга айлантириб юбордилар. Бутун халқ Ойгул билан Бахтиёрни яхши кўришади. Улар қўшин тузиб, Жамбилга қул Тарлонни бошлиқ қилиб, Сусамбилга қайтадилар ва мурад-мақсадларига етадилар.

Асарнинг қисқача мазмунидан маълум бўладики, шоир уни халқ эртаги асосида яратган. Асар ғояси халқ эртаги асосида қурилгани боис, қаҳрамоннинг ғалабаси, адолат ва озодлик ғояларининг барқарор топиши билан яқунланади. Демак, бахт ва шодлик куйчиси Ҳамид Олимжон ўзининг олийжаноб инсоний ғояларини фақат ўз шеърларидагина эмас, балки халқ эртакларининг ўлмас

анъанавий сюжетларидан фойдаланиб яратган асарларида ҳам тарғиб ва ташвиқ қилган. Айни шу анъанани у 1939 йилда ёзган «Семурғ» («Паризод ва Бунёд») эртак – достонида ҳам муваффақиятли давом эттирди.

Ушбу эртак – достонда Ҳамид Олимжон халқ эртакларига хос сюжетни ўзгача талқинда ифодалайди. Меҳнаткаш халқ фарзанди Бунёд севги йўлида барча қийин шартларни бажаради, аммо, подшонинг қизи Паризод ўз аҳдида тура олмайди. Эртак-достон севги йўлида алданган Бунёднинг подшо ва унинг бевафо қизини лаънатлаши билан яқунланади.

Агар диққат қилинса эртак-достонда фольклор асарларига хос анъанавий ечим кўзга ташланмайди. Бизнингча, шоир мазкур асарини халқона сюжетнинг ўша пайтларда мавжуд бўлган ҳукмрон мафкура, адабиётнинг синфийлиги тўғрисидаги қарашлар таъсирида ёзган. Ҳукмрон табақа вакилларида одамийлик, севгида садоқат йўқлиги ҳақидаги қарашлар, айни, шу эртак-достонда ўз ифодасини топган. Бундай талқин асар ёзилган давр учун, ҳукмрон мафкура табақалари учун мос эди. Нима бўлганда ҳам Ҳамид Олимжон бутун ижоди давомида халқ ижоди анъаналаридан ижодий фойдаланган. Бу эса шоирнинг нафақат халқ оғзаки ижодининг содиқ тарғиботчиси эканлигини, шунингдек, унинг бадиий йўсиндаги ифодачиси эканлигини ҳам билдиради.

Қурдош Қаҳрамонов,
филология фанлари номзоди

АБСУРД ФАҚАТ МАЪНИСИЗЛИКМИ?

ЁХУД МОДЕРНИЗМ ВА УНИНГ ОҚИМЛАРИГА ДОИР БАҲСЛАР ХУСУСИДА

Истиқлол туфайли пайдо бўлган ижод эркинлиги ўзбек адабиётини жаҳон адабиётида кечган ва кечаётган жараёнларга уйғунлашиш имконини яратди. Шу туфайли адабий танқидда мустақилликнинг илк даврида яратилган асарларни жаҳон адабиёти контекстида тадқиқ қилишга киришилди. Чунончи, модернизмнинг мантиқий давоми, деб қаралган абсурдизм, экзистенциализм, постмодернизм сингари оқимларнинг мазмун-моҳияти, ўзбек адабиётида ушбу оқимларга хос жиҳатларнинг мавжудлиги ва айна шу хусусиятлари туфайли ўзбек насри услубий ранг-барангликка эришаётгани ўтган асрнинг тўқсонинчи ва янги асрнинг дастлабки йилларида адабий танқиднинг етакчи, қизғин мунозараларга сабаб бўлган мавзуларига айланди. Хусусан, «абсурд» тушунчаси, «абсурд адабиёт», «абсурд инсон образи» тушунчалари атрофида кечган баҳсларда бир гуруҳ олимлар ўзбек адабиётида «абсурд асарлар», «абсурд қаҳрамонлар» пайдо бўлганини ижобий тенденция сифатида баҳолашган бўлса, бошқа бир гуруҳ олимлар бадииятдаги, хусусан, Ғарб адабиётидаги бундай талқинларни буткул рад этиб, абсурдизмнинг ўзбек адабиётига мутлақо алоқаси йўқлигини айтишмоқда.

Абсурд адабиёти, бўйича тадқиқот олиб борган хорижлик олимлар бу оқимга мансуб асарларда Ғарб ижтимоий ҳаётидаги ижтимоий жараёнлар, хусусан, инсон шахсининг бегоналашув жараёни ихчам, сиқик тарзда акс эттирилганини таъкидлашади. Умуман, абсурд санъатининг пайдо бўлиши сабабларини тадқиқотчилар инсон шахсининг истак ва хоҳишлари, манфаатлари билан у яшаётган шарт-шароит ўртасидаги кескин ва чуқур антагонистик қарама-қаршилиқларда, деб ҳисоблашади. Аммо, абсурд асарларда бу қарама-қаршилиқ тасвирланмайди, балки, аксинча, ана шундай – имконсиз, иложсиз, боши берк кўча – абсурд шарт-шароит мавжуд воқелик сифатида, инсоннинг табиий ва ўзгармас мавжудлик имкони тарзида талқин этилади. Хулоса эса, қатъий ва ўта бир ёқлама: мавжудликнинг бу ёлғиз имконини ўзгартиб бўлмайди, инсониятга бу боши берк кўчадан чиқишнинг йўли йўқ.

Дарҳақиқат, «модернизм – жўн ҳодиса эмас» (Озод Шарафиддинов), деган ҳақиқатга қанчалик ишонсак, модернизмнинг бир сираси сифатида кўриладиган абсурд адабиётга ҳам рўй берган, мавжуд эстетик-бадиий ҳодиса сифатида қарамоқ лозим. Тушкун дунёқарашни акс эттирган концепцияга асосланган абсурд асарлар азалдан Ғарб адабиёти ва санъатида, фалсафасида мавжуд бўлган эзгин кайфиятдаги қаҳрамонлар ҳолатлари, умидсиз ўй-хаёллари XX аср адабиётида

бадий образларда, сахналарда универсал ҳодисага айлантирилиб кўрсатилди. Бу билан гарблик адиблар икки жаҳон урушини бошдан кечирган, диний эътиқодга ишончи сусайиб кетган, оқибатда яшашдан толиққан, эзгин руҳий ҳолатга тушган гарб кишисининг тирикликдан маъни тополмаганини бир қадар бўрттириб гавдалантирди. Айти пайтда, улар абсурд адабиётининг муайян ижодий принципларини яратишди, бадий-эстетик моҳиятни намоён этишди.

Чунончи, А. Камюнинг «Бегона» романи ҳақидаги Ж.П.Сартрнинг «Бегона»ни тушунтириш»¹ мақоласида абсурд оқимиға мансуб асарда муаллиф бирор-бир тарихий шароит, вазият оқибатида эмас, балки инсон қисмати азалдан чорасиз, одамнинг охир-оқибат ўлимға маҳкум ва бу ҳақиқат қаршисида у ожиз, деган принципға асосланганини кузатамиз. «Бегона» қаҳрамони Мерсонинг чорасизлиги унинг мутлақо «озодлигида» – жамиятға, динға, ўзига ва бошқаларға нисбатан ҳеч қандай масъулиятға эға эмаслигида. Айти шу принцип асар услубини ҳам белгилайди. Умуман, реалистик методдан услубан буткул фарқ қиладиган абсурд адабиёти намуналари тарихий муайянликдан, ҳаётий реал мантиқдан холи. Улардаги воқеа-ҳодисалар бирор-бир давр билан боғланмайди, асосан хаос ичида кечади. Айти шу – реализм методининг асосий принципларига тамоман тескарилиги боис ҳам абсурд адабиёт бевосита модернизмнинг етакчи оқимларидан бири саналади.

Умуман, жаҳон адабиётшунослигида модернизм йўналишиға мансуб оқимлар, уларнинг илдизлари, ижодий, бадий-эстетик принциплари ҳар жиҳатдан таҳлил ва тадқиқ этилган бўлиб, бу оқимлар, жумладан, абсурд адабиёт ҳам тарихан юзаға келган эстетик ҳодиса сифатида тан олинади. Уни қабул қилиш ёки қилмаслик, бу оқим намоёндаларининг қарашларини, асарларини жаҳон бадий тафаккуриға қўшилган бир ҳисса сифатида тасдиқлаш ёки рад этиш китобхон, адабиётчи ёки ижодкорнинг ўз ихтиёридаги иш.

Биз бу ўринда фақат ушбу фактларни эслатиб ўтишни лозим, деб ўйлаймиз: абсурд адабиёт намоёндалари деб танилган А. Камю ва С.Беккет ижодлари халқаро Нобел мукофотиға лойиқ топилган бўлса, Э.Ионесу Франция Фанлар Академияси аъзолигиға сайланди. Нафақат бу адиблар, балки, умуман, модернизм адабиётида, хусусан, абсурд адабиёти атрофидаги баҳс-мунозаралар мазкур оқимнинг жаҳон адабиётида муҳим ўрни борлигини тасдиқлайди.

Истиклол даври ўзбек танқидчилигида модернизмнинг бадий-эстетик хусусиятлари, моҳияти атрофида, хусусан, абсурдизм, постмодернизм каби йўналишлари борасида хилма-хил, гоҳида бир-бириға тамоман зид қарашлар олдинға сурилди. Таниқли адабиётшунос Умарали Норматов 1993 йил «Шарқ юлдузи» журналида чоп этилган. «Умидбахш тамойиллар» номли мақоласида 90-йиллар бошидаги ўзбек насрида етакчилик қилган тенденциялар ҳақида сўз юритиб, анъанавий реалистик асарлар билан бир қаторда, инсон руҳиятини янгича услублар воситасида бадий тадқиқ этишға, инсонни ижтимоий тип сифатида эмас, балки ўзига хос сирли-синоатли мавжудот сифатида талқин этишға эътиборнинг кучайганлигини, экзистенциализм фалсафасиға таяниб ёзилган асарлар, жумладан, «абсурд асар, абсурд қаҳрамонлар ҳам кўпайиб қолгани»ни таъкидлайди: 80-йиллар охири, 90-йилларнинг бошларидаги вазият бизда абсурд адабиётнинг, абсурд инсон образининг туғилиши учун замин тайёрлади» Мунаққид ушбу мулоҳазалари асосида Э. Воҳидовнинг «Ватан умиди», А. Ориповнинг «Фожеа», М. Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор», Ў. Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар», Ш. Холмирзаевнинг «Олабўжи», О. Мухторнинг «Минг бир қиёфа» асарларида, Н. Эшонқул ҳикояларида муаллифлар қаҳрамонларнинг умри, фаолияти, амал қилган ақидалари, яшаган муҳити бемаънилигиға алоҳида урғу беришганини айтиб, бу асарларни «абсурдни эслатувчи асарлар», деб атайди.

¹ Сартр Ж.П. «Бегона»ни тушунтириш», «Называть вещи своими именами», китобида, «Прогресс» М., 1986. 93-бет.

Албатта, инсоният тараққиётига, инсонпарварлик ақидаларига, умуминсоний кадриятларга зид бўлган шўролар ғояси мислсиз фожиаларни келтириб чиқарди, халқларни эътиқодидан айирди, ғайригуманистик тартиботларни жорий этди. Айни шу шароит, вазият Умарали Норматов мақоласида тилга олган асарларда кучли танқидий руҳда фош этилган. Ижодкорлар собиқ шўро мафкураси билан бирга унинг ёлғонга қурилган сиёсатини инкор этадилар, бу сиёсатнинг инсонлар тақдиридаги мудҳиш оқибатларини реалистик, мажозий, шартли образ ва тимсолларда, турли услубларда тасвирлайдилар. Бу тасвирларнинг абсурд асарлардаги ҳолат, вазият, қаҳрамон тасвирларига қанчалик мувофиқлиги айрим мулоҳазаларга туртки беради. Маълумки, абсурд адабиётининг етакчи принципларидан бири ундаги шароит вазиятнинг муайян тарихий даврга мутлақо алоқасизлиги билан изоҳланади. Абсурд асарда айни ҳолат, вазият мавжуд, бироқ бу қайсидир тарихий шароитнинг сабаб ва оқибатлари эмас.

Экзистенция («*exsistentia*») – мавжудлик абсурд асар замирида ҳақиқат маъносида келади. Инсоннинг мавжудлиги – экзистенцияси, абсурд асарда, унга қайсидир йўсинда таъсир ўтказиши мумкин бўлган ташқи омилларни, дейлик ғоялар, панду насиҳатларни, йўл-йўриқларни тан олмайди. Яъни, абсурд асар қаҳрамони буларнинг ҳаммасидан холи – у тамоман «озод». Абсурд қаҳрамоннинг фожиаси ўзида ва буни унинг саъй-ҳаракати, фикр-ўйи, ўзининггина экзистенцияси – мавжудлиги белгилайди. Бундай қаҳрамон учун ҳаётда маъни йўқ, яшашнинг ўзи арзимас бир машғулотдир. Айни пайтда эса (А. Камюнинг «Бегона» романи бош қаҳрамонини эслайлик), у нимагадир умид боғламайди ва умидсизликка берилмайди, у шунчаки мавжуд, холос.

Бир сўз билан айтганда, абсурд асар матнидан қурилишига, вазият, ҳолат ифодасидан якунига маънисизликка бўйсундирилган бўлади. Бундай асарларда реал ҳаётдан айрим деталлар, иборалар ишлатилса-да, асосан, реалистик тасвир услубидан тамоман фарқли тасвир устунлик қилади.

Абсурд адабиёти намуналарига хос ушбу умумий жиҳатларни назарда тутсақ, Умарали Норматов мақоласида ўзбек адабиётида яратилган бир қатор асарларни абсурд адабиётига мансуб дейиши эътироз туғдиради.

Тўғри, мунаққид собиқ шўро воқелигини фош этган асарлардаги фожиавий саҳналар тасвири, фожиали қаҳрамонлар тушган ҳолатлар тасвирини абсурд воқеликнинг бадиий талқинлари сифатида қабул қилганини тушуниш мумкин. Бу асарларда чиндан ҳам «ҳалокатга маҳкум тоталитар тузум ва яккаҳоким мафкуранинг даҳшатли мажозий манзаралари чизилади», хусусан, Н. Эшонқулнинг «Тобут» ҳичоясида «даҳшатли мажозий ифода асли тарҳи нобоп, ҳалокатга маҳкум жамиятнинг тимсоли даражасига кўтарилади». Бироқ, фожиали шароит, вазият тасвири, фоже қаҳрамон образи ҳали абсурд асар ва абсурд қаҳрамон моҳиятини ўзида акс эттирмайди. «Фожа» категорияси «абсурд» тушунчасидан тамоман фарқли экани ўз-ўзидан аён.

Умарали Норматов «Ўтмишдан эртақлар» ва абсурд» мақоласида А. Қаҳҳорнинг «Сароб» романи, асар бош қаҳрамони Саидий образи экзистенциализм фалсафасига асосланган адабий принциплар асосида яратилган, деган фикрни илгари суради, «Саидий руҳиятида маънавият инқирози тасвирида экзистенциализм фалсафасига асосланган адабий принциплар мажудлиги»ни таъкидлайди. Шунингдек у «Ўтмишдан эртақлар»даги бадиий талқинларни – ночор вазият, жаҳолат ва адолатсиз турмуш манзараларини, турли ҳолатдаги қаҳрамонлар саъй-ҳаракатларини абсурд муҳит, абсурд муҳитга муносиб исён ва маънисиз хатти- ҳаракатларга йўяди. Пировард натижада, мунаққид ўзини-ўзи инкор этадиган хулосаларга келади. Жумладан, «Қаҳҳор асарларидаги абсурд, шунингдек, экзистенциализм аломатлари Овруро модернистик адабиётидан фарқли ўлароқ, релизм анъаналари заминиди шаклланган, мустабид мафкура, синфийлик тушунчалари ғуборларидан бутунлай холи бўлмаган ҳодисадир», деб ёзади. Модомики, А. Қаҳҳорнинг мақолада тилга

олинган асарлари реализм анъаналари заминида юзага келган, ҳатто, улар мустабид мафкура, синфийлик тушунчаларидан холи эмас экан, бу асарлардаги ўтмишнинг қоронғу манзаралари чизилган ўринларини далил сифатида келтириб, уларни абсурд адабиётга боғлаш, бизнингча, тўғри эмас. Шу маънода абсурдни бир томонлама, яъни, фақат воқеликка, аниқроғи, шўро даври воқелигига боғлаб талқин этиш ҳам нотўғри. Аёнки, абсурд, энг аввало, инсон субъекти билан, унинг дунёқараши, фикрлаш тарзи, мавжудлиги билан боғлиқ ҳодисадир.

Умарали Норматовнинг юқорида қайд этилган мақолалари адабий жараёнда қизгин мунозарага сабаб бўлди. Чунончи, филология фанлари доктори Баҳодир Саримсоқов (Оллоҳ раҳматига олсин) ўзининг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2002 йил 28 июн сонидан чиққан «Абсурд маънисизликдир» мақоласида «абсурд» тушунчасининг маъносидан («маънисизлик») келиб чиқиб, Умарали Норматовнинг А. Қаҳҳор «халқ ҳаётидаги айна шу маънисиз – абсурд ҳаётни кашф этиб» бергани ҳақидаги фикрини рад этади: «Биз ўтмишимизни абсурд дея олмаймиз. Айна шу оғир ҳаёт бағрида аجدодларимиз яшади, ёруғ келажак учун интилди, курашди, демак, яхшими-ёмонми ўтмишимизда маъно бор».

Шу ўринда, бирор халқнинг ўтмиши ёки муайян тарихий давр том маънодаги абсурд асар учун объект бўлолмаслигини, абсурд адабиёти муайян замон ва макон билан боғланмаслиги – айна шу принциплари билан абсурд адабиёти реалистик адабиётдан кескин фарқланишини инобатга олсак, ҳар иккала мунаққиднинг таъкиду талқинларига эътироз туғилади.

Баҳодир Саримсоқов абсурд тушунчаси А. Қаҳҳор ижодига мутлақо ёт эканини тўғри таъкидлаган ҳолда, мақоласида «абсурднавислик», «маънисиз адабиёт», «субтсиз экзистенциализм» каби ибораларни ишлатади. Бир ўринда олим шундай ёзади: «А. Қаҳҳорни соцреализмдан айириб олиш учун уни бир ботқоқдан олиб, иккинчисига ташлаш шартми?!»

Олимнинг юқорида келтирилган иборалари ва кейинги ўхшатиши унинг абсурд адабиётига, экзистенциализмга қарашини аниқ акс эттириб турибди. Албатта, бу қарашда ёт мафкурага қарашга ўхшаш муносабат мавжуд. Баҳодир Саримсоқов ана шу муносабатнинг эҳтиросли баёнига берилиб, абсурд фалсафаси, абсурд адабиётини соцреализм каби бир ботқоқ дейди. Албатта, бу бир муносабат холос. Абсурд адабиётнинг туб моҳияти ҳақида таҳлилий баҳо ёки таъриф эмас. Баҳодир Саримсоқов абсурд адабиёт жаҳон бадиий тафаккурида мавжуд ҳодиса эканини инкор этмайди: «Абсурд фалсафанинг йирик намоёндаларидан бири А. Камю «Бегона», «Сизиф ҳақида миф» каби асарларида абсурд адабиётнинг ёрқин намуналарини яратди...», деб ёзади. Бироқ, мунаққид «экзистенциализм»га нисбатан «субтсиз» сифатловчисини тўла англаган ҳолда ишлатади ва «бу масалада баҳслашишга ҳаммиша тайёрман» дегандек, абсурд адабиётнинг ёрқин намуналари ҳақида ҳам «алоҳида баҳс юритиш мумкин»лигини айтиш билан чекланади. Аксинча, муаллиф мавзуга алоқаси бўлмаган масалалар, абсурд туйғунинг зарари, ундан асранишга тааллуқли омил ҳақида фикр юритади.

Албатта, бундай «олдиндан тайёр позициядан» туриб абсурд адабиётига холис ёндашиб бўлмайди. Зеро, эҳтиросли қараш абсурд адабиётни тушуниш ва талқин этишга халал беради. Баҳодир Саримсоқов аввалбошданок мақоласига «Абсурд маънисизликдир», дея сарлавҳа қўяди, яъни, бу «маънисизлик маънисизликдир» дегани. Олим абсурд адабиётини, бошқача айтганда, инсоннинг ҳаётда мавжудлигининг, яшашининг маънисизлиги ҳақидаги адабиётни маънисизлик адабиёти тарзида талқин этади.

Албатта, модернизм адабиётини, абсурд санъатини, бошқа барча оқимлар каби қабул қилиш ёки қилмаслик ҳар бир шахснинг инон-ихтиёрига боғлиқ. Бироқ, бевосита мутахассис сифатида нафақат бирор-бир оқим, ҳатто оддий бир асар атрофида баҳс кетганда ҳам олдиндан тайёр қолиплар кўмагида шошилиш ҳулосага келиш қутилган натижани бермайди.

Айни пайтда, бу икки мунаққид эгаллаган икки хил позиция модернизм адабиёти таҳлили ва талқинига ўзбек танқидчилигидаги икки хил ёндашувни ўзида акс эттиради. Бу ёндашувларнинг бирида модернизмга, хусусан, абсурд адабиётига беҳад ҳавас ва ҳайрат акс этса, иккинчи ёндашувда, умуман, абсурд адабиётини экзистенциализм фалсафаси билан бирга қўшиб рад этишга жазм этиш аниқ сезилади.

Истиқлол даври танқидчилигимизда холислик ва вазминлик билан, илмий таҳлилга асосланган, айнан, модернизм адабиёти, хусусан, абсурд адабиёти тадқиқига доир салмоқли ишлар ҳам амалга оширилмоқда. Бунга бир мисол тариқасида ёш адабиётшунос Узоқ Жўрақулнинг бадиият ва назария масалаларига бағишланган «Худудсиз жилва» илмий-адабий мақолалар китобини келтириш мумкин.

Абсурд фалсафаси ва адабиётини муаллиф «инсон дунёсига хос худудсиз жилванинг бир шуъласи»¹, дея образли таърифлайди. Жилванинг шуъласи ва унинг худудсизлиги инсон дунёсига нақадар хослигини Узоқ Жўрақул қисқа, аммо, теран мантиққа асосланган мулоҳазаларда очиб беради. Рисолада биз абсурд ниманинг оқибати экани, уни пайдо қиладиган омиллар, абсурднинг моҳияти, бардавомлиги, бошқача айтганда, инсон ботинидаги «умри», Европа фалсафий-бадиий тафаккурида универсал бадиий ҳодисага айланган абсурд адабиёти асосида ётган принциплар абсурд асарларнинг қайси хусусиятларида намоён бўлиши, мазкур тушунча билан боғлиқ умумий маълумотларнинг аниқ, илмий теран талқинини кузатамиз. Абсурд адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ёзар экан, мунаққид, бу адабиётнинг машҳур намоёндаларидан А. Камю, С. Беккетларнинг асарлари таҳлилидан келиб чиқиб фикр юритади ва уларнинг энг муҳим ўзига хос хусусиятларини қуйидагича умумлаштиради: «Маълум бўладики, абсурд «мазмун» учун абсурд шакл талаби мавжуд экан. Демак, мавҳум хронотоп, мавҳум сюжет, мавҳум ҳаракат, мавҳум нутқ (услуб), қиёфасиз персонаж ва ечимсиз «ечим» абсурд асарнинг муҳим шартларидандир».

Дарҳақиқат, «модернизм», «постмодернизм», «абсурд», «экзистенциализм» каби тушунчалар ҳақидаги ўз қарашларини, илмий хулосаларини хорижлик адабиётшунослар эришган натижа-андозалар билан асослаш ва шу аснода ўзбек адабиётида бўй кўрсатаётган янги услублар ҳақида фикр юритиш бугунги ўзбек адабий танқиди методологиясининг муҳим хусусиятларидан бирига айланиб бормоқда.

Атоқли ёзувчи Пиримқул Қодиров «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 2004 йил 26 март сонида эълон қилинган «Маънавият, модернизм ва абсурд» номли мақоласида Жеймс Жойс асарларини тушқунлик ва нигилизмда айблар экан, унга, умуман, модернизм ва абсурдга постмодернизмни қарши қўяди: «...тушқунликка тушган ва нигилизмга берилган анъанавий модернизмнинг ўрнига келаётган ва жаҳон бўйлаб тан олинаётган бағрикенг, маънавияти бор постмодернизмга нисбатан хайрихоҳ бўлишимиз керак, деб ўйлайман». Ушбу фикрнинг исботи тарзида Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романини мисол келтириб, мақола муаллифи юритган мулоҳазалардан «бағрикенг, маънавият бор постмодернизм» ҳақида мантиқан асосланган бирор-бир кузатишни илғаш қийин. Агар Пиримқул Қодиров Хуршид Дўстмуҳаммад романини постмодерн адабиётининг намунаси деб қараётган бўлса, у ҳолда, мазкур асар қайси жиҳатларига кўра, постмодерн оқимига мансублигини айтиши лозим эди. Қолаверса, модернизм тушқун, нигилистик бўлган ҳолда, унинг бир оқими – постмодерн ёруғ ва оптимистик бўлишини қандай изоҳлаш мумкин?

Мақола муаллифининг абсурд борасидаги қарашлари ҳам жуда кўп саволларни туғдиради. «Афсуски, – деб ёзади мақола муаллифи, – Камюнинг абсурдга оид фикрларини нотўғри талқин этувчилар бор. Улар ҳаётда абсурд бўлгани каби,

¹ Узоқ Жўрақул. Худудсиз жилва. Тошкент, «Фан» нашриёти. 2006 йил.

адабиётда ҳам абсурд асар, абсурд ижод бўлиши мумкин, деб ҳисоблайдилар». Эҳтимол, мақола муаллифи абсурд адабиёти, абсурд театри аллақачон мавжудлигидан беҳабардир. Акс ҳолда, реалист ёзувчи сифатида, модомики, ҳаётда абсурд бор экан, унинг адабиётга кўчишини ҳам эътироф этарди.

Пиримқул Қодиров мақоласидаги баҳсли ўринлар танқидчилик эътиборидан четда қолмади. Профессор Қозоқбой Йўлдошевнинг «Филология масалалари» илмий-методик журналининг 2004 йил 2–3-сонларида нашр қилинган, «Ўзбек модерн адабиёти: илдизлар, принциплар ва хусусиятлар» мақоласида ўзбек модерн адабиётининг етакчи хусусиятлари кўрсатилган.

Қозоқбой Йўлдошев принципал мезонлардан келиб чиқиб, Пиримқул Қодировнинг юқорида тилга олинган мақоласи таҳлилига киришади ва бу мақолани янги фалсафий-эстетик йўналишни эскича қолиплар асосида баҳолашга уриниш деб таърифлайди. Пиримқул Қодировнинг Жойсинг «Улисс» романи билан ёш ёзувчи Тўхтамурод Рустамовнинг «Капалаклар ўйини» романини қиёслаб, ёш адибнинг Жойс таъсирида антигуманизмга эргашгани ҳақидаги қарашларига танқидий муносабатини очиқ-ойдин, ишонарли тарзда баён этади. Олим Пиримқул Қодиров қарашларини таҳлил қилар экан, унинг модернизм билан постмодернизмни бир-бирига қарама-қарши қўйиши мантиққа зид эканлигини таъкидлайди. Муаллиф фикрича, постмодернизм моодернизмдан ўсиб чиққан: «Ширин мевасини еган одам оғочини кесиб ташламайди». Шу боис, Пиримқул Қодиров мақоласида абсурдчи А. Камюни модернчи Ж. Жойсга, «постмодернчи» Х. Дўстмуҳаммаднинг асарини модерн йўналишида ёзилган бошқа ўзбек ижодкорлари асарларига қарши қўйиб талқин қилинишидан таажжубланади.

Мақолада Қозоқбой Йўлдошев абсурд адабиётга ҳам алоҳида тўхталиб, унинг характерли хусусиятларини тавсифлаб, жумладан, қисматни тан оладиган мусулмон аҳлида абсурд ҳолат, туйғу бўлмаслигини айтади. Муаллиф фикрича, «Одам қаноатга келса, ўз қисматини ўзи тайин этолмаслигини, чиранишлари беҳудалигини тан олса, абсурд тугайди. Чиндан-да, абсурд маънисизлик, лекин тузумнинг, ҳаётини тартибларнинг маънисизлиги эмас, балки одам умри, қисмати, пешонаси урилишларининг мутлақ тақдир олдидаги маънисизлигидир. Абсурд адабиёт, айримлар ўйлаганидек, адабиётнинг маънисизлиги эмас, балки маънисизликнинг адабиётидир».

Айни пайтда, Қозоқбой Йўлдошев мақоласида ҳам баҳсталаб ўринлар, мантиқан зид фикрлар кузатилади. Бундай ҳолни биз мунаққиднинг адабиётнинг оммавий бўлмаслиги сабабини унинг хос одамларга мўлжаллаб ёзилиши билан изоҳлаганида, модерн ва абсурд адабиётга берган таъриф ва шарҳларида кўрамыз. Мунаққид биринчи фикрига асос қилиб одамларнинг бугунги кунда шахслаша бошлаганини, шу боис, уларда ўз шахсиятига хос алоҳида дид, қизиқиш ва ҳиссиёт системаси борлигини келтиради: «Алоҳида шахслар томонидан, алоҳида шахсларга мўлжаллаб, алоҳида йўсинда битилган асарларнинг оммада бирдай қизиқиш уйғотиши мумкин эмас», деб ёзади олим. Бундай нуқтаи назар адабиётни иккига – алоҳида шахслар адабиёти ва оммага мўлжалланган адабиётга ажратишга олиб келади. Бу эса, бадийлик талабларига зид, чунки бадий асар қандай йўсинда ёзилмасин, қайси оқимга мансуб бўлмасин, барибир, бадийликнинг умумий қонуниятларидан ташқарида яратилмайди. Алоҳида шахслар учун алоҳида асарлар ёзиш ва унинг алоҳида бадийлик мезонларини яратиш – беҳуда ҳаракатдир. Иккинчидан, мунаққид бу ўринда ижод психологияси, бадий асарнинг яратилиш жараёни ҳақида нотўғри тасаввур бераётир. Ижод психологиясидан маълумки, ҳеч бир ижодкор ижод жараёнида ўз асарини муайян савиядаги китобхонни назарда тутиб, айниқса, унга мўлжаллаб яратмайди. Бадий асар – илҳом ва ижод маҳсули. Агар у алоҳида шахсга ёки тоифага мўлжалланар экан, унда ижод жараёнида ақл, бошқарув устунлик қилади ва бундай асар ҳеч қачон чинакам бадиият намунасига айланмайди.

Бир ўринда Қозоқбой Йўлдошев шундай ёзади: «Шуни таъкидлаб айтиш керакки, абсурдни модернизмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизм оғоч бўлса, абсурд унинг меваси. Мевани дарахтга қарши қўйиш керак эмас». Қизиғи шундаки, мунаққид айтиши шу мақоласида ўзбек модерн адабиёти мавжудлиги, у ўзбекна модерн эканлигини таъкидлаб туриб, ўзбек абсурд адабиёти йўқ нарса, дейди: «Модернизмнинг ўзбекна кўриниши бўлиши мумкин. Лекин абсурднинг ўзбекчаси бўлмайди». Модернизмни таъбир жоиз бўлса, дарахт десак, абсурд унинг шохидир Қандоқ қилиб ўзбек адабиётида улардан биттаси бор-у, иккинчиси йўқ, дейиш мумкин. Афсуски, мақоладаги бу каби фикрлар мантиқан асосланмай айтилгани боис изоҳталаб бўлиб қолган.

Модернизм адабиётига психоанализнинг таъсири ва, айти пайтда, психоаналитикларнинг нафақат модернистик асарлар, балки, умуман, бадиий асарларни ўз тадқиқотларида муайян илмий хулосаларини далиллаш учун аниқ далиллар тарзида келтирганлари ушбу соҳаларнинг ўзаро боғлиқлигидан ва бири иккинчисига узвий алоқадорлигидан далолат беради. Бу жиҳатлар Узоқ Жўрақулнинг юқорида қайд этилган китобига киритилган «Миф ва ижодий жараён», «Психоанализ ва бадиий ижод» мақолаларида тилга олинган.

Таъкидлаш жоизки, психоанализ ва бадиий ижод жараён билан боғлиқ масалалар ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида нисбатан янги тадқиқот соҳасига мансуб. Шунга қарамай, Узоқ Жўрақул мазкур мавзуларнинг моҳиятига кириб, ҳар бир тушунча, илмий истилоҳларни ўз ўрнида ва ўз маъносида қўллаб фикр юритишга интилади.

Модернизм оқимларининг пайдо бўлиши сабабини изоҳларкан, тадқиқатчи «абсурд ва экзистенциализм фалсафасининг газак олиши икки жаҳон уруши билан боғлиқ», деб ҳисоблайди. Шуни айтиш жоизки, тадқиқотчи айтган «икки жаҳон уруши» модернизм адабиётини юзага келтирган ташқи омиллардан бири, холос. Бу адабиётнинг пайдо бўлишига Ғарб фалсафасида, санъатида, адабиётида, бадиий тафаккурда тубдан янгиланишга бўлган зарурат ҳамда бадиий-эстетик эҳтиёжлар ҳам омил бўлганини назардан қочирмаслик керак.

«Хаос ва космос» тушунчалари шарҳи орқали модернизм оқимига хос хусусиятлар ҳақида фикр юритаркан, Узоқ Жўрақул шундай ёзади: «Юқорида модернизм адабиётини сўз бўронига мутлоқ эрк беришга уринувчи оқим, дея таърифладик. Энди ушбу таърифни янада ривожлантириб, модернизм хаотик сўз оламини айнан акс эттиришга жаҳд қилган оқим, дейишдан қўрқмаймиз». Назаримизда, муаллифнинг ўзига-ўзи «қўрқмаймиз» дейишида кўпроқ иккиланиш борлигини илғаш қийин эмас. Зеро, Узоқ Жўрақулнинг модернизмни «хаос ҳукмидаги ижод жараёнининг айнан ўзи», дея баҳолаши бирёқлама хулосадир. Айти масалада эса, академик Д.В. Затонскийнинг фикри шундай: «Айримлар ўзларича Оламини ҳали Апокалипсислар охирига етмаган, Космос сифатига кириб улгурмаган, яъни, ҳали қандайдир ўзгача тартиблар бўйича мавжуд бўлиб турган макон деб, бошқалар эса, ҳеч қандай қоидалар амал қилмайдиган Хаос кўринишида тасаввур этишга мойил. Модернизмнинг гоҳида, ўзининг Жаннат ҳақидаги тасаввурини беришга уринганида, «космик» бўлиб кўринишини, гоҳида ўзи яратган Утопияси барбод бўла бошлаганда эса «хаотик» бўлишини таъкидларкан, «Посмодернистик дунёқараш бир пайтнинг ўзида ҳам «космик», ҳам «хаотик». Жеймс Жойс бу борада ҳатто «хаокосмос» деган галати сўз ўйлаб топган. Бу сўз олам қурилишини қандайдир абсурд сифатида ифодалайди»¹.

Бизнинг назаримизда ҳам, модернистик асарларни, бундай асарлар матнини, Узоқ Жўрақул тўғри таъкидлагандек, улар «бетартиб ҳаракат ва сўз тизимларида намоён бўладими» ёки «зоҳирий тартиб, шакл ва мазмундорликда намоён этилган»

¹ Затонский Д.В. «Модернизм и постмодернизм» Из-во Фолно. Аст 2000. С. 253

бўладими, бундан қатъи назар, мутлақо хаотик талқинга мансуб, «ботинида хаотик мазмун яширинган космик шакл кўриниши» дангина иборат, деб бўлмайди.

Узоқ Жўрақул «Психоанализ ва бадиий ижод» мақоласида психоанализнинг шаклланиш принциплари, моҳияти ва методологик ўзига хосликлари ҳақида муайян тасаввур беради, психоанализ ва адабиёт ўртасидаги боғлиқ жиҳатларга тўхталиб, мазкур соҳаларнинг ҳар иккаласи учун «ягона талқин объекти – бу инсон» эканини қайд этади. Мақолада психоанализ назарий адабиётшуносликнинг бир таркибий қисми экани, умуман, адабиёт психоанализга нисбатан ҳам объект, ҳам субъект вазифасини бажариши Фрейднинг «Кундалик ҳаёт психопатологияси», «Достоевский ва падаркушлик», «Чечанлик ва унинг онгсизлик муносабати» тадқиқотлари таҳлили ва талқини орқали батафсил далиллаб берилади.

Дарҳақиқат, психоанализ, умуман эса Фрейд назариясининг модернизм адабиётига таъсири масаласида жуда кўп тадқиқотлар яратилгани маълум. «Модернизм қомуси» дея таърифланган Ж. Жойснинг «Улисс» асарида тадқиқотчилар ёзувчининг Фрейд «изидан бориб» қахрамонлари онг остини таҳлил этганини, фрейдча рецептлар орқали уларнинг фобия ва комплексларини очиб кўрсатганини айтишган. Ж. Жойснинг ўзи эса, бундай талқинларни тан олмаган, психоанализ методларини инкор этган. Шунга қарамай, «унинг прозасида, шубҳасиз, психоаналитик йўналиш билан боғлиқлик кузатилади, – деб ёзади рус тадқиқотчиси С. Хоружий. – Асосий боғлиқлик оддий: Жойс ҳам, психоаналитиклар ҳам онг фаолиятига, олдинги давр адабиётидагидан кўра, синчковроқ, микроскоп аниқлигида кириб боришга уринишган, бу вазифани адо этишда Жойс Фрейд ёки Юнг изидан бормайди, балки мустақил ёндашади».

Психоанализ санъат ва адабиёт билан узвий алоқадаги илмий соҳа сифатида XX асрда ўзининг тўла шаклланиш босқичига эришди. Узоқ Жўрақул тўғри таъкидлаганидек, «адабиётшуносликнинг бир тадқиқ усули ўлароқ, унинг таркибий қисмига айланади». Бунинг ўзбек адабиётшунослигидаги илк тасдиғи айни Узоқ Жўрақулнинг биз юқорида тилга олган мақолаларидир. Гарчи, уларда мазкур тадқиқот усулининг пайдо бўлишига туртки берган назарий манбалар, уларнинг моҳияти, самаралари ҳақида умумий тарзда маълумот берилиб, бу усулда яратилган ўзбек адабиёти намуналари тадқиқ этилмаган бўлса-да, дастлабки уриниш сифатида эътиборга лойиқ.

Айни шундай изланишлар бугунги кунда ўзбек танқидчилигининг методологияси бойиб, ранг-баранлик касб этаётганидан, унинг тубдан янгиланаётганидан далолат беради.

Йўлдош Солижонов,

филология фанлари доктори;
Мунира Қўқонова,

талаба

УЙҒОНИШ ВА УЙҒОТИШ ИСТАГИ

Ўзбекистон халқ шоири Усмон Азим шеърятда ўз йўлини топган, ўз овозига эга бўлган, ўзига хос поэтик олам яратган ижодкор. Шоир шеърларининг лирик қаҳрамони замондошини уйғотиш, ўзига келтириш, хушёр торттириш ниятида турли қиёфаларда намоён бўлади, ранг-баранг оҳангларда суҳбат қуради, ҳар хил усуллар билан кўнгилга йўл топишга уринади.

Усмон Азимнинг биринчи тўплами – «Инсонни тушуниш» нашр этилганига ўттиз йилдан ошди. Шоир илк ижодий қадамиданоқ ўз олдига «Инсонни тушуниш керак!» деган ниятни қўяди. Бунинг учун шоир ростгўйликни мақсад қилиб олди. Иккинчи китобини «Қолат» деб номлади. Тўпلامда шундай сарлавҳали шеър йўқ, бироқ ундаги барча шеърлар инсон руҳиятини, психофизиологик ҳолатини, суратию сийратини англашга йўналтирилган. Ижодкорнинг эстетик нияти «Параллель чизиқлар» номли шеърда ўз ифодасини топган. Лирик қаҳрамон эгри йўллардан юриб мақсадига эришгандан кўра, параллель чизиқлар сингари одамлар билан ёнма-ён ҳаракат қилишни афзал қўради.

Усмон Азим ўз мақсадини амалга ошириш йўлида тинмай изланадиган ижодкор. Энди ўз ҳолатини англашни ҳам истамаётган кимсаларга ҳақиқий башарасини кўрсатиш учун юзига

«Кўзгу» тутиб, «Уйғониш азоби»ни англатишга ҳаракат қилди.

Шоир ўтган ижодий фаолияти давомида китобхонларга қатор шеърый, насрий, драматик асарлар, киносценарийлар тақдим этди. Уларнинг барчасига хос бўлган фазилат шундан иборатки, ижодкор қайси жанрга мурожаат қилмасин, энг аввало инсон қалбини тадқиқ этишга, рост сўзлар билан унинг кўзини очишга уринади. Усмон Азим асарларининг бош қаҳрамони ҳақиқатгўй инсондир.

Усмон Азим шеърларининг асосини Ватанни англаш, ўзликка қайтиш, вафодорлик, фидойилик туйғуси ташкил этади. Лирик қаҳрамон минг бир бўлакка бўлиниб кетса ҳам «Ватан» деган сўзни эшитганда бирлашиб, тирила бошлайди, қадини тиклайди. У «Ватан» сўзидан вужудига қувват, мақсадига журъат, юрагига жасорат топади. Хулоса шуки, «Ватандан бошқа бир сўз қалбимга мос тушмади», дейди. Бу мўътабар сўзнинг маъносини ўқувчига англатиш учун Усмон Азим турли шакл ва усуллардан фойдаланади. Унинг китобларини варақлар эканмиз, халқона, «чапани ёки жайдари шеърлар»га, ««Хамса»га татаббуъ», хокку, учликларга дуч келамиз. Лекин ҳаммасининг асоси, илдизи битта. Ватанга муҳаббат, муҳаббатда вафодорлик, вафода қатъият,

қатъиятда интизом, интизомда имон-пилик...

Шоир шеърларида Ватан образига параллель равишда Эрк образи ҳам яшайди. Лирик қахрамон майдалашган, бўлинган, «Мисқол-мисқол эрк»ни тан олмайди, унга «Эрк керакдир бутунлигича». Усмон Азимнинг «Эрк қақида шеърлар» деб аталган алоҳида туркуми ҳам бор. Эрка ташна лирик қахрамон учун «Эрк-манзилмас, эрк йўлдир». Уни фақат йўл юриб, излаб, журашиб топиш мумкин. Бу йўл жуда олис ва машаққатли. Бироқ, бундан чўчимаслик керак. Чиндан ҳам Усмон Азимнинг лирик қахрамони танлаган йўлидан қайтмайдиган, ўзини аямайдиган жасур инсон қиёфасида намоён бўлади.

Унинг шеърларида тун ва кун, само ва замин, вужуд билан руҳ, ҳаёт ва мамот ўртасидаги чизгилар, баҳс-мунозаралар аксини худди кўзгудагидек бир-бир кўра бошлаймиз.

Шоир шеърлари ҳаёт ҳақиқатларини бадий образлар орқали ифодалаб беради. Бунинг учун Усмон Азим гоҳ Элбек бахши, гоҳ Алпомиш образларига, гоҳ йил фаслларига мурожаат қилади. Масалан, шоирнинг «Бахшиёна» тўплами бошдан охиригача Элбек бахши билан Эломан бахши айтишувлари асосига қурилган. Улар орқали ижод аҳлининг халқ олдидаги бурчи, сўз қадри, инсон эрки улуғланади. «Сайланма»си эса, аввалги китобларидан олинган шеърларидан ташқари, шартли равишда, «Кўнгил», «Тазарру боғлари» («Муқаддима» ва «Хотима»дан ташқари «Қишки боғ», «Ёзги боғ», «Кузги боғ»ларга бўлинган), «Турмуш сураглари», «Хурлик қақида шеърлар» деб номланган бўлимлардан иборат. Улар таркибидаги шеърлар орқали маълум мақсад илгари сурилади. Бундай ўзига хослик шоирнинг «Куз» деб аталган тўпламида ҳам намоён бўлган.

«Куз» тўпламини шоир шартли равишда етти дафтарга ажратади. Ҳар бир дафтарга шеърлар мундарижасига қараб ном берилган. Биринчи дафтар – «Севги» деб аталиб, унда шоир кўнглининг энг тубидан жой олган муҳаббати қақида сўз боради.

Усмон Азим қалбига «титроқли дунё» солган севги хусусида жўшиб ёзади. Уни ўзича талқин қилади. Шу билан бирга, унинг дилида шубҳа уйғонади. Энди қандай яшайман?

Лирик қахрамоннинг жони азобда, вужуди дарддан тўлғонади. Эски аламлилар унинг жисмини эзади, андуҳлар қалбидаги умид ғунчаларини уза бошлайди:

**Бу кеча келтирди қанақа хатар –
Қай олис аламлилар эзар жисмиمنى?
Қалбга яқин келди қай унут қадар –
Жонимдан бир ингроқ узди исмигни?!**

Ҳар бир шоир қаламида ишқ васфи ўзига хос куйланади. Ижодкорларнинг муҳаббатга қараш раанг-баранг, бир-бирига ўхшамаган ташбеҳлар, баъзида эса бири иккинчисини тўлдирадиган дил изҳорларидир. «Муҳаббат инсониятни ҳайвонот олаmidан суғуриб олган кучдир» (Зигмунд Фрейд). Шундай экан, ҳар бир шоир севги мавзусига қўл уриши, у ҳақда ёниб куйлаши табиий. Муҳаббат мумтоз адабиётимиздан бошлаб, абадий ва ўлмас мавзу бўлиб қолаверади.

Тўпламдаги иккинчи дафтар – «Боғлардан келган шеърлар» деб номланиб, унда тўрт фаслнинг ҳар қайсига бир нечтадан шеърлар битилган. Шоир ҳар фаслдаги руҳий кечинмаларини табиатдаги ҳодисаларга менгзаб қоғозга туширади. Шеърлардаги лирик қахрамон юрагига тинмай қор ёғади, гўё «Навойнинг сатридай йиглаб» ёғади оппоқ қорлар. Баҳор келади. Ошиқ кўнглида яна умид ғунчалай бошлайди. Ёз фаслида эса соғинчига соғинч қўшилаверади. Қайси фаслда бўлмасин ошиқ дард чекади, алам ютади, изтироб симиради. Аммо бу тушкунлик эмас.

**Юлдузлар ўтида бошим маншалдир,
Ернинг зах қаърида оёқларим-муз.
Юрагим-наврўзу руҳим ҳамалдир,
Жонимда-саратон, қисматимда-куз.**

Зеро, вужудида саратон ҳарорати уфуриб турган, юраги наврўздан, руҳи ҳамалдан қувват олаётган ошиқ кузга осонликча бўйин эгмайди.

Усмон Азим шеърлари ҳаёт ҳақиқатини, кўнгил оғриқларини акс эттиради. Шоир фақат муҳаббат ҳақидагина ёзмайди, балки, ижтимоий ҳаёт, долзарб мавзулар хусусида ҳам қалам тебратади. У оқ қоғозга дардларини қоралайди «...Оқ қоғозга ногаҳон тушди Қисматимнинг қоп-қора қони». Лирик қаҳрамон юраги эзилади, унинг кулгусида ҳам дард бор, йиғи бор. «Юракка айланди ҳатто суягим, ҳатто кулгуларим-ҳарир йиғига», дейди. Усмон Азим ижодида шеър ва шоир масаласи устувор. Бир ёнда аёвсиз лирик қаҳрамон, бир ёнда унинг ҳукмидаги шоир.

**Уйқу босди, мана кўзимни,
Уйғонмоққа сўз топгин қутлуг.**

Шоирнинг лирик қаҳрамони қатъиятли, ростгўй, имонли, сабрли, иродали инсондир.

«Куз» тўпламидан жой олган учинчи дафтар – «Тоғ ва дашт кўшиқлари», тўртинчи дафтар – «Хотира парчалари», бешинчи дафтар – «Баҳсларнинг давоми», олтинчи дафтар –

«Сукунатлар ва қичқириқлар», еттинчи дафтар – «Тугалланмаган китоб» деномланган. Номлар тағмаъноли бўлиши ижодкорнинг ғоявий ниятларини ифодалашга хизмат қилади.

Етти дафтар рамзий маънода етти қитъани англашга ундайди. «Тугалланмаган китоб» эса ҳаётнинг давомийлигини, санъаткорнинг халқ ва адабиёт олдидаги масъулиятини англатади. Бинобарин, Усмон Азим ҳали тугамаган китобини рост сўзлар билан янада бойитади. Шунинг учун шоир ҳеч қачон ёлғон гапирмаслиги шарт. Усмон Азим ўз ижодида ҳар доим ҳадисда айтилгандек, одамларга «ҳақ сўздан кўр яхшироқ садақа йўқдир», деган хикматга амал қилади. Зеро, унинг Элбек бахш тилидан айтган «Шоирлари ёлғон айтсаўлади эл», деган қатъий принципи бор. Бу ижодкорнинг фақатгина шиори эмас, балки ҳаётнинг мақсадига айланганлигини барча асарлари исботлаб турибди.

Хулоса шуки, Усмон Азим мудроқ кўнгилларни уйғотиш истагида ҳамини рост сўзга суяниб қалам тебратади. Шунинг учун ҳам шоир шеърларини ўқувчи қалбига ўрнашиб бормоқда.

Тоҳир Шермуродов,
филология фанлари номзоди

ЁЛҒОННИНГ ШАРЪИЙ ВА ШЕЪРИЙ ИЛИНЖИ

АДАБИЙ-НАЗАРИЙ ТААММУЛ

Дунёдаги ҳар қайси тилнинг минглаб холис, беозор сўзлари бор. Ва яна ҳиссий бўёғи салбий, ҳиссий бўёғи ижобий бўлган сўзлар ҳам кўп. Сўзларда белги-хусусиятнинг даражаси, маънавий қувватнинг салмоғи қай ҳолатда бўлмасин, инсон омилисиз улар на яхшилик содир қилади ва на ёмонлик. Ҳамма гап сўзларни саралаб, жамоалаб муомалага киритувчида, қўлловчидадир. Шунингдек, уларни тингловчидадир.

Инсон ботинида доимий фикрий ҳаракат бўлиб яшаётган каломлар олами – Аллоҳнинг чексиз ва шомил илмидагина маълум, ўзга ҳаммага номаълум бир ғайбиёт. Одам моҳиятида мужассам айни латиф, ғайбий жараён токи ташқарига (зоҳирга) чиқмагунча ҳали амал, воқелик эмас. Аллоҳ ўз илмидаги билан эмас, юзага чиқарганимиз ҳодисот, амаллар бўйича ҳисоб-китоб қилади. Амаллар эса қалбларнинг тақозосига биноан намоён бўлади. Ҳазрат Алишер Навоий айтганидек: “Кўнгул ҳолати сўз дегач билгурур”. Ҳар нарсада синов бор ва ҳамма синов инсоннинг ўз таркибида,

муҳитида мужассам. Тил, нутқ, баён неъматлари инсоният учун улкан илоҳий синовлар, бахтга, бахтсизликка элтувчи имконлардир.

Жисмоний ва маънавий фаолиятларнинг жамики кўринишлари алоқа, муносабатларнинг беназир воситаси – тил билан турли даражаларда зийнатланган. Бу беминнат неъмат инсон зотига хослик қилиб берилган. Ундан баҳрамандликнинг йўл-йўриқ, меъёр-мезонлари кўрсатилган. Аллоҳнинг тавсия, кўрсатма ва ўғитлари ҳаётий ўлчовимиздаги тавсия, кўрсатма, ўғитлар бўлмай, балки илоҳий амрлар, ҳукмлардир.

“Қуръони Карим”нинг бир сурасида шундай дейилган:

**“Биз унга икки кўзни (8-оят).
Ва тилни ва икки лабни
бермадикми? (9-оят). Ва Биз уни
икки йўлга йўллаб қўймадикми?
(10-оят)”.**

Яратганнинг Ўзи ҳар бирини алоҳидалаб зикр қилган дақиқ неъматларнинг номлари ўзларида моддий, маънавий маъноларнинг барчасини тасарруф этган. Мазкур неъматлар васфию шукронасини,

ояти Карималарнинг ҳикмату тафсирини айтиб адо қилиб бўлмайдди. Зотан, Аллоҳнинг сўзлари ҳамма замону маконларда мислсиз қудратли, ҳар қачон ва ҳар қаерда тамом ожиз қолдир-гувчидир. Қўриш ҳамда гапириш қай йўсин бўлмоғи шарт? “Икки йўл”дан мурод нимадир? Ва улардан қай бири ҳақ йўл? Йўллаб қўйилганлик ҳикмати нима?

“Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам дебдурлар: Аллоҳ таоло айтади: “Эй, Одам боласи! Мен сенга саногига етмайдиган ва шукрига тоқатинг келмайдиган улкан неъматларни бердим. Сенга берган неъматларимдан бири – кўриш учун икки кўзни берганим, шу билан бирга, икковини ёпадиган қовоқ ҳам бердим. Икки кўзинг билан мен ҳалол қилган нарсаларни кўр. Агар мен ҳаром қилган нарсаларга кўзинг тушиб қолса, пардасини, қовоқларингни ёп. Мен сенга тил бердим ва унга ғилоф ҳам қилиб қўйдим. Мен амр қилган нарсаларни гапир. Агар мен ҳаром қилган нарсалар ориз бўлса, тилингни тий... Эй, Одам боласи! Менинг азобимга чидамайсан ва менинг ўч олишимга тоқат қилолмайсан” (Ҳадиси қудсийдан).

Ёлғонни эмас, ҳақиқатни, яхши, рўй-рост сўзларни гапириш, акс ҳолда, сукут сақлаш исломиятда улкан ахлоқий-нафсоний, руҳий-маънавий қоидалардан. Ҳақ таълимотлар, хусусан, “Руҳий тарбия илми”да нутқий одоб, меъёр, масъулият масалалари ўта нозик жиҳатларигача ўрганилади. Аҳли солиҳлар, исломий ахлоқ соҳиблари бу борада катта тарихий ибратлар меросига ҳам эгадирлар.

Дунёнинг бор моддий, маиший, ахлоқий, маънавий, иқтисодий, руҳоний масалалари сирасида

ҳидоят ва залолат, ҳалол ва ҳаром, исроф ва тежам, ҳақ ва ботил, яхши ва ёмон, рост ва ёлғон каби қарама-қарши тушунчаларнинг ҳақ тавсифларини фурқону васатий (ўрта, тўғри, мўътадил, адолатли, энг яхши, мувозанат) шариат таълимотлари баён қилади.

«Ёлғон» – моҳиятан сертаркиб, кўп маъноли сўз. Гарчанд, салбий ё ижобий жабҳага оғишмаган, холис, ҳиссий бўёқсиз сўз бўлса-да, бироқ, матндан ташқарида турибоқ, шунчаки яккаш талаффуздаёқ у соғлом тафаккур ва соғлом қалбларда раддия туйғусини кўзгай олишга қодир. Кишини дафъатан сергақлангириб, қалбга хиёл ваҳм солишга моҳир.

Ҳолбуки, юқори тараққий топган ўзбек тил илмлари ўз синчков тадқиқлари натижасида “ёлғон”нинг тил минтақасидаги имкониятларини қатъий “жиловлаб” бўлган. Унинг лексик, грамматик мартабасини оқилона ўрнига қўйган: “ёлғон” – сифат туркумига дахлдор, синоними унча кўп эмас, отлашишга анча мойил сўз, -чи номли ясовчи қўшимча олса, эҳтиёт бўлингки, ўзидан англашилган иллатни бажариш одати кучли бўлган шахсни англатади: ёлғончи, алдоқчи... Ва ҳоказо.

Ёлғоннинг истилоҳий маънолари, бу маънолар дақиқ қирраларининг шарҳи, ёлғон ҳодисасининг турмушдаги манзаралари, товланишлари, бебошликлари талқини луғавий ва грамматик тадқиқдаги каби осон кечмайди. Негаки, ёмонликнинг ҳамма қутбларида ёлғоннинг ўз баланд мавқеи бор. Айниқса, жоҳилият даврларида у ҳукмрон ботил мафкураларнинг ардоқли тамойили бўлиб яшаган. Одамзотнинг бутун кечмиши мобайнида инсониятга у ёмонликлар қуроли сифатида ҳамқадам. Ишни унинг зиддидан,

унга ҳақ муносабатдан бошламаган тарбияю таълим ҳам хавфу хатардан холи эмас. Демакки, ёлгонга ҳаққоний баҳо берувчи, унинг қиёфасини фош этувчи, ундан қайтарувчи, қайсидир жиҳатини мақбулловчи васатий бир таълимот, энг одил аҳком жоиз эди.

Қуръони Каримнинг “Ҳаж” сурасида инсонга мурожаат тариқасида шундай дейилади:

“Бас, бутлардан иборат нажосатдан йироқ бўлинг ва ёлгон сўздан йироқ бўлинг” (30-оят).

Бутлар ҳамда тоғут (Аллоҳдан бошқа ибодат қилинган ҳамма нарса, баъзи уламо фикрича, шайтон)ларнинг маънавий нажосатлар эканлиги маълум. Буту санам, тоғу тош, дов-дарахт, бузғунчи ғоя, бандалар ва коинот жисмларини илоҳ тутиш ширкдир.

Аллоҳ инсонга тоқатидан ортиқни раво кўрмайди. Унга энгилликни хоҳлайди. Инсон ўз ҳолатига яраша касб қилади ва касбига яраша топади. Илоҳий адолат шундай. Ёлгонга муносабат мезонлари, унинг ҳукмлари борасида ҳам шариатнинг осонликка бино қилинганини, амали умумий бу қоиданинг қанчалик ҳаётбахшлигини тафаккур қилиш мушкул эмас.

Амалларни зое этувчи, низолар сабабчиси, фитна кўзғовчи, тараққий тўсиқчиси, зулм деб қораланган, жузъий ҳолатлардагина мақбул саналган ёлгон феномени санъат ва адабиётда нега юксак мавқе касб этган?

Ижодда ардоқли, қадрни юксак, завқ улашувчи. кўнгилларни ошуфта қилиб, маънавий-маърифий гўзалликлар тақдим этувчи ёлгонларнинг мавжудлиги ёлгон эмас, бағоят рост. Шеъриятнинг ёлғони ҳатто унинг гап қурилишларига ҳукмронлик қилади: бундайин қурилмалар на оммавий

сўзлашув услубига, на адабий тил меъёрларига мос келади. Шеъриятнинг айна хоссаси гап бўлаклари тартибининг расмий, одатий, табиий табиатини бузиб ҳавола этишига кўра ёлгондир. Муомала-муносабатлар оламидаги, ишланган тил меъёрларидаги ҳар қайсиси ўз ўрнига эга бўлаклар жамоаси шеърда тартиботнинг ёлғоний, аммо ажиб, ёқимли, тароватли жойлашуви-инверсияга учратилади.

Ва лекин соҳадаги ички хослик, тақозо, поэтиклик, бўрттириш, рамзийлик, тўқимавийликни – булар бадий ёлгонлардир, дейиш билан шаръий ҳукмларнинг кучли салобати қаршисида “ёлгончилик”ни тўла оқлаб бўлмайди. Айна вақтда, фақат ёлгонга доир ҳукмлар, ислоҳ маъносидан изн берилган ҳолатлар ҳам шеърий ёлгон шаънини дақиқ, бироқ қисман ҳимоялайди. Чунки, масаланнинг мантиғи ўзгача ва янада кенг қамровлидир. Шунинг учун ҳам Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” да чин сўзни жуда улуглаб, ёлгон ила ёлгончиликни қаттиқ қоралаб, ҳаётий ва назмий ёлгонларнинг бошқа-бошқа нарсалигини идроклатувчи хулоса ясайди. Ёлгон гапирувчи ақлсиздир, ёлгон сўз шеърдан бошқа жойда номақбул:

Сўз ичраки ёлгон эрур нописанд,

Чу назм эттилар, қилди доно писанд.

Тўғри, шеърият ёлғони, аввало, туб илдиэлари ҳақиқат бўлган, бадий тўқимаси ҳам ҳақиқат айтиш истагига бўйсундирилган, ҳамма амали мажоз, рамз, образ, ташбеҳ, муболага сингари санъатий воситалар билан безалган, фикрий, воқеий изчиллиги таъминланган, таъсирчан бўёқдорлик билан йўғрилган ҳодисадир. Унинг мантиқий омиллари, яралиш жараёни, ният-муддаоси, таъсир тарзлари, ҳаётий ёлгонларга қиёслари қанча

чуқур мулоҳаза қилинса, шариатда ман этилган ёлгонлардаги аломатларнинг асл шеърият бўстонида асло йўқлиги шунчалик ойдинлаша боради. Тадқиқий тааммул тасаввурдан баргараф этаётган битил ёлгон гумонларининг ҳар бири ўрнига басма-бас уларга мутлақо зид: жозиб ростлик, мўътадил беғуборлик, холисона ният, донишона ўтиш, умидбахш таскин, ёрқин ибрат янглиғ қатор-қатор сифат-фазилатлар қалбу шуурингизни ишғол этиб боради. Бу хусусда Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидовнинг куйидаги байтларига эътибор берайлик:

Яхшидир аччиқ ҳақиқат,
Лек ширин ёлгон ёмон.
Ул ширин ёлгонга мендек
Алданиб қолгон ёмон.
Умримиз алдоқ жаҳонда
Алданиб ўтгай, ва лек
Сўнги қийналгон ёмондир,
Сўнги қийналгон ёмон...

Лирик қаҳрамон, кечроқ бўлса-да, аччиқ ҳақиқатнинг яхшилигини англайди. Нечоғлик ширин бўлмасин, ёлгон тойдиради, адаштиради, чунки у қабоҳатдир. Унинг тузсизга тушиш – мусибат, завол. Шусиз ҳам бу ёлгон дунёда умрнинг алданиб ўтиш хавфи катта. Оқибатдаги надомат, қийналиш эса ҳаммасидан баттарин ёмон. Бу – ҳаётий тажрибалар сабоғи, умуминсоний иқдор ва огоҳнома. Хуллас, бунда гап манфур ёлгон ҳамда мўътабар ҳақиқат хусусидадир. Шеър – Аллоҳ инсонни қайтарган нарсаларга, дунёнинг алдамчи, арзимас матоҳларига қарши жозибалаштирилиб битилган ҳаққоний сўз, ёлгонларга рўй-рост раддия. Ҳам “дунёвий”, ҳам шаръий эҳтиром қозонувчан байтлар.

Хўш, шеърият ёлғони илоҳий амрларда таъқиқланган катта-кичик

ёмон ёлгонларга мутлақ бегона, ғаройиб ижобий фазилатларга бой, борлик, банда, тафаккур, қалб ҳақиқатларини тўғри, таъсирчан таратишнинг ноёб воситаси – шунчаки бир инсоний санъат экан, машҳур бу хосликни “ёлгон” деб аташ ва сўзга қитмир маъно юклаш урфи нега шу қадар оммавийлашди? Бунга талай сабаблар бор ва улар қисман мозий, кўпроқ кейинги аср шеърияти аҳволотига тегишли: айниқса, шўро сиёсати тазйиқи боис, асл ўзанлардан, таълимотлардан узоқлашилди; мажбурий гоёлар, мавзулар, танқид, мақтовларга ружу қўйилди; дидлар, тасаввурлар, қарашлар чалғитилди; четлардан бепарда адабий таъсирлар келди; дунёга даҳриёна муносабат, тирикликни бошқа, динни бошқа деб тушуниш устунлик қилди; адабиёт кўп ҳолларда зуғумкор мафқуранинг хизматчисига айланди.

Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг назм аҳлига оид фаслида турли тоифа шоирлар таърифлари бор. Баъзиси (саодат асрининг илк мусулмон шоирлар авлоди) илоҳий маърифат хазинасидан назм ипига жавоҳирлар теради; баъзиси (Аттор, Румий)нинг муддаоси – илоҳий сирларни баён қилмоқ, чексиз маърифат тарқатмоқ; баъзи шуаро (Саъдий, Деҳлавий) ҳақиқат сирларига мажоз асрорини уйғунлаштириб зиё сочади. Навоий наздида булар ижоди “шундай табаррук каломларки, ҳурмат юзасидан, уларни шеър дейишга ҳам элнинг тили бормайди”. Таассуфки, яна қўлларидан яхши, тўғри ёзиш келмайдиган, ўзларининг шу ҳолларига зўр эътиқод қўйган, шоирликка даъвогарлиги жуда баланд бўлган тоифа бор.

Моҳиятда дину дунёни ажратмай, буларни буюк муштараклик билиб,

манфаатлар ягоналигини кўзлаб қадам ташлаш касбу амалларда, ижодларда ақиданинг оқилона қоидадир. Ўтмиш адабий-назарий тафаккури шу йўл марғублигини, бошқаси адашувлигини кўп баён қилади. Алломалар мероси ижодий меҳнатнинг зое кетадигани қанақаю, икки дунё саодатига дохил қиладигани қанақалигидан шаръий таълимлар беради.

Айрим адабиёт аҳлининг сўз санъати ишини дунёвий билиши, айрим тақво аҳлининг шеъриятга беписанд қараши тўғри эмас. Хатоликларнинг боши дунёни ўз қаричларимиз билан ўлчамомғимиз-дадир. Аслида, ҳамма-ҳамма нарсалар ўз ўлчови билан яратилган ва дунёнинг ўлчовлари батамом ўргатилган. Шеъриятни тамом дунёвий амал санаш унинг мавқеини кўтармайди, пасайтиради. Шеъриятга фақат илоҳий куйлаш талабини қўйиш уни собитликка бошламайди, ҳаддан ошишга олиб келади. Ундай назариялар бир тарафламалик ҳамда васатиясизликнинг кўринишларидир. Масалаларга муносабатда ҳам васатийлик тақозо этилган.

Ўз мавзу, воқеасини ҳаётдан оладими, илоҳиётдан оладими, шеърият ҳақ таълимотлар доирасида поэтик тафаккур қилиши, барча хилқат, яратилгандаги оят-мўъжизаларни ҳислаши, вазифаларини адо этишда шаръий чегараларни сақлаши, келаётган илҳомни, истеъдоднинг куч-имкониятларини шаръий илмлар, мезонларга муносиб тасарруф этмоғи матлуб. Васат йўлдаги ижодлар оғишмайди, тоймайди.

Демакки, гап мавзуларда эмас, балки шуаронинг нияти, мавқеи, нуқтаи назари, ҳақни оқиллик ила идроклаши, ғоявий-эстетик шууридадир.

Шарқ адабиётининг жаҳоншумул ижодлари, нодир намуналарининг кўламдор ютуқларини ҳамиша ҳақ эътиқод, унинг илмлари, қоидалари таъминлаган. Мустақийм манбаларни адиблар умр бўйи чуқур эътироф этишиб, бегумон яшашган. Қачонки, жамиятлар ҳақиқатнинг илму амалидан четланса, барча соҳалари тараққиёти заифлашган, адабиётда ҳам таназзуллар кечган, ютқизиқ кўп бўлган. Зеро, соҳибининг ғофиллиги зўр иқтидорни бора-бора барбод этади, заҳматини зое қилади. Улкан адашувлардан ташқари, йиғилиб қоладиган кичик хатолар ҳам катта беҳудаликни келтириб чиқаради. Аввалги асрларнинг кўпроқ шундай вазиятларидагина чин (тўғри) ва ёлғон (нотўғри) шоирлик бобида фикрлашув қўзғалган, бошқа кезларда бунга маънавий эҳтиёж сезилмаган.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг мақбул шеърият хусусида: шеърларнинг ҳикматлиси борлиги, мўмин-мусулмон шоирнинг шеъри ҳар қандай қуролнинг тигидан, ўқидан ўткирроқ бўлиши мумкинлиги ҳақидаги; ножоиз шеърият сирасида: “Кишининг қорни қусқуга тўлгани шеъриятга тўлганидан яхшироқ” лиги тўғрисидаги ва бошқа қатор ҳадислари машҳур.

Бутун оламлар учун илоҳий ваъз-насихат, кўрсатмалар бўлмаганида, шубҳасиз, ҳамма жабҳалар сирасида адабиётнинг адашуви жоҳилият давридагидан-да баттар аҳволга тушмоғи тайин эди. Ислом таълимоти туфайли саодат асрида иймонлари улўғ саҳобий шоирлар авлоди шаклланди. Сўнг даврлар оша арабий, форсий, туркий халқлардан минглаб етук ижодкорлар етишиб турди. Улар ғоявий-бадиий юксак, барча

замонлар маънавий камолотига камарбаста адабий мерослар қолдиришди. Бу ижодлар ислом оламида ҳануз катта эътирофларга сазовор.

Ўтмишни бугун билан, бугунни келажак билан боғлаб турган, барча нарсалар бўйича барчага ягона баёнот бўлган Қуръони Каримда шеър ва шоирлик хусусидаги алоҳида кўрсатмалар, амрларнинг бўлиши адабий ижод учун тенги йўқ илоҳий неъматдир. Инсониятни сўз санъатига ҳуқуқли қилувчи диний далиллар, ҳар қандай масалага муносабатнинг ҳамма васатий йўл-йўриқларини таклиф этувчи ислом таълимотлари шахсият ва ижодларни бешубҳа, беҳато йўлдан бошлайди. Адабий амаллар эса комил ҳолатларда рўёбга чиқади, беиз кетмайди. Бадий адабиётнинг улкан масъулиятлар салтанати эканлигини ислом янада ёрқин идрок эттиради.

Зотан, сўз санъати ҳаёт воқеаларининг, инсон маънавий оламининг ранг-баранг манзараларига мурожаатчи, уларнинг барида яхшиликларни жозибадор етказишга вазифадор экан, ўз-ўзидан исломни теран билишга, ҳақиқатларни чуқур англашга, мезонларини тўғри белгилашга масъулдир. Ҳар бир соҳа, бинобарин, шеърият ҳақ таълимотларга қайси масала нуқтаи назаридан мурожаат қилмасин, очик-ойдин мўъжиза-ҳикматларга рўбарў келади, мавзуларнинг энг дақиқ тугунларигача холис ечимлар топади.

Буларнинг ҳаммаси, шунингдек, ҳақ эътиқод ва ақийда асосида шеърият ҳозиргача эришган ҳамма баркамол ютуқлар ҳам ислом илмлари ҳақлиги – илоҳийлиги – васатийлиги, ожиз қолдирувчанлиги, амали ҳамма

жабҳалар, замонлар учун қувватли, қудратли эканлигининг тасдиқларидан ўзга нарса эмасдир.

Шеъриятда нимаики хослик бор бўлса, замирида қалтис ва мубҳам ёлғон эмас, санъатга йўғрилган ростлик ётади. Бу ҳаётий, шуурий, маънавий мавжуд жараёнларни мароқли тақдим этиш санъатидир. Бадий тақдимот ашёлар, ҳодисалар, кечинмаларнинг айнан ифодаси, соф қайтариғи бўлмай, рангин руҳий, ҳиссий ҳолларнинг умумлашган, хулосаланган образли инъикосидир.

Шу бош тамойилга мантиқан терс баёнлар ва унсурлар содир этилса, яхшимас – ёмон, ҳақмас – ботил, тавҳидмас – ширк, холисмас – риё намоён бўлса, бу – дунёнинг туб ҳақиқатидан ғофиллик, санъат талабларидан йироқлик. Бундай кезлар соҳани ёмон отли қилиш – ноҳақлик. Булар кўпинча шахсият, истеъдоднинг тубан аҳволи манзарасидир. Оламнинг мўъжиза, неъматларига илмсиз, юзаки, саёз қарашнинг, кўзи юмуқ қалб ёлғонларининг баёни ёки шу кабилар асоратидир.

Васатий шеъриятда шафоат бордир: яхшилиқни гўзал изҳор қилади, ҳақни тарғиб этиб, қизиқтиради, лойиқ-муносибни оқлайди, нолайиқни инкор этади; васатий шеърият ислоҳчи ҳамдир: гоёлар, қарашлар, дардлар, туйғуларни энг яхши томонга ислоҳ қилади. Васатий шеърият мавжуд барқарор ўлчов, вазн, тажриба, анъанага бефарқ бўлмайди, шунингдек, янгича усул ва қарашларни, манфаатли таъсирларни оқилона қабуллайди, қўллайди. Бу шеърият соҳиблари беамал бўлишмайди. Ҳақ таълимотга асосланувнинг фазллари яна кўп.

Мухтасар хулоса шуки, шеъриятнинг ёлғони шариат ҳукми

ила бадарга этилган ёмон ёлгонлар
эмасдир. Зеро, ботил нарсаларга ўз
худудидан паноҳ бермоққа
шеъриятнинг ҳам шаръий ҳаққи-
ҳуқуқи йўқ. Умуман, ёлгон
сифатини сўз санъатига нисбат

бериш-бермаслик, уни қусур ё
фазилат билиш-билмаслик, атама
мақомида қолдириш-қолдирмаслик
масаласи, қай жиҳатдан шаръий
қараманг, катта муаммо бўлиб
чиқмайди.

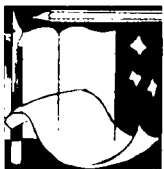

ШАРҚ ҲИКМАТЛАРИ

•
Ҳикмат билан шер бошига чиқар чумоли,
Ҳикмат билан нишдор ари беради болин.
Бадриддин Ҳилолий

Фил бирор нарсани топтаса агар,
Бунинг учун доим филбон жавобгар.

•
Ёш ҳар қанча бўлсин ишда ғайратли,
Кўп кўрган кексанинг иши ибратли.
Хусрав Деҳлавий

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Отабек Жўрабоев,

филология фанлари номзоди

ИРФОН ШЕЪРИЯТИНИНГ СУЛОЛАВИЙ НАМОЯНДАЛАРИ

Мумтоз адабиётимиз тарихида илму ирфондан баҳраманд бўлган шайху шоирлар кўп ўтган. Қуйида бир сулоладан етишган ирфоний шеърятнинг уч соҳиби ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Мазкур ижодкорлар XVIII–XIX асрларда Қўқон адабий муҳитида камол топган – Низомий, Азимий ва Жалолоий Хўқандийлардир.

«Низомий Хўқандий» номи билан адабиёт тарихида маълум бўлган бу шоир халқ орасида «Боғдор бобо» ёки «Эшони боғдор» нисбаси ила машҳур эди ва унинг тўлиқ исми – Низомиддинхожа ибн Муҳаммадаминхожа ибн Муҳаммад Боқирхожа эшон.

Пўлатжон Қайюмийнинг «Қўқон тарихи ва унинг адабиёти» асарида таъкидланишича, Низомий Хўқандийнинг бобоси Муҳаммад Боқирхожа эшон машҳур бухоролик шайх ва шоир Ҳабибуллоҳ Хожа Имлои Бухорийнинг ўғлидир.

Шу ўринда, Низомийнинг туғилган ва вафот этган санасига аниқлик киритиб кетиш зарур. Пўлатжон Қайюмий домла дастлаб, ўша асарида уни хижрий 1122 (мелодий 1710–11) йилда вафот этган дейди. «Қўқон адабий муҳити» да ҳам ҳ. 1121 (м. 1709–10) санаси берилган (50-бет). Бироқ, кейинчалик Пўлатжон Қайюмий домла ўз тазкирасида бунга тузатиш киритиб: «...Қачон туғулгани маълумимиз бўлмади... 1800-йилда ижоди ривожда экани, XVIII асри мелодийнинг охиридаги шоирлардандур...» деган мулоҳазани баён қилади (1-китоб, 105-бет).

Фикримизча, ана шу сўнги тўхтам ҳақиқатга яқиндир. Чунки, Низомийнинг бобокалони Хожа Имлои Бухорий ҳ. 1162 (м. 1748–49) йилда вафот этган. Низомийнинг вафот санаси дея кўрсатилган рақам ҳам, аслида, «1122» эмас, «1222» бўлгану қандайдир матний чалкашлик туфайли янглишлик келиб чиққан. Агар шундай бўлса, Пўлатжон домланинг кейинги фикри асосланади. Чунки, ҳ. 1222 санаси мелодийда 1807 га тўғри келмоқда. Бу давр Қўқон хонлигида Олимхоннинг ҳукмронлик йилларидир (1800–1810).

Демакки, Шайх Низомий Хўқандий XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида яшаган. Бухорода таҳсил олиб келиб, Қўқонда истиқомат қилган. У хонлар саройига яқинлашмаган, расмий мансабларда бўлмаган ва ўз умрини ҳалол меҳнат – боғдорчилик билан кечирган. Пўлатжон домланинг

келтиришича: «У буюк олим, шайх ва шоир эди. Ғоят фақир дарсгўй эди. Тасаввуфга оид форсча бир китоби ҳамда 300 газал ва мухаммаслардан иборат бир қуллийёт девони... машҳурдир».

Унинг тасаввуф ва ахлоққа доир асарининг номи «Мажмуатул-мақосид» (Мақсадлар мажмуаси) бўлиб, бу асарнинг ва таърифланган девоннинг тўлиқ нусхаси ҳозирча маълум эмас. Фақат, девонидаги айрим битиклари кўплаб қўлёзма баёз ва мажмуаларда, шунингдек, XX аср бошларида Тошкентда босилган баъзи тошбосмаларда учрайди.

Шайх Низомиддинхожа Низомий Хўқандийнинг фарзандлари – Камолиддинхожа, Довудхожа ва яна бир номи маълум бўлмаган қизидан ҳам замонасининг улуғ инсонлари етишиб чиққан.

Довудхожанинги ўғли Сулаймонхожа эшон Қўқон хонлигида шайхулислом вазифасида ишлаган. Унинг ўғли Сафохон тўра Худоёрхон бошқаруви йилларида машҳур ва эътиборли шайх бўлган. Унинг ўғли Исохон тўра эса хонликда шайхул ислом мартабасидаги шахс эди.

Камолиддинхожадан эса яна бир улуғ ирфон шоири – шайх Жалололиддинхожа Хўқандий каби фарзанд дунёга келган. Жалололиддинхожа тахминан 1770 йилларда Қўқоннинг Сармозор маҳалласида туғилган ва ҳ. 1261 (м. 1845) йилда Қўқонга яқин Қудаш қишлоғида вафот этган.

Низомиддинхожа ўз қизини замонасининг яна бир нақшбандия шайхи, «Мавлавий Намангоний» номи билан танилган Муллахожа эшонга беради. Ўз навбатида, Муллахожа эшон Қўқон шаҳрида муқим бўлиб қолади ва бу қутлуғ никоҳдан келажакда Азимхожа эшон номи билан машҳур бўлган шайх ва шоир дунёга келади. Азимхожа ҳам тоғасининг ўғли Жалололиддинхожага тенгдошдир ва у ҳ. 1263 (м. 1847) йилда Қўқонда вафот этган (Сармозор қабристонига дафн қилинган).

«Жалолий» ва «Азимий» тахаллуслари билан ижод қилган бу икки ирфон шоири нафақат яқин қариндош, балки ҳампир ва ҳамсабоқ, бир умрлик вафодор дўст ва қадрдон бўлишган. Улар дастлаб Қўқонда, яқинлари, асосан боболари Низомиддинхожа қўлида сабоқ оладилар, шариат ва тариқат илмидан баҳраманд бўладилар. Кейинчалик, Бухорога бориб, машҳур шайх Халифа Ҳусайн ибн Юсуф Бухорийга мурид тушиб, мадраса таҳсилани кўрадилар. (Уларга яна бир замондош машҳур шайх ва шоир Абдулазиз Мажзуб ҳам айнан шу Халифа Ҳусайннинг муридидир). Ниҳоят, икки дўст пирдан ижозат – иршод (сулуки нақшбандия йўлида мурид тарбия этмоқликка рухсат)ни ҳам баробар оладилар.

Улар Қўқонга қайтаётганларида бир муҳим ҳодиса юз беради. Ҳиндистон (Деҳли)дан нақшбандия-мужаддибия оқимининг бошчиси Имом Раббоний авлодларидан тўрт нафари Муҳаммадалихоннинг (1822–1842) таклифи билан Фарғонага кириб келганини эшитадилар. Улардан бири – Соҳибзода ҳазрат Қўқон шаҳрига жойлашади. Шунда Халифа Ҳусайн Жалололиддинхожа ва Азимхожага: «Қўқонда пирзодаларимиздан бири ерлашдилар, уларга одоб юзасидан сизлар шаҳарга кирмай ташқарида истиқомат қилинганлар», дея амр беради. Шунга кўра, бу икки маҳдумзода шаҳарга яқин икки қишлоққа – Азимий Калдўшон, Жалолий Қудашга жойлашадилар.

Маълумот учун айтиш керакки, ҳозирда Соҳибзода ҳазрат номига қурилган мадраса Қўқонда мавжуд. Машҳур шоиримиз Муҳаммадаминхожа Муқимий ана шу мадрасада истиқомат қилган (1879–1903). Соҳибзода ҳазратнинг ўғли Миён Фазл Аҳад Муқимий туғилганда унга назар солади ва келажакда улуғ одам бўлишини башорат қилади. Миён Фазл Аҳад эса халқ орасида «Ҳазрати Калон» номи билан аталар ва ҳурмат-эътибор соҳиби эди. Унинг ўғли Миён

Сотиболдихон Муқимий билан бир умр яқин, дўстона алоқада бўлиб келган, шоирни қўллаб-қувватлаган.

Азимий ва Жалолоийга қайтсак, улар боболари каби ўз умрлари давомида ҳалол меҳнат билан кун кечирадилар. Халқ ўртасида бу пирзодаларнинг обрў-эътибори ниҳоятда юксак эди. «Ансобус-салотин ва таворихул-хавоқин» асарида Амир Насруллонинг Қўқонга иккинчи юриши (1843) ва унга қарши халқ ҳаракати ҳодисаларини тасвирлашда шундай воқеа келади: «...Ва яна Азимхожа эшони Марғиновичим машҳурдурлар, то Ўш ва Андижонга хат ёзиб, уламо ва фузало ва марди короиларни азбарои мадад учун талаб айлаб юбордилар эрса, уларга кўп маъқул тушуб, амин ва оқсоқоллар тараддуд қилиб, неча марди короиларни жам айлаб Марғинович келдилар...» (25–26-бетлар).

Шу ўринда бир масалага ойдинлик киритиш зарур. Азимхожа эшонга янглиш равишда «Марғилоний» нисбаси берилган. Чунки, ўша даврга оид бошқа барча манбалар «Азимхожа эшони Хўқандий» дея маълумот беради.

Фикримизча, 1842 йилда хонликка Насрулло қўшинлари бостириб киргач, бир қанча шайху уламолар пойтахтдан вақтинча Марғилонга бориб туришган. Тошкентлик Мирзоолим Мушриф эса таъкидланган тарихий асарини 1875 йилдан кейин ёзади. Яъни, юқоридаги воқеаларни кимдандир эшитиб баён қилган. Азимхожа эшон мамлакат мудофааси учун курашга Марғилондан оёқланиб келгани сабабли, Мушриф уни «Марғилоний» дея кўрсатган бўлса керак. Ёки, котиб томонидан йўл қўйилган матний чалкашлик бўлиши ҳам мумкин.

Қисқаси, Азимхожа эшон нафақат улуғ рутбали шайх, балки, юрт озодлиги ва халқ фаровонлиги учун курашчи сифатида ҳам кўз ўнгимизда гавдаланади. У кейинчалик Қўқондаги Қатагон даҳаси Ҳайдарқул маҳалласида зикр мажлиси ўтказиладиган бир хонақоҳ барпо этган. Умрининг охирида эса кўзи ожиз бўлиб қолади. Ўзининг «олим, обид, тақводор, серғўйа, муҳаббатли, нотик ва кўркам, тўла гавдали, оқ юзли, катта соқолли, покиза одам эканликлари тўғрисида сўзланиб келинади. Ярим ёшидан бошлаб тарки тажрид қилган, сўфий ул-машраб, жозибали киши бўлиб, суҳбати файзлиқ бўлган. Булар хонлар саройига яқинлашмаган, имомликдан бошқа мансабда бўлмаган, содда турмуш ўтказган бўлиб, мурид ва мухлислари кўп бўлган...» (Пўлатжон Қайюмий «Қўқон тарихи ва унинг адабиёти». 3-дафтар, 13^а саҳифа).

Яна, Азимий ва Жалолоийга Пўлатжон домла «гоят кучли, оташзабон шоир, буюк шайх ва олим», дея таъриф беради. Чиндан ҳам, уларнинг бизгача етиб келган асарларига назар ташланса асарларидаги маърифийлик билан бирга ўзига хос бадий жозоба акс этганига гувоҳ бўлинади.

Азимий тузган девонида ўзбек ва форс тилларидаги ғазал, мустаҳзод, мухаммас ва ҳикматлари ўрин олган бўлиб, унинг бир нусхаси «Китоби муродил-ошиқин» деб номланади (Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фонди, №189 қўлёзма). Ҳозирча бу девонининг олти қўлёзма нусхаси бизга маълум. Яна, XX аср бошларида Тошкент литографияларида «Ҳикмати Азимхожа эшон» номи остида унинг яссавиёна оҳангдаги ҳикматлари чоп этилган (Қаранг: Азимхожа хожа эшон. Ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: С. Рафиддинов. – Т., 1993).

Жалолиддинхожанин ҳам ўзбек ва форс тилида тартиб берган девони маълум. Унда ғазал, мухаммас ва ҳикматлар ўрин олган. Афсуски, ҳозирча бу девоннинг тўлиқ нусхаси топилганича йўқ. Аммо, бу ҳар икки ориф шоирнинг ғазал, мухаммас ва ҳикматлари ўрин олган жуда кўплаб қўлёзма баёз ва мажмуалари мавжуд.

Азимийнинг Жалолоий вафотига (х. 1261) бағишланган марсия-мусаддаси маълум бўлиб, ундан бу икки қиёматли дўстнинг муносабатларини ҳам билиш

мумкин. Азимхожа азиз қардошини «улуғ, ортуғ, ака», деб эъзозлайди, «Хисрави шайхи замон, муршиди соҳибқирон, сарвари, сархайл махдум зодагон» нисбалари билан алқайди. Мана ўша марсия – мусаддаснинг дастлабки банди:

Фигонким, дўстлар бир мунису жонимдин айрилдим,
Юрагим қувватиким, танда дармонимдин айрилдим,
Мурувватлик, мулойим сўзли жононимдин айрилдим,
Азизим, аржумандим, хону султонимдин айрилдим,
Жалолидини соний, кутби давронимдин айрилдим,
Қаро тун тушди бошга моҳи тобонимдин айрилдим...

Бу икки ориф шоир пирларига садоқатли бўлиб, нақшбандия-хожагон таълимотларини ўз шеърларида васф этганлар, шайх Низомий номини фахр билан тилга олганлар. Масалан, Жалолий ҳикмат йўлидаги бир шеърда:

Эй дўстларим, белни боғлаб йўлга кириг,
Пирим шайх Низомиддин мадад қилсун, –

деса, Азимий девонининг бир ўрнида:

Масти шароби илоҳо Султони Низомиддин,
Он орифи аз худ танҳо Султони Низомиддин..
(Мазмуни: Илоҳнинг (ишқ) шароби билан маст Султон Низомиддин,
У орифлар ичра танҳо ўзи Султон Низомиддин) –

дея таъриф этади.

Шу ўринда бир масалага диққат этиш зарур.

Табиийки, бу каби шоирлар ижодига баҳо бераётганда, аввало, уларнинг тасаввуфий маслаги ва ғоявий вазифасидан келиб чиқиб ёндашиш зарур.

Ғазаллар

Низомий Хўқандий

* * *

Бодаи васлинг тилаб ютди кўнгул хуноблар,
Зулфунг истаб риштаи жонимға тушди тоблар.

Наҳли умрумға самуми ҳажр еткурғач хазон,
Титради боғу ҳаётимдин гулу яфроғлар.

Сенсизин гулшанда раъноға қачонким боқмадим,
Битмайин не ранг, қонлар бирла не зардоблар.

Йиғла, эй кўз ким, мену сендин қилиб қатъ назар,
Қочдилар мардум киби жондин сучук аҳоблар.

Пайкари заҳмин ялошурлар талашуб раҳм ила
Итларинг, яъни, вафо бобида фард асҳоблар.

XX асрга келиб, Жалолий ва Азимий Аҳмад Яссавий мактаби шоирлари сифатида талқин этилади. Масалан, профессор Абдурауф Фитрат бир мақоласида: «Аҳмад Яссавийни таъқиб этган кишилардан бизга маълум бўлгонларидин бири ҳ. 1263 да вафот қилгон Азимхожадирким, ҳикматлари ҳ. 1312 да Тошкентда «Ҳикмати эшони Азимхожа» унвони билан босмада босдирилғандир...» дея қайд этади

Фикримизча, Фитрат ўша пайтда, Азимийнинг тўлиқ девонидан беҳабар бўлган ва фақатгина ўзи айтган босма ҳикматлар билан танишган холос. Кейинчалик маълум бўладики, Азимий ва Жалолий яссавия эмас, нақшбандия-хожагон тариқатига мансубдирлар ва уларнинг яссавиёна ҳикматлар ижод қилишларига сабаб, ўша даврда авом халқнинг оддий ва содда тилдаги асарларга эҳтиёжи ортиқ бўлганлигидадир. Бу каби ҳикматлардан бош мақсад – Ҳақ таолони таниш ва гуноҳдан қочишни тарғиб этувчи ўғитларнинг энг содда шакл ва тушунарли тарзда халққа етказиш бўлган эди.

Низомий, Азимий ва Жалолий ўзларининг асосий шеърлари – газал, мустаҳзод ва мухаммасларда биринчи галда ирфонни васф этганлар. Замонасининг шайхи ўлароқ, инсонларнинг руҳий тарбияси ва маънавий камолоти билан шуғулланган бу шоирларнинг асарларида маърифий-ахлоқий қарашлар. панд-ўғитлар билан бирга, Аллоҳни маърифат билан таниш, унинг шуури ва тажаллиси мукаррам инсонда зуҳур топганини таъкидлаш устундир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Низомий, Жалолий ва Азимий каби ориф шоирлар миллий маънавиятмиз хазинасини ўзларининг нодир асарлари билан бойитган ижодкорлардир. Қуйида эса, юқорида номлари зикр этилган уч шоир газалларидан айрим намуналарни, ишончли манбалар асосида, илк бора журналхонлар ҳукмига ҳавола этмоқдамиз.

Тифллар тошию, носеҳ таъни ўлдурди мани,
Бошладилар, сарзаниш бу навъ шайху шоблар.

Дардим андоғким жуз ўлмак дафъга йўқ сабаб,
'Эй табиб, эт эмди тарки сойири асбоблар.

Шарҳи дардинда Низомий, элга тегди кўп малол,
Тезроқ ўл, ё тарк қил тафсили фаслу боблар.

* * *

'Манингдек зор ҳайронға ғанимат дард бирлан доғ,
Анинг домони васлига маҳол эрмиш кўлим етмоғ.

Қилибман онқадар одат алимда йўх шаҳрошуб,
Ғамингда иш кучимдур, фароғат ҳирқасин йиртмоғ.

Ғариби бенаводурман камина бандаи мафлук,
Бу дарғаҳдин бўлак ерга қарасам кўзима туфроғ.

Аё ширинлиқо дилбар, сен ўқсен барчага сарвар,
Бу имкон боғида йўқдир сенингдек булбули мозоғ.

На мумкиндур аёқ кўрмоқ туш ичра, эй шаҳи хўбон,
Агар бир кўрмасам ҳуснинг юрагим ичинда юз доғ.

Ғамингни юкладинг манга, мажолим йўққи, тебрансам
Нечуғ қилғай таҳаррукки кишининг бошида минг тоғ.

Бирав тақвосига мағрур, бирав фатвосига масрур,
Муҳаббат аҳли дард бирлан эрур ҳар тоғда бир доғ.

Санам лутфи жафо бирлан мени ҳуррам этар гирё
Ажойиб шўх экан, жоним этадур ёғ бирлан доғ.

Ўшал раъно бирлан зиндон жинон эрмиш Низомийға,
Вале, улсиз жаҳонийға кўрунмас бўстону боғ.

Азимий Хўқандий **(Азимхожа эшон)**

* * *

Ҳар қайда шўри замзамаи ошиқонадур,
Султони ишқ давлатига шодиёнадур.

Аҳлини топса ошиқ ўзин асир ал-маоний
Кўксиди «оҳ», кўзида сиришки равонадур.

Кимки замона аҳлидин ўзини йироқ тутар,
Анқои Қоф, қурби баланд ошиёнадур.

Ошиқ тириклай ўлган эрур, ёр ҳажридин,
Дунёдин ўтғони ажал анга баҳонадур.

Ишқ истар эрсанг дарғаҳи дил узра бош қўй,
Навмид бўлмагинки, улуғ остонадур.

Бе нисбате ўзини «шайхи замона» тутар,
Ул беҳаё, муфсид аҳли замонадур.

Ҳирсу ҳавони ўздин Азимо, канора сол,
Йўқса, тамом қилғон ишинг доми донадур.

Мустаҳзод

Жонона бу тун шамъи жамолини ёрутти,
парвоналигимдин,
Ҳуш тутти-ю, сўз қотти-ю, сўз бирла овутти,
девоналигимдин.

Ҳуш аҳли йўлуқса дер эди: «Кет, нари тургил,
кўб беадаб ўлма»,
Йўл берди манга: «Санга адаб ҳожат эмас, деб»,
мастоналигимдин.

Пинҳона тутар эрди сўзин ҳар кима айтмай,
изҳор қилур деб,
Мандин ёшурун шивирламади ҳолима боқиб,
ҳамзоналигимдин.

Ҳар одамени кўнглини синдурмас эди ёр:
«Озурда бўлур», деб,
Синдурди садафдек мани кўксуми, кўрди,
дурдоналигимдин.

Қасд айлади ўлтургали ман хаста Азимни,
ноз айлаю дилбар,
Ман ҳам ўлайн бир йўли деб, термула турдим,
мардоналигимдин.

Жалолий Хўқандий

* * *

На янглиғ оқти ҳажринг дастидин бу чашми гирёним,
Эзилди шиддате шавқи бирлан бу бағри бирёним,
Дамодам фирқатингни завқи куйдурди ҳазин жоним,
Бузуқ бир манзилимдур ҳажрида бу жисми урёним,
Қўнар ҳар дам кўриб ғам карвони дуди хирмоним.

Биҳамдиллаҳки, ишқингни гузорида пок эрдим,
Сенинг васлинг тилаб ҳеч тинмай дардноқ эрдим,
Қизарған гул эмас ишқ ханжаридин чок-чок эрдим,
Очилған лола эрмас ҳажр саҳросида хок эрдим,
Ки, охир зоҳир ўлди туфроғимдин доғи пинҳоним.

Муҳаббат шуъласи куйдурди, дўстлар, йўғу боримни,
Хазони ғам тегиб сўлдурди қалби лозоримни,
Ки, бир жоми мурассаъ бирла дафъ айла хуморимни,
Қуюни ишқ саргардон қилиб чандон губоримни,
Бу оқшом ўтти эмди, чиқмади ул моҳи тобоним.

Муроду мақсадим улдур, фалак заррин равоқидин,
Кўнгулни шод қилғайму бу шаҳрасми сиёҳидин,
Кўзумни равшан этгайму нужуми истироқидин,
Йўлида ҳар саҳар, ҳар тун қудуми иштиёқидин,
Ёқар ўт бағрим пурсўзи, сепар сел чашми гирёним.

Кўнгул юз пора бўлди ҳасрати ханжар ила ё Раб,
Ётиб зиндони ғамда неча қайғулар ила ё Раб,
Хуморим дафъ қилсанг на бўлур соғар ила ё Раб,
Қолиб жон васлдин жисмим ародур ҳажр ила ё Раб,
На бўлғай байтул-аҳзон ичра ҳоли пири Канъоним.

Назар амола қил, то раҳми келгай гулузоримни,
Тараҳҳум айлағай, шояд эшитса ҳоли зоримни,
Мурувват айлабон кўйиға етқургай гузоримни,
Жалолиддин, йиқилдим, ер уза чашми назоримни,
Келурлар сўрмоқ учун оҳи сард ашки сўзоним.

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ТАҚДИРЛАР

Шерали Турдиев,

филология фанлари номзоди

МАЪРИФАТПАРВАРЛАРДАН БИРИ...

XX асрнинг 20–50 йилларида собиқ шўролар даврида кечган ёвуз қатагон сиёсати оқибатида Ўзбекистондан ҳам кўплаб кишилар бегуноҳ қатлиомга учраб кетдилар. Бу даврда ўтмиш чоризмнинг Туркистондаги колониал сиёсати натижасида қаттиқ таъқиб ва кузатувларни бошидан кечирган ўлкадаги бир қанча тараққийпарвар миллий зиёлилар яна ҳам оғир сиқув ва зулмларни бошдан кечири башладилар. Шундай хорижий дорилфунунларда ўқиб қайтган маърифатпарварлардан бири тошкентлик Шоҳид Эсон Мусаев (ёхуд Эсон афанди)дир. Биз қуйида унинг ҳаёти ва фаолияти, совет даврида кечирган аччиқ ва фожиали қисмати ҳақида ҳикоя қиламиз.

* * *

Шоҳид Эсон Мусаев (ёхуд Эсон афанди) 1884 йилда Тошкентда саводхон боғбон оиласида таваллуд топади. У дастлаб шу ердаги эски диний мактабда, сўнг Каллахонадаги мадрасада ўқийди. Лекин эски мактаб ва мадрасалардаги дарслар ва ўқитув усуллари уни етарли қаноатлантирмайди, ўлкага тобора кўпроқ кириб келаётган замонавий маориф ва матбуот янгиликлари таъсирида у янги усул (жадид) мактаби ва матбуотига қизиқа бошлайди. Дунёвий фанлар билан кўпроқ ошно бўлиш мақсадида у янги усул мактабларида ўқиб, ўзи ҳам шу ерда дарс бера бошлайди (1909–1912 йилларда). Лекин шунга қарамадан у ўзидаги мавжуд билим

ва тажрибалари ўша замондаги янги талабларга етарли жавоб беролмаётганлигини тобора кўпроқ англай бошлайди. Бу борада ўзидаги етишмовчиликларни тўлдириш мақсадида замонавий мактаб ва маориф соҳасида хориждаги илғор тажрибалар билан танишиб қайтиш орзуси туғилади ва бунинг таъсирида 1912 йилда Туркиянинг пойтахти Истанбул шаҳрига ўқишга кетади. У ердаги ўқитувчилар семинарияси (билим юрти)га кириб ўқийди. Ўқиш давомида билим юрти ётоқхонасида яшайди, ўз қўл меҳнати ва айрим «Хайрия жамиятлари»нинг ёрдамида ўқишни давом эттиради, шу билан бирга 1915–1916 йилларда Истанбулдаги «Султония» мактабида дарс ҳам беради. Сўнг, 1918–1922 йилларда Истанбул университетининг

педагогика факультетида ўқийди. Айниқса, 1917 йил рус февраль инқилобидан бошлаб, то 1922 йилгача бўлган даврдаги дунёдаги янги ижтимоий-сиёсий ва маданий ўзгаришлар унинг фикрида ҳам бурилишлар насаиди, Туркиядаги атоқли педагоглар ва адиблар, адабиёт ва матбуот билан танишибгина қолмай, у ердан кўплаб янги китоблар, дарсликлар олиб қайтади, шу йиллар ичида Туркияда ўқиган туркистонлик ватандошлари Холид Саид Хўжаев, Мулла Бекжон Раҳмонов, Ёқуб Файзи, Миён Бузрук Солиҳов, Ғози Олим Юнусов, Аҳмад Ноим ва бошқалар билан танишиб, улар билан яқин мулоқотда бўлади. 1922 йилда Тошкентга қайтганда уни шаҳарнинг таниқли маориф ходимлари катта эҳтиром ва ҳурмат билан кутиб оладилар. Унинг келгуси педагогик фаолиятига катта умидлар боғлаб, Тошкентда Навоий номли эрлар билим юртининг ўқитувчиси ва мудир қилиб тайинлайдилар. Эсон афанди Мусаев уларнинг ўзига нисбатан билдирган бу ишонч ва ҳурматини оқлаш учун тарих, адабиёт бўйича хорижда ўқиб ортирган илғор билим, тажрибаларини талабаларга сингдиришга қаракат қила бошлайди. У шу даврда мазкур билим юртида таълим олаётган Ойбек, Миркарим Осим, Ҳомил Ёқубов, Субутой Долимов, Маҳмуд Ҳакимов ва бошқаларга ўзбек, турк классик ва замонавий адабиёти, тарихидан мароқли маърузалар қилади, айниқса, Навоий, Фузулий, Чўлпон, Абдулҳақ Ҳомид, Товфиқ Фикрат, Муҳаммад Амин Юрдақул асарларини, улар асарларидаги бадиий таъсир кучи ва маҳорат сирларини таҳлил ва тарғиб қилади. Талабаларда бу ижодкорлар асарларига нисбатан чексиз меҳр ва муҳаббат ҳисларини уйғота бошлайди. Унинг оқибатида унинг талабалари мазкур йилларда фақат Туркистон тарихи ва адабиётинигина эмас, унга тарихий урф-одати, тил ва дин жиҳа-

тидан яқин бўлган илғор турк адабиёти ва матбуотини ҳам севиб ўқийдиган бўла бошлайдилар. Бу даврда билим юртининг шуҳрати тобора кўтарилиб, у ерга республиканинг таниқли маориф ва маданият намоёндалари, ёзувчи ва шоирлари тез-тез ташриф буюриб, муаллимлар ва талабалар билан мулоқотда ҳам бўлиб турадилар.

Жумладан, билим юртида Саид Носир Миржалилов, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Вадуд Маҳмуд ва бошқалар бўладилар, талабалар билан мулоқот ва суҳбатлар уюштирилади, айниқса Чўлпон асарларининг чинакам мухлисларидан бўлган Ойбек каби талабаларнинг келгуси истиқболига катта ишонч ва умидлар билдирилади. Шу заминда Эсон афанди Мусаев мазкур билим юртида 20-йилларнинг ўрталаригача фидокорона ишлаб, катта обрў ва шуҳрат топади, битирувчиларнинг кузатиш кечасини ҳам тантанали ўтказиб, талабалар қалбида узоқ йиллар унутилмас таассурот қолдиради.

Лекин, шунга қарамасдан, 20-йилларнинг иккинчи ярмида бошланган эски жадид зиёлиларига қарши ғоявий-сиёсий кураш васвасалари оқибатида шу даврнинг энг илғор маърифатпарвар зиёлилари, шоир ва ёзувчилари Мунаввар қори Абдурашидхонов, Чўлпон, Абдулла Қодирий ва бошқалар қатори Шоҳид Эсон Мусаев ҳам матбуот саҳифаларида советларга қарши, пролетариат идеологиясига ёт, зарарли ғоявий унсур сифатида танқид қилина бошланди (масалан, Акмал Икромов. «Яна зиёлилар масаласи», «Қизил Ўзбекистон», 1926 йил 4 апрель, Зокирий Жўра. «Яна ўша зиёлилар тепасида», (Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ҳақида. «Қизил Ўзбекистон», 1926 йил, 20 июль, «Шоҳид Эсон тўғрисида» (Текшириш комиссиясининг материалларидан), «Қизил Ўзбекистон», 1925 йил, 8 декабрь), «Ўзбекистон маданий маориф қурултойи. Ўртоқ Ризаевнинг

маърузаси ҳақиқат-ҳақиқат бўлиб қолади» («Шоҳид Эсон масаласи», «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1926 йил, 7 февраль) ва бошқалар. 1927–1930 йилларда бундай фош қилиш васвасалари тобора кучая боради ва бунинг оқибатида 1929–30 йиллар ичида «Миллий истиқлолчилар»иши», «Наркомпрос иши», «Қосимовчилар иши» каби туҳмат – айблар билан республикамизнинг бир қанча маърифий, ҳуқуқий ва матбуот раҳна-молари – Мунаввар қори Абдурашид-хонов, Убайдулла Хўжаев, Саъдулла Қосимов, Маҳмуд Ҳодиев (Боту), Боис Қориев (Олтой) ва бошқалар ҳибсга олиниб, қамоқ ва сургун қилинади, отиб ташланади. 1927 йил Москвада яшаб ва ишлаб турган маърифатчи Лазиз Азиззода, 1928 йил 13 ноябрда Тошкентда Ҳожимурод Абдуллаев, Умар Мусаевлар билан бирга Наримонов номидаги билим юртининг собиқ мудир Шохид Эсон Мусаев ҳам ҳибсга олинади (қаранг: «Следственное дело по обвинению Исан Эфанди и другие». Архив КГБ при СМ УзССР, П-36230. Дело в 2-х томах, том I, стр. 260). Шохид Эсон Мусаевнинг қамоққа олинишида ОГПУ Шарқ бўлимининг бошлиғи Дьяков ва мазкур бўлим катта вакили Агидуллин айниқса жонбозлик кўрсатадилар. Шохид Эсон Мусаев қамоққа олинган куннинг эртасигаёқ (1928 йил 14 ноябрда) терговни ОГПУнинг баттол терговчиси, ўта айёр, собиқ чор офицери Агидуллин олиб боради. Агидуллин Шохид Эсон Мусаевдан бутун таржимаи ҳоли, Тошкентдан Истанбулга ўқишга кетиш сабаблари, у ердаги ўқиган мактаблари ва ўқитувчилари, Туркистондан борган талабалар билан алоқаси, Туркиядаги сиёсий партия ва воқеаларга муносабатидан тортиб, Тошкентга келгандан кейинги ишлари, бу ердаги давлат ва маориф кишилари билан муносабатига аниқловчи гаразли саволлар бера бошлайди. бундан ташқари тинтув

вақтида қўлга олинган хат ва расмлар, газета ва журналлар қандай бу ерларга келиб қолганлиги, унда нима учун сақланаётганлиги, буларнинг сабабларига аниқ жавоб беришни талаб қила бошлайди.

Унинг Туркияга ўқишга кетишига сабаблар, у ерда кечирган ҳаёти ва сиёсий воқеаларга муносабати, учратган кишилари ҳақидаги терговчи саволларига Эсон афанди Мусаев қуйидаги мазмунда жавоб қилади: «Мен Истанбулга ўз маълумотимни ошириш мақсадида ўз шахсий хоҳишим билан бордим. Ҳозир марҳум бўлган менинг собиқ ўқитувчим Одил қози ҳажга кетаётганда Истанбулда тўхтаб, у ердан «Педагогика анталогияси» номли журнал олиб келганлигини айтди, уни менга бериб эски таълим қолақлигини айтгач, янги усул мактаб очишни маслаҳат берди. Журнални ўқигач, менда Истанбулга бориб ўқиш ҳаваси туғилди ва мен у ерга кетиб, ўқитувчилар семинариясида унинг ётоқхонасида туриб, ўз меҳнатим ва баъзи бир «Хайрия жамиятлари» ёрдамида ўқидим. Бир йил ўқитувчилик ҳам қилдим. Мен ўқитувчилик қилган 1915–1916 йилларда Жаҳон уруши давом этаётган бўлиб, у ерда ҳарбий хизматга сафарбар этилдим ва таржимон бўлиб ишладим. Лекин касалланиб хастахонага тушдим. Сал кейинроқ Истанбул инглизлар томонидан эгаллангач, мен ўқитувчиликка қайтдим ва Истанбул университетига ўқишга кириб, уни 1922 йил тугатиб, Тошкентга келдим. У ерда бирорта сиёсий партияда иштирок этмадим. Боку орқали келаётганимда у ерда Холид Саид ишлаётган экан. У дастлаб Истанбул мадрасаларида, сўнгра университет қошидаги билим юртида ўқиди. (Мазкур архив, 262–263-бетлар). Мен Истанбулда бўлган вақтимда Туркистонда Қўқон мухторияти эълон қилинганлиги хабарини эшитдим... Мулла Бекжон Раҳмонов ҳам ўша вақтда мен билан туркларнинг Кавказ армияси таркибида Бокуда

бўлган эди. Кейинчалик у Хоразм Халқ Республикасининг айрим раҳбарлари билан келишолмай ҳибсга олинади ва кейинроқ Тошкентга келиб меникида яшай бошлайди. Юқорида тилга олинган Холид Саид ҳам кейинчалик Бакир Чўпонзода ва Исмоил Ҳикмат билан Тошкентда бўлди. Исмоил Ҳикматни мен бурун билмас эдим. Унинг асарларига қараганда у инсонпарвар, байналминалчи бўлиб, Туркиядаги «Танзиматчилар» ҳаракатининг тарафдори бўлади.

Истанбулда яшаган давримда мен ҳам, Мулла Бекжон Раҳмонов ва Холид Саид ҳам у ердаги «Иттиҳод ва тараққий» гашкилоти билан ҳеч қандай алоқада бўлмадик» (Мазкур архив, 270–271-бетлар).

Шундан кейин Эсон афанди Мусаев ГПУнинг Тошкентдаги авахтасига яна ташланиб, 10–11 кун қийноқ ва сиқув остига олинади. Ваниҳоят, 1928 йил 25 ноябрда яна терговга чақирилади. Бу сафар энди Агидуллин ундан хориждаги бошқа талабалар билан алоқалари, унинг уйдан тинтув вақтида қўлга олинган айрим хат ва расмлар ҳақида тушунтириш ва изоҳлар беришни талаб қила бошлайди. Терговчининг булар хусусидаги саволларига Эсон афанди Мусаев шундай дейди: «Расмдаги Мажиддин Аҳмедов, Ғани Қурбонов ва Ёқуб Файзи – буларнинг учови ҳам Истанбулдаги талабалар. Бу расмларни мен 1924 йил Ёқуб Файзи юборган хат орқали олган эдим. Ундан кейинги икки фотокарточка Аҳмад Ноимники бўлиб, унинг бири 1924 йил Берлинда олинган. Мен у билан Истанбулда бирга ўқиган эдим, у Бухорога мендан кейин келиб, сўнг Берлинга кетган. У менга юборган ушбу фотоси орқасига Берлиндан Абдуваҳоб Бурҳонов орқали менга бир хат ҳам юборганини ёзган экан.

Зиё Кўк Алпнинг расмини менга Ёқуб Файзи юборган эди. У инглизлар Истанбулга киргунларича университетда дарс берар эди. Ёқуб Файзи,

Ғани Қурбонов, Мажид Аҳмедовларнинг мендаги хатларига келсак, хатда Зиё Кўк Алп ва Мустафо Субҳийларнинг адресларини менга хабар қилинади. Хат 1924 йилда ёзилган эди. Мазкур шахслар мен у ерга борсам турар жой учун ёрдамлари кўзда тутилган эди. Аҳмад Ноимнинг кейинги хати ҳам менга Берлиндан юборилган эди. Аҳмад Ноим Истанбулда ўқиётган Афзал ва Мидхатлар ҳақида сўраган. Шунингдек, Саттор (Жаббор), Вали (Қаюм)лар ҳақида ҳам сўраган. Биринчи у билан адашмасам 1927 йил таътилга келганда гаплашган эдим. Вали Қаюм Навоий номидаги билим юртида мен мудир бўлгунга қадар ўқиди, у Германияга ўқишга кетиш олдида мен билан учрашиб, немис тилини билувчи ўқитувчи кераклигини сўради. Чўлпон ва Иброҳим афандиларнинг Москвадан менга юборган хатлари хусусида. Чўлпон хатда Москвада Ноим Саид билан бирга яшаб турган адресини кўрсатган. Мен Ноим Саид билан Қўқонда, Фарғонага саёҳатим даврида танишган эдим. У Шокир Сулаймон билан бирга ўқир эди, шекилли». (Мазкур архив, 299–303-бетлар).

Шундан кейин Шоҳид Эсон Мусаев яна авахтага ташланиб, у ерда бир ойдан кўпроқ азоб ва қийноққа дучор қилинади. 1929 йил 3 январда Агидуллин уни яна терговга чақиради. Бу сафар ҳам аввалги сўроқ даврида тугамай қолган ерларни аниқлаштира бошлайди. Уйи тинтув қилинган вақтда қўлга олинган айрим матбуот ва мактублар қандай келиб қолганлиги сўралади: «Тинтув вақтида менинг уйимдан чиққан «Ҳокимияти миллия» ва «Миллат» газеталарининг тўртта номерини менга 1927 йилда Москвадан Чўлпон юборган эди. Раҳмат Рафиқни Истанбулда билар эдим. Кейинчалик уни Тошкент ва Самарқандда учратдим. Унинг айтишига қараганда, Бухоро Халқ Республикасида ГПУнинг бошлиғи бўлган экан.

Кейинчалик мен матбуотдан унинг ерсув ислохотига қарши бўлганлиги ва бу ҳақда гапир-ганлиги ҳақида ўқидим. У совет ҳукуматига қарши эмас, ҳозир қаердадир банкда ишлар эмиш.

Ғози Олим Юнусов Давлат Илмий Кенгаши (ГУС) бўлимларининг мудирларидан бири. Менимча, у Чўлпонга қараганда совет ҳокимиятига яқин киши». (Мазкур архив, 128–129-бетлар).

Терговчи Агидуллин ва бошқа терговчилар Шоҳид Эсон Мусаевнинг айбловлари бўйича тергов ишhini фақат унинг ўзини қийнаб, сўроқ қилиш билан чегараланиб қолмай, унгача қамоққа олинган Ҳожимурод Абдуллаев ва Умар Мусаевлардан ҳам ёзма ва оғзаки кўрғазмалар тўплаб бора бошлайдилар. Жумладан, 1928 йил 20 августда қамоқдаги Умар Мусаев терговчилар тазйиқи ва талаби билан Ўрта Осиё сиёсий бошқарма идорасига Тошкент вилоят педбилим юрти ўқитувчиларининг талабаларга таъсири хусусида шундай ёзади: «Шоҳид Эсон ўз дарсларида кўпроқ Навоий ва Ғузудий асарларига тўхтар эди, баъзан эса турк шоирларидан Муҳаммад Аминбек ва Товфиқ Фикрат асарларидан ҳам мисоллар келтирарди. Шоҳид Эсон янги ўзбек адабиётини ўргатаётганда кўпинча Чўлпон асарларидан мисоллар келтирарди, унинг асарларини таҳлил қилиб келишга уйга вазифалар берарди». (Мазкур архив, 81–85-бетлар).

Терговчи Раҳимов орадан уч ойча кейин 1928 йил 17 декабрда САГУ ишчилар факультети талабаси, 1909 йилда туғилган наманганлик Иноғом Мўминовни гувоҳликка чақириб, Эсон афанди Мусаевда ўқиган йилларида унинг талабаларга дарс ўтиши ва сиёсий фикрлари қандай бўлганлигини сўрайди. Терговчига гувоҳ тариқасида у шундай жавоб қилади: «Эсон афандини мен муаллим сифатида биламан. Турк ижодкорларидан Товфиқ Фикрат ва бошқаларнинг

асарларидан парчалар ўқиганда, у киши шундай дердилар: Туркияда ҳар бир ёзувчи ёки шоир нимани хоҳласа шуни ёзаверади, у ерда бизга ўхшаб ижодкорга давлат томонидан ҳеч қандай босим йўқ. Масалан, бизнинг шоиримиз Чўлпон бўлса ўз ғоявий интилишлари ҳақида ёзганда, албатта, ташқи инқилобий шоирлар беришга мажбур бўлади. Эсон афанди кўп мисолларни Чўлпондан келтириб, унинг шеърлар тўпламига кирган «Сомон парча» шеърини ўқиб, таҳлил қилиб, шоир шеърда ўзининг ўзлик ҳолатини мустаҳкам сақлай олмай, муҳит оқими таъсири остида сомон парча каби оқиб бораётганини айтмоқчи бўлган, дерди» (Мазкур архив, 73–74-бетлар).

1928 йил 18, 20 декабрда терговчи Агидуллин Ойбек, Ҳомил Ёқубов ва Миркарим Осимлар билан Эсон афанди қўлида таҳсил кўрган САГУ талабаси ва муаллими Маҳмуд Ҳакимов (1904 йил)ни гувоҳ тариқасида терговга чақиради. Ундан Эсон афандининг Туркиядан Тошкентга келганидан бошлаб, у ўқиган билим юртидаги дарсларни ўтиш тартиби, совет ҳукуматига муносабати, уларга кўрсатган ғоявий таъсирлари ҳақида сўрай бошлайди. Маҳмуд Ҳакимов Эсон афандининг Истанбулдан ўқишни битириб, Тошкентга келганда бу ердаги маориф ва мактаб зиёлилари уни катта ҳурмат билан кутиб олишлари, билим юртидагина эмас, шаҳар маориф раҳбарияти ўртасида ҳам унинг обрўи тобора кўтарилиб борганини айтгач, дарс бераётганда нималарга эътибор берганлиги ва талабаларга ғоявий таъсири ҳақида тўхтаб шундай дейди: «Зиё Кўк Алп, Ризо Тавфиқ, Муҳаммад Аминбек асарларини системали равишда ўқишни ташкил қилиш орқали бизда туркизм ғояларини мустаҳкамлашга ҳаракат қиларди. Натижада, биз бемалол туркча гаплашадиган ва ўқийдиган бўлдик. У совет ҳокимияти ўлкада колониал сиёсатни олиб

бормоқда, Туркистон колониядир, бу ерда ўтказишган ер-сув ислоҳоти ҳам аслида советларнинг колониал сиёсати манфаатларига хизмат қилади. Совет ҳукумати Туркистонни бўлиб, парчалаб юборишни мақсад қилиб қўяди. Меҳнат аҳлининг ўзи ҳозир ерга муҳтож бўлиб турганда, марказдан бу ерларга кўплаб одамлар кўчириб келтирилиб жойлаштирилмоқда. Бу ерларда фабрикалар қурилгани билан у ерлардан икки юзлаб кишилар олиб келиниб, ушбу фабрикаларга жойлаштирилмоқда. Маҳаллий ерли аҳоли бўлса яна ўз фабрикаларида ишлашдан маҳрум бўлиб, ишсиз қолмоқда. Кўчирмачилик тўлқини Қозоғистонда бу ердагига қараганда ҳам кучлироқ давом этмоқда. У ерларда аҳоли яна ҳам қийин аҳволда қолмоқда. Ўзбеклар сургун қилиниб, уларнинг ерлари ҳам кўчириб келтирилганларга бўлиб берилмоқда». (Мазкур архив, 95–96-бетлар).

Хуллас, узоқ давом этган мазкур тергов, терговчиларнинг қийноқ ва тазйиқи остида тўпланган ҳар хил тўқиб-чатувлар асосида ОГПУнинг 1929 йил 1 март куни бўлиб ўтган махсус мажлиси қарори билан Шоҳид Эсон Мусаев 3 йил озодликдан маҳрум этилиб, узоқ Сибирга сургунга ҳукм қилинади. (Мазкур архив, 211-бет).

Бу суд ҳукмига қадар (1929 йил 12 февралда) Шоҳид Эсон Мусаевнинг кекса онаси Тошбиби ая Тўйчиева Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармасининг Ўрта Осиё бўйича ваколатхонаси вакили Бельский номига ариза ёзади. Аризада ая ўғли Шоҳид Эсон Мусаевнинг 1928 йил 13 ноябрда ўзи яшаб турган уйдан қамоққа олинганлиги, бунгача унинг Луначарскийдаги қишлоқ хўжалиги ўқув юртида муаллим бўлиб ишлаганлиги, уйини тинтув вақтида терговчиларнинг унинг шахсий кутубхонасидан 200 дан ортиқ ҳар хил китоб ва фоторасмлар олиб кетганликларини

кўрсатади. Шу билан бирга ўзининг ҳозир ниҳоятда кексайиб қолганлиги, ёш гўдаклар билан бирга боқувчисиз қолганлиги, унинг ушбу оғир аҳволини ҳисобга олиб, ўғли Шоҳид Эсон Мусаев ишини текшириб, уни қамоқдан бўшатишга ёрдам беришини ўтиниб сўрайди. (Мазкур архив, 195-бет).

Лекин, шунга қарамасдан, Шоҳид Эсон Мусаев иши қайта кўриб чиқилмайди ва аввалдан тўқилган туҳмат-«айблар» асосида бегуноҳ 3 йил қамоқ – сургунга ҳукм этилади. У узоқ Сибирда оғир меҳнат, совуқ қиш азоблари остида ит азобида яшайди. Ниҳоят жазо муддати тугаб, озиб-тўзиб, касал ҳолда Тошкентга қайтади, бироқ у бундан сўнг ҳам рўшнолик кўрмай, доимий таъқиб ва кузатув остида бўлади, ўз касби бўлган ўқитувчиликда ишлатилмайди, оддий кутубхоначи бўлиб, қўл учида кун кўради, бу ҳам етмагандай, 1937 йил СССР да бошланган янги катта катагон тўлқинида у яна ҳибсга олинади. Бу кўнгилсиз воқеа 1937 йил 7 августда рўй беради (Қаранг: Архив КГБ при СМ УзССР, П-23422, 1 бет).

Шоҳид Эсон Мусаевни қамоққа олиш ҳақидаги қарор 1937 йил 5 августда тайёрланиб, унга ўша вақтларда Ўзбекистон Ички Ишлар Халқ комиссари, Давлат Хавфсизлик хизмати катта майори Загвоздин «Тасдиқлайман» деган имзо чекади. Қарорда Шоҳид Эсон Мусаевга яна ҳам оғир айблар қўшиб-чатиб шундай ёзилади: «Город Ташкент, 1937 года, августа «5» дня, я, опер уполномоченный 4 отдела УГБ НКВД УзССР. Мл. лейтенант Гос. Безопасности – Маврин, рассмотрев материал на Шахид Исан Мусаева, 46 лет, узбек, б/п, преподаватель, работает в Ташкентской гор. библиотеке, высшее образование получил в Турции – и, найдя, что Мусаев изобличается в том, что, вступил в Турции в пантюркическую организацию, в Ташкенте являлся одним из руководителей к-р организации «Миллий иттиҳод». По заданию

организации создал к-р националистическую организацию молодёжи. Вступил в к-р пантюркистическую организацию и систематически проводил к-р агитации.

Имеет связь с англоразведкой, через англоагента Мусабаева.

Указанный преступления предусмотрены ст. ст. 66, ч. I и 67 УК УзССР, а потому

ПОСТАНОВИЛ:

Мусаева Шахид Исан привлечь к уголовной ответственности по признакам ст. ст. 66, ч. I и 67 УК УзССР, и мерой пресечения избрать содержание под стражей в ДПЗ НКВД УзССР.

Опер. упол. 4 отдела УГБ НКВД УзССР, мл. лейтенант г/б Маврин.

Пом. нач. 4 отдела УГБ НКВД УзССР лейт. Г/б Матвеев.

«Согласен»: начальник 4 отдела УГБ НКВД УзССР, лейт. г/б. Агабеков.

Арест. гр. Мусаева Шахид Исан санкционирую. Зам. Прокурор УзССР. 7 августа, 1937 г. (Архив КГБ при СМ УзССР, П-23422, стр. I).

Шундан кейин Шоҳид Эсон Мусаев бир ойдан кўпроқ Тошкентдаги НКВД қамоқхонасида қаттиқ қийноқ ва зуғумда ётади. Терговчи Маврин уни 1937 йил 27 сентябрда терговга чақириб, аввалдан тайёрлаб қўйилган юқоридаги айбларни фақат тасдиқловчи жавоблар қилишни талаб қилади, акс ҳолда, уни яна оғир қийноқ азоблари кутаётганини шаъма қилади. Усиз ҳам узоқ вақт захиндонда қийналиб кетган Эсон афанди энди терговчининг айбловчи саволларини фақат «тасдиқлаш»дан бошқа иложи қолмайди. Кўпини терговчининг ўзи тўқиб, баённомага киритади.

Савол: Терговда аниқ маълумки, сиз хориждан бир группа жосуслар билан бирга аксилинқилобий айғоқчилик ишлари олиб бориш мақсадида совет

территориясига ташланган экансиз. Буларни яшириб туришнинг фойдаси йўқ, сиз ўзингизнинг ушбу айғоқчилик фаолиятларингиз ҳақида батафсил кўргазма беринг.

Жавоб: Мен очиқ кўргазма бераман. 1917 йил Истанбул инглизлар томонидан босиб олинган вақтда мен билан ўзбек Холид Саид ҳам бирга эди (ҳозир у Боку университетининг профессоридир).

Шу вақт Холид Саид менга мени Туркия Мудофаа вазирлигининг махсус бўлими бошлиғи ёрдамчиси Шарифбей чақираётганини айтди. Мен Холид Саид билан Мудофаа вазирлигига бордим. Шарифбей бизни қабул қилиб, мен билан суҳбат асносида менинг миллатчилик эътиқодим ва Туркистон билан алоқамни аниқлагач, ҳарбий разведка билан ҳамкорлик қилишни таклиф қилди ва мен бу таклифни қабул қилдим.

1922 йилда мен Истанбулдан 11 та айғоқчилар билан бирга совет территориясига қуйидаги топшириқлар билан ташландим. Совет территорияси бўлган Туркистонга боргач, у ердаги миллатчиларнинг бошлиқлари ва миллатчилик ташкилотлари билан боғланиб, Туркистонда советларга қарши фаолиятларни жадаллаштиришга, айниқса, ўзбек зиёлилари орасида англо-фин тарғиботларини кучайтиришга ёрдамлашишни мақсад қилиб қўйилди. 1918 йилда Туркияга Ўзбекистондан Саид Носир Миржалилов келган эди. Шу вақтда Шарифбей мен билан бўлган суҳбатда Саид Носир Миржалиловнинг Туркистондаги миллий ташкилот номидан бу ерга келганлиги, совет ҳукуматига қарши курашда ёрдам беришимизни сўраганлигини айтиб, уни ўз ватани ва миллатига содиқ, ишчан бир киши эканини мақтади. У 1925 йилларда қамалиб, узоқ вақт ҳибсда бўлган. 1936 йилда сургундан келди, ҳозир у Тошкентда яшайпти.

1924 йилда Педагогика билим юртида ишлаган вақтимда ўзбек

галабалари ўртасида миллатчилик руҳидаги гуруҳ ташкил қилдим, унга 20 га яқин талабани жалб қилиб, советларга қарши бўлган ўзбек миллий буржуазия давлатини ўрнатишни мақсад қилиб қўйдим. Азиз Мақсудов, Миркарим Осимов, Ҳомил Ёқубов, Шамси Абдурахим, Шарафуддинов, Эминов Маннон, Темир Аълам ва бошқалар бор эдилар.

1928 йилда менинг миллатчилик фаолиятим очилиши хавфи туғила бошлагач, Халқ Маорифи комиссари Давлат Ризаевга, Ўзбекистон партия Марказий Комитети секретари Акмал Икромовга мени ўринсиз миллатчиликда айблашаётганларини ва шунинг учун мени Халқ Маорифи комиссарлиги қошидаги илмий кенгаш раиси ўринбосари вазифасидан олиб ташлашларини сўраб мурожаат қилдим. Акмал Икромов мени чақириб, суҳбат давомида менинг миллатчилик ишларим ва совет сиёсати билан келишолмаслигимдан хабардорлиги, лекин ишдан кетмаслигимни айтди, сизда ҳам, бизда ҳам камчиликлар бор, ҳар доим келишиб ишлаймиз, – деди ва ўз уйига келишни таклиф қилди, мен таклифни қабул қилдим, лекин қамалиб қолишим муносабати билан унинг уйига боролмай қолдим». (Архив КГБ при СМ УзССР, П-23422, стр. 7–8, 14, 19, 21).

Шундан кейин ора-чора бошқа чақирув, сўроқлар бўлиб, мазкур айблар тайёрланган баённомаларга мажбуран қўл қўйдириб олина боради. Ва, ниҳоят, 1938 йил 3 октябрда ўша даврда Ўзбекистон Ички Ишлар вазири бўлиб ишлаб турган Давлат Хавфсизлиги майори Апрессяннинг «Тасдиқлайман» имзоси билан у ҳақдаги айблов хулосалари чиқарилади. «В процессе следствия по делу контрреволюционной националистической организации, существовавшей в Узбекистане, ставшей целью свержение советской

власти, отторжение Узбекистана от СССР и создание буржуазного государства было установлено, что участникам названной организации являлся Мусаев Шахид Исан.

На основании этих данных Мусаев Шахид Исан 7 августа 1937 г. был арестован.

С 1932 г. состоял секретным агентом НКВД, был двурушником и свою шпионскую деятельность и участие в к-р организациям от органов НКВД скрыл.

Мусаев Шахид Исан подлежит суду Военной Коллегии Верховного суда СССР, с применением закон от 1 го декабря 1934 года.

Зам. нач. 4 отдела УГБ НКВД УзССР.

Ст. лейтенант г/Копосов.

«Согласен» начальник 4 отдела УГБ НКВД УзССР, лейт. г/б Агабеков (Мазкур архив, 68–69-бетлар).

Шундан кейин кўп ўтмай, 1938 йил 5 октябрда СССР Олий суди ҳарбий коллегиясининг Тошкентдаги кўчма ёпиқ мажлисида ўша вақтдаги кўпчилик ўзбек зиёлилари: Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва бошқалар қатори Шоҳид Эсон Мусаев ҳам судсиз олий жазо – отувга ҳукм қилинади. Лекин отув ҳукмдан кейин ижро этилиши ўрнига, у бир кун аввал, яъни, 1938 йил 4 октябрда гайриқонуний равишда ижро этилади. (Мазкур архив, 73–74-бетлар). Шундан сўнг узоқ йиллар унинг номи-нишони ҳам айтилмайди, ўлик-тириклигини ҳам ҳеч ким билмайди, уни суриштириш, номини тилга олиш ҳам хавфли бўлади, оиласи, бола-чақалари ҳам оғир таъқиб ва тазйиқларни, моддий ва маънавий хўрликларни бошидан кечирадилар. Фақат 50-йилларнинг ўрталаридан сўнггина унинг тақдири билан қизиқиш, суриштиришга имконият очилади. 1956 йил 18 декабрда Тошкентдаги Марв тор кўчасида яшаб турган унинг рафиқаси

Х.Ш.Тожирова Ўзбекистон ССР Давлат Хавфсизлиги бошқармасига ариза билан мурожаат қилади. Ҳануз унинг оиласи, бола-чақалари Шоҳид Эсон Мусаевнинг ўлими, тирик-лигидан беҳабар бўлиб, изтиробда яшаб келаётганликлари, унинг ишини қайта кўриб, оқланишига кўмак беришларини, бу оқлов қоғози унинг ўғлининг келгуси ҳаёти учун зарур-лигини айтади. Лекин унинг оқ-ланиши узоқ чўзилади, орада кўп одамлар яна гувоҳликка чақирилади, Шоҳид Эсон Мусаевнинг собиқ талабаларидан Ойбек ҳам гувоҳликка чақирилади, лекин оғир хасталиги туфайли боролмайди. (Мазкур архив, 93–94–бетлар). Ва ниҳоят, 1958 йил 6 февралдагина, қарийб бир йилдан ортиқ суриштирувдан сўнг унинг бегуноҳлиги аниқланиб, тамомила оқланганлиги хабар қилинади. (Мазкур архив, 100- ва орқа бетда).

Ҳақиқат нисбатан бўлса-да қарор топди, Шоҳид Эсон Мусаевнинг бегуноҳлиги аниқланиб, у расман оқланди. Лекин, шунга қарамасдан, қамалгач, унинг орқасида қолган рафиқаси, кекса онаси ва ёш гўдак-лари қанчалик маънавий ва моддий қийинчиликларни бошдан кечирма-дилар. Унинг яқин қариндошлари, билим юртида дарс берган шогирд-лари-чи? Шоҳид Эсон Мусаев қамал-гач, халқ душманининг рафиқаси ёки

боласи деб, ёки унинг ғоявий миллат-чилик фикрлари руҳида тарбияланган шогирдлари деб, қанчадан-қанча тавқи лаънат тамғаси босилмади, дейсиз?

Шукрлар бўлсинки, Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан кейин совет мустамлакачилиги даврида бегуноҳ қурбон бўлган кўплаб ватандошларимиз каби Шоҳид Эсон Мусаев ёди ҳам тамомила рўшноликка чиқа бошлади. Ўзбекистон маорифи, маданияти ва тарихига оид ишларда энди унинг номи фахр билан тилга олина бошланди. Бугина эмас, муҳ-тарам Президентимизнинг Фармони билан Юнусобод мавзеида ташкил қилинган Шаҳидлар хотираси му-зейида ўтмишда ватанимиз мустақил-лигини орзу қилган, бу йўлда фидойиларча кураш олиб борган ва шу туфайли ноҳақ қатлиом бўлиб кетган Мунаввар қори Абдурашид-хонов, Убайдулла Хўжаев, Саид Носир Миржалилов, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий каби қатор маърифат ва маданият арбоблари сингари унинг номи ҳам катта эҳтиром ва ҳурмат билан қайд қилингандир. Бугун Шоҳид Эсон Мусаевнинг номи фақат музейлардагина эмас, матбуот ва адабиётда, коллеж ва олий ўқув юрт-ларимиз ва маданиятнинг тарихига оид дарслик ва қўлланмаларда ҳам муносиб ўрин олиб бормоқда.

ЎЛИМГА ҒАФУР ҒУЛОМ АСОС СОЛГАН

ҲАЖВИЯЛАР

Саид Анвар

«СТОП, ТЎХТАЛСИН!»

– Сто-о-оп, тўх-тал-син!

Бу гапни қишлоғимиз бўйича рақат Ҳақберди ака ўхшатиб айтади. Айтганда ҳам, жуда кифтини келтириб, «сто-о-о-оп» дейди чўзиб, сўнг суқур нафас олиб, уни чиқаргач, «тўх-тал-син!» дейди. Аммо ҳар тимга, ҳар вақт ҳам айтавермайди.

Ўзи қўли гул уста. Ҳар қандай машинанинг у ёғидан кириб, бу ёғидан чиқади.

– Хў-ў-ўш, нима бўляпти? – деб ўрайди бош ва кўрсаткич бармоғи билан дўпписини бироз тепага сўтариб, қолган бармоқлари билан бошини қашлаганча.

Машинада борганимиздан кейин чиқарилади-да, бир иш билан келганимизни. Дардимизни айтамиз.

– Капотни очинг-чи!

Топширикни зумда бажарамиз. Уста акамиз гап-сўзсиз моторнинг у ёғидан ўтиб қарашади, бу ёғидан ўтиб қарашади... Остига ётиб олиб қарашади, ҳалақит бермай, «қўлимиздан келган

иш» – қозонга ўт қалаб, бирор овқат уннаймиз.

– Обобакир! – ярим соатлардан ўтиб, устанинг овози эшитилади. – Очиш керак!

– Очдик, ака, очдик! – Обобакир қошини учуриб, қўлидаги ароқ тўла пиёлага ишора қилади. – Келинг, устака!

Уста хиёл кулимсираб, ўчоқ бошига яқинлашади:

– Моторни деяпман.

– Моторниям очамиз, – Обобакир унга пиёла узатади. – Очилганидан олволайлик олдин!

– Об-бо! Шуна қиласизлар-да!

Овқат пишгунча машина, унга қўшилиб бошлар ҳам тузалади.

Ана шундагина ака:

– Сто-о-о-оп, тўх-тал-син! Энди турамиз, уйга боришам керак! – дейишади.

Янгиқўрғондан келар эканмиз, қишлоққа бурилганда шу сўзни эшитдик. Янглишмабмиз, Ҳақберди

ака поя ортаётган трактор томондан келарди.

– Хў-ў-ў-ўш, қайлардан сўрай-миз? – деди ака орқа ўриндикқа ўтираркан.

– Ўрмон том шувоқ қилаётган экан, ҳашарчиларга у, бу обкелаёт-гандик, – жавоб қилди Карим.

– Хмм... Божам тўй қилган экан, – ака қўлтиғидаги кўйлак тугилган «тўққиз» га ишора қилди, – ўшани ўтказиб келяпман. —Тўйам зўр бўлди-да, ўзиям. Катта-катта артисларни айтган экан, кенгаш куниёқ тўрттаси келиб олибди. Бири қўйиб, бири олади!..

Машина Ўрмоннинг эшиги олдига келиб тўхтади.

– Сто-о-оп, тўх-тал-син, демадим-ку! – Ҳақберди ака савол назари билан Каримга қаради. – Ҳайданг, уйга борамиз.

– Эрталабдан буён қайнаб ётибди, – Карим изоҳ берди, – ярим косадан шўрва ичамиз. Ҳашарчилар ҳам бегоналармас, ўзимизникилар...

– Бўмаса, уларга бир нарса обке-лишимиз керак эди-да.

– Ҳамма нарса бор, – Карим қўлидаги сўмкага ишора қилди. – Қани, ака!..

Шўрва тортилди. Аммо аканинг ичгани ичига тушмади.

– Каримжон, машинани чудинг, паваротдан балиқ олиб келамиз, ҳашарчиларга! Бунақа бўлмайди-да, энди! – деди дастурхонга фотиҳа қилиниши билан. – Юринг, Саитали.

Турдик.

– Олдин уйга ҳайдайсиз, – у қўли билан ишора қилди, – беш-ўн сўм олволайлик.

– Ака, пул бор... – Карим кўкра-гига уриб қўйди.

– У сизи чўнтагингиздаги пул-да! – деди ака кескин. – Менам уста-йўқлов қилишим керакми, йўқми? Кейин опангиз тўйга бориб, келганимни кўрсин, мана бу тугунчани бериб қўяй. Уч кун бўлди деяпман, уйдан чиқиб кетганимга...

Аканинг уйи томон бурилишимиз билан, буйруқ қилишди:

– Сто-о-о-о, тўх-тал-син! – Сўнг менга қараб: – Қани, Саитали, юрсинлар, – деди.

– Бошқа сафар...

– Ие, опангизни кўрмаганингизга неч ой бўлди? Бир оғиз ўтирибсизми, деб қўйсангиз хурсанд бўлиб қолади-ю!

Эътирозга хожат қолмади, кирдик. Опа акага тумтайиб бир қараб қўйди-да, мендан очиқ чеҳра билан хол-аҳвол сўрай кетди.

– Сто-о-о-оп, тўх-тал-син! – Ака мағрур туриб, бир қўли белда, иккинчисидаги тугунчани опага узатди. – Мана бунга олиб қўйинг, божам бериб юборди, тўйники табаррук! Э, божамга гап йўқ-да. Тўйидан бир кун илгари бориб қолибман. Олдин божам, мени кемайди деганмикан, ҳайрон бўлиб қараб қолди. Анчадан буён кўришмагандик-да! Кейин таниб, мени ўтқизгани жой тополмай қолди. Энди қўйлар сўйилган, ароқ сероб... Мени роса уч кун шунақанги меҳмон қилди, бўкиб қолаёздим!.. Машина олибди, уйларни ҳам боплаб тушлабди. Тўйга келган артисларни айтинг... Берган йигирма мингингизни ўшаларга қистириб юборибман! Пулдан опчикинг.

Опа лаб бурди. Сўнг сўради:

– Ўзи қайси божангизнинг тўйига бориб келяпсиз?

– Қайси божам бўларди, синглингиз Қулпинса теккан-у, Кенагасдаги Султоналига, ўшаникига-да!

– Божангизникига тўйга бормай сиз ўлинг, сиз ўлинг! – Опа қўлини силтаб, саннай кетди. – Синглим Қулпинса Султоналидан ажраб, бошқа эрга тегиб кетганига беш йил бўлдию!

Акамиз дўпписини кўтариб, бошини қашлаганча бир дам туриб қолди. Сўнг секин, ўзига гапиргандай, сўз қотди:

– Айтдим-а, тўйда сизларам, божамларам кўринмадинглар деб!

ҲАЙДАРЧИЛИК

Кападамиз. Халфана овқат қиялп-миз. Ҳайдар акам шўрванинг кўпигини оляпти, мен шолғом арчиш билан овра. Оқсоқолларимиз Ҳамроали билан Раҳмон акалар кечаги масалани бир ёқлик қилиш билан банд: қарта ўйнашяпти.

– Э, сен, – Раҳмон ака қартани чийлаб туриб, менга юзланди, – Ҳайдар ҳақида ёзсанг-чи, бутун бошли китоб бўлади.

– Ҳайдарнинг бошидан ўтганларини кино қилиш керак, юрган йўли комедия-да, комедия! – Ҳамроали ака уни қувватлади.

– Қулоқ солма, уларнинг гапига, қулоқ солма, – Ҳайдар ака чўмич билан ишора қилиб давом этди. – Гапиришаверади.

– Бу, – Раҳмон ака Ҳайдар акага ишора қилди, – бир вақтлар мактабда ҳайдовчиликдан дарс берарди. Ўқувчиларни машинасига чиқариб, «езда» қилдириб келибди. Кейин машинани тўхтатиб, капотини очиб, тушунтиришни бошлабди: «Мотори қизиб турганда радиаторнинг қопқоғини очиш мумкин эмас. Чунки бу пайтда суви қайнаган бўлади, мана бундай қилиб очиб юборсак...» деб туриб радиаторнинг қопқоғини бураб, очиб юборибди! Қайнаб турган сув осмонга қараб отилибди! Ўзи тепасида турмаганми, сув пешонасидан бошлаб, белигача куйдириб ташлабди!

Ҳамроали ака ҳоҳолади. Унга қўшилдим.

– Бекорчи гап, – Ҳайдар ака кескин эътироз билдирди. – Битта ўқувчим билмасдан очворганди.

– «Апаловка» ҳам бекор гапми? – Ҳамроали ака қошини маъноли учириб, гап бошлади. – Бир куни бу жуда астойдил, тахталарни опчиқволиб, ҳовлисининг этагида уннаб ётибди. «Мана шу ерга оғил солмоқчиман, бетон қуяман, апаловка қиялпман», деди. Бирпас қараб турдим. Навбат-

даги тахта қимирлаб, мих ўтавермади. «Орқасидан бирорга ёғоч тирагин, – дедим. – Қимирлаб тураверса мих ўтармиди ундан». «Э, ҳозир буни болаймиз!» деб тиззасининг кўзини тахтага тираб, теша билан ура кетди. Ҳарқалай мих қоқилди. «Ўтмайсан-а, ўтмайсан!» деб оёғини орқага олганди, тахта ҳам қўшилиб бирга кетяпти-да! Қарасам, тахтани тешиб чиққан мих тиззасининг кўзигача ўтиб кетган экан. Тешанинг зарби деб, билмабди-ей!

– Э-э-э! – Ҳайдар ака қўл силтади. – Тахтадан ўтган мих шимимга илиниб қолган экан.

– Ҳайдарчилик-да! – Раҳмон ака гапни илиб кетди. – Трактор минади, шолимнинг донини олиб келиб берди. Аммо сеткали бўлгани учун тепаси кесакига тегиб, прицеп дарвозадан сизмади. Кўчага тўкиб кетаверса, яна уни ичкарига ташиш – иш. «Нима қилсак экан?» деб турсам... «Кетмонни олиб чиқинг!» деб қолди. Олиб чиқдим. «Балон остини ковлаймиз», деди. «Одам юравериб, машина ўтавериб, заранг бўлиб кетган, бу ерни ковлаб бўладими?!» дедим. «Бўлади», деб қўлимдан кетмонни олди. Вей бало экан. Болта ўтмайдиган жойни кетмон билан ковлаб ташлади. Терга пишиб кетди ўзиям. Дарвозахонада чуқурлиги бир, эни бир ярим қаричлик ариқча пайдо бўлди.

Прицеп балонларни ариқчага мослаб юргизганди, ҳарқалай дарвозадан сизди. Шолини ҳовлига ағдарди! «Қойил!» дегандай унга бош бармоғимни кўрсатдим. Илжайиб кўз қисди. Тракторига газ берди ва... шолини тўкканда кўтарилган прицепини туширмасдан ўқдай отилиб кетди!... Дарвозани ҳам бирга кўчага олиб чиқиб кетди!

«Вей, ўзинг бир соат уннаб ковладинг, атай пасайтириб йўл қилдинг, дарвозани кўрмадингми?» дедим жаҳл билан. «Иш шошилинич эди-да, прицепни тушириш эсдан

чиқиб қолибди», дейди кулиб. Кейин «иши шошилинич» билан абеддан ярим кечагача дарвозани қайта қурдик.

– Бу Ташкендаям иш қилиб келибди-ю, атмайсанам, – Ҳамроали ака менга тикилди.

– Янгисими? Эшитайлик...

Ҳайдар акага қарадим.

– Унга қарама, бизга қара! – Раҳмон ака қўл силтади.

– Э, уни ёзиб бўлмайд.

– Ёзмасанг ҳам бизга айтавер!

– Тошкентга супурги сотгани борган экан. Супургиларни сотиб бўлгач, пулларини тахлаб, резинка билан боғлаб, шимларининг орқа чўнтагига солибди. Сироч акамни келибди. Хожатга киришибди. Орқа чўнтакдаги пул эсда йўқ... Бир нарса дуп этиб пастга тушгандан кейин, пул эсига тушибди.

Ўн минут ўтибди, ўн беш минут... Ярим соат ўтибди ҳам Ҳайдар акам чиқмасмиш-да. Қўзи энам ҳавотир олиб, «Ҳайдар, Ҳайдар!» деб эшигини тақиллатибди. «Ҳозир!» дебди.

Узун симга илиб оламан дермиш, ололмасмиш... Гугуртни чақиб ташлармиш... Симни туширгунча гугурт ўчиб қолармиш... Бу ёгда энам қўймасмиш: «Ҳайдар, бўлдингми? Нима қиляпсан ўзи?» «Ҳозир!» деб гугурт чақармиш, симни туширармиш...

Сирож акам ишдан келса, ҳовлиси тўла пул эмиш-да! Қўзларига ишонмабди. Пулларни ювиб, қурисин деб ёйиб, шамол учириб кетмасин деб устига биттадан тош бостириб чиққан экан.

– Э-э! – Ҳайдар ака шўрваннинг сувидан ҳўплаб, чўмични қозон четига қўйди. – Тузи яхши, – деди сўнг бизга юзланиб. – Аммо ҳали пишгани йўқ. Ярим соат қайнаб турсин, ун гача мен божамни келиб келаман.

– Шошма! – Раҳмон ака сигаретини чайнаб, ўрнидан турди. – Сени ярим соатинг уч соат бўлади... Ун гача қайнайвериш, шўрва тугайди.

– Э, ака, – Ҳайдар ака тушунтира кетди, – божамнинг электр аррасини

прицепга юклатиб қўйганман, эшикнинг оғзида турибди. Шундай тракторда бораман, прицепни улайман, гув бориб ташлаб келаман. Чичқонқишлоқ қочиб кетибдими!

– Э, бор! – Раҳмон ака сигаретини бурчакка отиб, жойига ўтирди.

– Эсон-омон бориб келсин-да, ишқилиб, – Ҳамроали ака бошини қимирлатиб қўйди.

– Битта ишқални бошламас бўлди – бу.

Қарта ўйин авжига чиқди. Қанча вақт ўтди, билмаймиз. Тракторнинг шовқини эшитилди.

– Келди, – деди Раҳмон ака деразага бўйлаб.

– Тез қайтвормиди? – Ҳамроали ака ажабланган бўлди.

– Ҳайдар-да бу, ҳайдади! Мингда юради-да!

Ҳайдар ака бегона йигит билан кириб келди.

– Тепага чиқаверинг, тепага чиқаверинг! – деди унга. Кейин бизга тушунтирган бўлди. – Божам, чичқонлик божам – Султонали...

– Ие! – Раҳмон ака ажабланди. – Сен буни келиб бормоқчийдингму?

– Султоналининг ўзи келиб қолган бўлса... – Ҳамроали ака фотиҳага қўл очди. – Қани, омин, тинчлик-омонлик бўлсин!

– Ғалати иш бўлди! – деб Ҳайдар ака «пиқ» этиб кулди.

– Нима иш бўлди?

– Э, қўяверингилар, – деб Ҳайдар ака қўл силтади. Шўрваннинг тузини кўраркан, яна хо-холаб кулиб юборди. Шўрваннинг сувига тикилиб, йўтала кетди.

– Гапир мундай, одамни илҳақ қилмасдан! – Ҳамроали ака қоғоғини уйди. – Ўзинг маза қилаверма, бизам кулайлик-да!

Ҳайдар ака дўпписини бошидан олиб, шолчага ташлаб, ёнига ўзи ўтирди.

– Ғалати иш бўлди, – Ҳайдар ака яна кулди. – Тракторнинг орқасини прицепга тўғрилаб турсам, уйдан

отин чиқиб қолди. «Прицепнинг эзигини солиб қўй», демоқчи эдим, «Ҳа, адаси, йўл бўлсин?» деб сўради. Божанинг аррасини обкегандигу, бориб берай, сўрайвериб эзиб юборди», дедим. «Унда жиндай шошмай турунг, хотин қошини учириб, кулимсиради, менам прицепингизга чиқиб олай, биз билан бориб ҳам синглимни ўраман, ҳам катайса қилиб келаман», деб уйга кириб кетди. Тезроқ чиқ, иш айнаб ётибди, деганимча қолдим. Хотин чиқди, газни босдим.

Божам яхши уйда экан.

– Бу ёғини сиз айтиб беринг! – у ултоналига қаради. – Мен гапирол-ай, кулиб юбораман.

– Эшикдан чиқишим билан, абинадан бошини чиқариб, салом йўқ, лик йўқ, «Кейин сўрашаверамиз, иш айнаб ётибди, бир-иккита қўшни-ардан чақиринг, арра туширишиб боришсин!» деди. Ҳайрон бўлиб олдим. «Нимага оғзингиз очилади, чақиринг қўшнилари!» деб дўқришга ўтди. «Арра қани?» секин сўрадим. «Ана, орқада, прицепда турибди!» деди. Орқасига қараб, ҳеч арасани кўрмадим. «Прицеп қани?»

деб сўрадим! «Нима бало, божа, мастмисиз?» деди. Кейин... Ҳайдар акам орқасига қаради-да, ранги ўчиб кетди. «Қани прицеп?» дедим. «Сиз прицепти қўйиб турунг-у, катайса қилиб келаман деб, чиқиб олганди, бизнинг хотин қани?» деди.

Хо-холошдик.

– Божам икковимиз ҳовлиқиб, тракторни юрган йўлимдан босдик, – Ҳайдар ака кулиб, ўзиники йўқдай, тиззамга шাপатилади. – Қишлоққа келсак, прицеп эшик оғзида қандай қўйган бўлсак, шундай турибди. Тепасида ясан-тусан қилиб, тугунча қучоқлаган опанг ўтирибди! «Ҳа, адаси, ҳай-ҳайлашимга қарамай, тракторингизни учириб кевордингиз. Ўтирибман энди, қачон катайса қилдираркан деб!» дейди. «Олдин қозигини солиб, тракторга улаб, кейин прицепга чиқсанг ўлармидинг!» дедим. Шўрвани ичволиб, кейин аррани ташлаб келармиз, деб божамни бошлаб келяпман.

– Бағи, Ҳайдарчилик-да, Ҳайдарчилик! Шўрвани қуй-э! – деди Раҳмон ака.

БИЗНИ ҲАММА ТАНИЙДИ

Маданиятнинг ҳисобчиси Мамадали билан ошхонада учрашиб қолдик. Ўғриси, ишдан кейин ўн грамм трволиш учун киргандим. Мамадали анчагина олиб қўйган экан.

– Э, шоир, шоир, – деди ўрнидан андираклаб турди.

Кўпчиликнинг диққатини тортмаслик учун, у томон юрдим.

– Бомилар, бомилар? – Мамадали кучоқ очди. Икки кун бурун учрашгандик, минг йил кўришмагандай юзимдан ўпди. – Оҳ-оҳ-оҳ! Асал, асал! Ўтирсинлар.

Ўтирдим.

– Бало кўрмайлик, кўчада ўлмайлик! – ҳисобчи юзига фотиҳа тортди. Кейин стаканида эллик граммча қолган арақни иккига бўлмоқчи бўлиб,

салфетка идишини олдига тортди. – Ўн граммдан, ўн грамм...

– Йў, йў!.. Ўзим олиб келаман, – деб ўрнимдан турдим.

Иккита «юз» олдим.

– Йўқ, йўқ, бу кўп, – Мамадали кўрсаткич бармоғини силтаб, бош чайқади. – Мен бўпқолдим.

– Кемага тушганнинг жони бир.

– Ҳе-ҳе, мен кемага эртароқ тушгандим-да! – у кулди. – Бўпти, майли, йигитнинг сўзи ўлгунча...

– Ароқнинг бўйни узилсин!

– Ҳат-тат! Янги гапу! Топасизларда аммо сиз шоирлар! Бу гап учун яна битгадан оламиз. Мен эрийман.

– Етарли бўлди.

– Йўқ! – Мамадали буфетчига юзланди. – Шурик, иккита юзтадан, –

у менга қаради. – Ҳозир опкелади, ҳаммаси танийди мени. Бизи қишлоқда юраверади деб ўйламанг. Анча-мунча таниш-билиш орттириб қўйганмиз. Буларнинг шепи бор, тилло одам! Қачон кўрса, қучоқлашиб кўришади. Парғонада буларнинг каттаси бор, оғайнимиз, билади-да шуни! Бозорком ҳам яхши одам, сўрашгани узокдан чопиб келади, машинада кетаётган бўлса, тўхтади...

– Ҳа, энди маданиятда ишлайсиз, кўпчиликнинг ичидасиз...

– Ҳў-ў, маладес, туври айтдингиз. Ҳаммасининг хизматини қиламиз-да.

– Турайлик энди, кун ҳам кеч бўляпти, машина кам, қишлоққа кетишимиз бор...

– Машина керакми сизга? Ҳозир телепон қилиб чақиртирайми, учиб келади, – Мамадали яна буфетчи томон бўйлади. – Ҳов, телепон борми?

– Қўйинг, овора қилманг, кетиб олармиз, турдик.

– Бўлди, шоир, аммо қишлоққа борганда давом эттирамиз.

Ниҳоят эшикка қараб юрдик. Аммо негадир Мамадали ортига қайтди.

– Бир минут, шоир, ремен олгандим, эсдан чиқибди, – у ичкарига кириб, қўлида қайиш билан қайтиб чиқди. – Қаранг, зўрми? Олти мингга олдим ўзиниям.

– Яхши.

– Шуни қўлда кўтариб юрмай, тақиб олақолай-а, бир ерда қолиб кетади, нима дедингиз?

У ременни силтади. Жавобимни кутмай, буфетчининг хонасига кириб кетди. Дам ўтмай қўлида эски қайиш билан чиқиб келди:

– Мана бўлди, эскисини мусирга ташлаймиз! Ё сизга берайми, шоир? Тақиб юрасиз...

– Йў, йў...

Ошхона ёнидаги бекатга ўтиб, машина кута бошладик.

– Ременни қисиброқ боғлаб олибман, сал бўшатмасам, белни еворди, – деб Мамадали қайишига ёпишди.

Кўзим олазарақ, ким келиб қолар экан дейман, Мамадали жаврашини қўймайди.

– Ҳозир келади, шоир, шошманг. Шошиб қаерга ҳам борардик. Ана, анови машина секинляпти, мени таниди, тўхтади.

Аммо машина секинлаб турди-да, илкис юриб кетди.

– Танимади! Аммо мен уни танидим, Султонали! – Мамадали машинани кўрсатди. – Каттахитойдан. Савдода ишлайди. Мени яхши танимади, бўлмаса тўхтарди. Ана, ана, бунисиям секинляпти, таниди шекилли...

Мамадали таъкидлагандай, машиналар негадир олдимизга келганда секинлаб, кейин тезлаб кета бошлади. Ҳайдовчилар ҳам худди кўришлари зарурдай, бизга тикилиб-тикилиб қарай бошлашди. Ҳатто орқада кетаётган хотин-халаж ажабланиб бизга боқишарди.

Мамадалининг оғзи тинмайди:

– Ана бу, Одилжон, Қовғалидан. Секинляптими, демак тўхтади. Зўр укамда бу!

Одилжон ҳам секинлади-ю, аммо тўхтамади. Унинг орқасидаги бизни қўли билан имлаб кўрсатаётган болаларга қараб, Мамажоннинг завқи келиб кетди:

– Одил танимади-ю, аммо ўғиллари таниди мени! Тўйида хизмат қилганмиз-да! Зўр ўғиллари бор, биттасининг оти Зуфар, иккинчиси Зафар!

Ниҳоят эскироқ бўлса-да, «Жигули» биздан сал ўтиб, тўхтади. Ҳайдовчиси машинадан тушиб, биз томон юрди.

– О, Олимбой, Олимбой! – Мамадали хитоб қилди. – Ўтиб кетганинда ҳам хафа бўлардим. Танидинг-а, мени!

– Танидим! – деди Мамажонинг қучоқ очиб турганига парво қилмай қўл силтаб.

– Опкетасанми, укажон!

– Опкетаман, аммо олдин шимни кўтариб олинг! – деди Олимбой ишора қилиб.

Қараб қотиб қолдим: Мамажоннинг
нги қайиш тақилган шими, илигида,
уфлисининг устида турибди!

Шундан буён мениям кўпчилик
ганийдиган бўлиб қолди.

СЎЛИМ

Хотинлар фронтида нималар
ўляпти, биродарлар? Буларни тартибга
тақирадиган, ҳеч бўлмаса икки оғиз
панду насихат билан ўзига келтириб
қўядиган инсофли борми, йўқми?

Мана, Носирхон сўлим дўстимиз
шдан келди. Йиқилмай, бир жойи
дашқа бўлмай, яна ўз оёғи билан!
Котин бўлса:

– Сизам уйим-жойим дейсизми,
йўқми? – деган дебоча билан сўз бош-
лаб, халқаро майдонларда рўй бераёт-
ган воқеалар, юртимизда амалга ошири-
лаётган ислохотлар ҳақида кенг тўх-
талиб, уйда уннинг тамом бўлганли-
гини гап орасида қистириб ўтди.
Қишлоқ чеккасида Мунавваржон ака
яхши ун сотаётганини таъкидлади.

Дўстимиз унинг маърузасини
тишини чўп билан ковлаганча гиринг
демай эшитди. Ҳатто яқин Шарқда
кечаётган воқеалар ҳақида нотўғри
позицияда туриб гапирганда ҳам,
жанглар мавзуси жангга уланиб
кетмасин деб сукут сақлади. Сўнг
сўзсиз велосипедини олиб, рулига
қопни ташлаб, эшик томон юрди.

Носирхон серулфат, жа мулоза-
матли йигит-да! Чойхона олдидан
салом бермай ўтиб кетолмади. Ўзлари
билан ўзлари бўлиб қолган улфатлари
алик олишмаганди, яна қайтиб ўтиб
салом берди. Улфатлари ҳам одам –
унга эътибор қаратишди.

– Олиб келасан-да ўша унни,
Мунаввар ўлиб қолгани йўқ. Олдин
мановини ол! – дея мурувват ҳам
қилишди.

Бу ёғига ўз-ўзидан гап қовушиб
кетди. Велосипедда юрмай, Камолид-
диннинг машинасида бориб, Мунаввар
аканикидан ун олиб келадиган

– Туманнинг марказида, катта
кўчада шимини ечиб турган одам бор
эди-ю, ўша кишининг шериги мана шу
акам бўладилар! – дейишади ҳалигача.

бўлишди. Шундай меҳрибончилик
бўлгач, пулнинг юзига қараш инсоф-
данми? Олишди, ичишди, велосипедни
машинага юклаб, йўлга тушишди.

Шу жойда жиндай англашил-
мовчилик бўлди: Камолиддин Мунав-
вар аканикига деб машинасини Носир-
хонникига ҳайдади. Натижада, андак-
кина пинакка кетиб қолган Носирхон
ўз уйини Мунаввар аканики деб
ўйлади. Ҳайдовчи:

– Носирхон, келдик! – деганди,
сесканиб уйғонди.

– Ҳозир, – деб машинадан тушди
ва ўз уйининг дарвозасини очиб,
чақира кетди: – Мунаввар ака, ҳов,
Мунаввар ака!

Хотини чиқиб келди.

– Ҳа, келдингизми, дадаси? – деди
кўзларини бор бўйича, оғзини ҳам шу
қатори очиб.

Дўстимиз хотинини ҳам, унинг
гапини ҳам яхши англамай, давом этди:

– Мунаввар акам борми? Ун керак
эди?

– Э, қанақа Мунаввар ака? Бу
ерда нима қилади у? – хотиннинг
бирдан жаҳли чиқди.

– Ҳа, бўлмаса бошқа куни
келарман, – дея дўстимиз ортига
бурилди.

– Уйга кириг-э! – хотин
ўдағайлади.

– Йўқ, мен эркаги йўқ уйга
кирмайман! – деб Носирхон ортига
қайтди.

Шу! Арзимаган воқеа, тўғрими?
Энди буни хотинлар бир дoston
қилишибди, бир дoston қилишибди –
қулочинг етмайди. Шуми инсоф,
шуми эрга бўлган ҳурмат?!

ЎҒРИЛАРУ ТЎҒРИЛАР

Чойхонада тарқалган хабардан ҳамма ҳангу манг бўлиб қолди: «Қўшни қишлоққа вилоятдан вакиллар келибди. Уйма-уй юриб электрдан фойдаланишнинг аҳволини текширишибди». Албатта:

– Ие! Шу кам эди! Оббо! – деди кўпчилик.

Бири-бирдан қизиқ хабарлар айтилган сайин, хитоблар ҳам ранг-баранглашиб борди.

– Текширувчилар кирса, Эгамназар «ун»нинг тегирмони гуриллармишу, акмо электр ҳисоблагичи пинак бузмай турганмиш. Обдон қовлаштиришса, Эгамназар тегирмонига ҳисоблагични айланиб ўтадиган сим улаб олган экан.

– Вой, муттаҳам-эй! Ўн кило буғдойдан бир кило ун олиб қолишни билади-ю, давлат билан тўғри ҳисоб-китоб қилишни билмас экан-да!

– Уста Ниёзматнинг арра-ю рандалари туну кун электр билан тирик. Аммо вакиллар ҳисоблаб кўришса, электрдан Ниёзмат эмас, давлат қарздор бўлиб чиқибди. Ниёзмат тушмагур ҳар куни ҳисоблагичини ортга қайтариб қўйишни қанда қилмас, кеча нафси ҳакалак отиб, икки кунлигини ортга қайтариб қўйган экан!

– Уста эмас, устамон бўлиб кетган экан-да! Вой, ўғри-ей! Эшик-дераза ясаб фойдасини кўрганингдан кейин, илектрнинг пулини тўлаб қўймайсанми, хумпар!

– Вакиллар Собир домланикида ҳайратдан ёқа ушлашибди: ҳамма электр асбоблари хизматда эмиш! Уйдаги жамики чироқлар, ҳатто дазмоллар, ёз бўлса-да, электр печкаларгача ёқиб қўйилганмиш. Қир машина-ю совитгичлар ишлаб турганмиш. Аммо уларда ювиш учун кир ёки совутиш учун масаллиқ йўқ эмиш! Челақларда, чойнақлардан сувлар қайнаб ётганмиш. Лекин домланинг ўғли чой дамлаш ўрнига, уларни тўкиб ташлаб, қайта совуқ сув қўйиб, яна қайнатаётганмиш. Электр ҳисоблагич эса, визиллаб ишлаётганмиш... Фақат тескарисига!

– Олий маълумотли, тушунган одамнинг қилган ишини қаранглар-а! Бекорга домланинг айтганини қил, қилганини қилма дейишмайди-да. Қип-қизил зарарқунанда экан-ку!

– Ҳаммасини жаримага тортишибди. Баъзиларининг ишини судга оширамиз дейишибди. Туман электр идорасида ишлайдиган битта-иккита чаққон ўртага тушиб, мурсоаи-

мадорага келтирмоқчи бўлибди. Вакиллар, «Бунақа бузғунчиликларнинг ўргатувчиси, раҳбари, раҳнамоси – сенсанлар! Сенларга аталган жазоларимиз ҳам бор!» деб уларни олди-ларига солиб қувлашибди.

Одамлар тарқала бошлашди. Айниқса, «Муттаҳам! Ўғри! Зараркунанда!» деб энг юқори пардаларда хитоб қилганлар, биринчилар қаторида уйлари томон юришди.

Ҳажвияга шу ерда нуқта қўйгандим, аммо асосий ҳангома кейин бўлибди. Расул ака уни завқ-шавққа тўлиб ҳикоя қилиб берди.

– Менам, сен айтган хитобчилар сафида бўлмасам-да, шум хабарни эшитгач, уйга қараб йўл олдим. Тўғри, ўғринча сим ўтказмаганман, ҳисоблагични тескари айлантирадиган одатим ҳам йўқ. Электр пулини вақтида тўлайман дейман, аммо уч ойдан буён ишлаб қўйган ойлигимни ололмайман. Ҳисоблагич бўлса, бундан беҳабар айланиб ётибди. Буни текширувчиларга тушунтириб бўлмаса. Нима қилиш керак? «Қарзингиз бор экан, пулини тўлаб қўйинг!» деб келган инспекторнинг чўнтагига бир-икки сўм тиқиб мослама қўйдириб олдим. Уни қўйсангиз ҳисоблагич ишлашдан тўхтайтиди, лекин чироқ ёниқ тураверади.

Уйга келсам, ҳовлида сокинлик: болалар мактабда, итим сўри остида пашша қўриш, хотин эса унинг устида хамир қориш билан банд.

Шитоб билан бориб, электр ҳисоблагичга ёпишганимни кўриб:

– Ҳа, тинчликми? – деб сўради хотинбой.

Мосламани олиб, чўнтакка яширдим-да, унинг тепасида пайдо бўлдим.

– Хамирингни ичкарида қори! – дедим ҳар сўзимни таъкидлаб. Хотин хамир юқи қўлининг орқаси билан иягини қашлаб, савол назари билан қараганди, давсм этдим. – Вилоятдан келиб электрни текшириб юришганмиш. Таниш-билиш, ошна-оғайни деган нарсаларга қарашмаяпти экан.

Қарзимиз кўп, чироқни узишади. Шунга, Одам атоси чақириб келса ҳам, овоз берма! Ҳеч ким йўқ экан, деб уйга киришмайди.

Хотинбойнинг «бўпти»сидан кўнглим тўлиб, кўча томон юрдим. Дарвозадан шундай ўтганимни биламан, қўшнинг уйдан чиқаётган икки бегона йигитга кўзим тушди. Нима қилиш керак? Шарт ортимга ўгирилдим: ўз дарвозамга юзма-юз бўлдим. Ортимдан келаётган йигитларнинг қадам товушини бир-икки санаган бўлдим-да, овозни баралла қўйиб, уйимни чақира кетдим:

– Расулжон ака! Ҳо-ов, Расулжон ака!

Йигитларнинг ортимда турганини сезиб, товушимни кўтардим:

– Расулжон ака-а-а! Ҳо-о-ов, Расулжон ака-а-а!

– Овоз беришмаяптими? – папка қўлтиқлаган йигит ёнимга келди.

– Уйда ҳеч ким йўқ шекилли, – жавоб қилдим пинак бузмай.

– Сал ичкарироққа кириб чақирайлик, – иккинчи йигит дарвозадан ўтмоқчи бўлди.

– Ҳай, ҳай, ҳай! Ити бор! – дедим унинг билагидан тутиб.

Шу пайтда сўрининг тагида чўзилиб ётган Бўрибосаримнинг эшикдан чиқишини, ё бир борагина «Вов!» деб қўйишини шундай истадим, шундай истадим, қўяверасиз! Отини айтиб чақирай десам, шарманда бўламан. Нима қилиш керак? Калламдан айланай, дарров маънили бир йўл-йўриқ ишлаб чиқарди. Йигитни ортимга суриб, аввалига:

– Ити эшакдай келади, кирсангиз ейди! – дедим. Сўнг дарвозага қараб, – Оти Бўрибоса-а-а-ар! – деб бақирдим.

Йигитлар эшикдан отилиб чиққан Бўрибосаржонимни кўрган ҳамона қочишни бошлаб юборишди. Уларнинг орқасидан менам чопдим, ортимиздан Бўрибосаржон! Хўжайиннинг ўйнашгиси келди деб ўйладими, ирғишлаб-ирғишлаб чопади, жонивор! Ўзим ҳам бир чопиш қилдим, йигитлар

ортимда колди. Шундай ўғирилсам, икковининг тили осилиб қолибди, аммо чопишдан заррача тўхташгани йўқ. Папкалари қўлтиқларидан тушиб, қоғозлари сочилиб кетдиам, парво қилмай югуришда давом этишди. Лекин чсйхона олдига келганда Бўрибосар йигитларни ҳам, мени ҳам

қувиб олдинга ўтиб кетди! Йигитлар елкаларидан нафас олишиб, оғиз ва кўзларини бор бўйича очганча жойларидан қотиб қолишди. Бўрибосаргинам эса, пойгада ғолиб чиққан соқовдай, думини ликиллатганча, чорраҳани гир айланиб, чопишни бошлади.

МЕҲМОНЛАР

Машинам свечасини ҳўлайдиган одат чиқарди. Свечаларни олиб, тозалаб, қайтариб ўрнига қўйиб турсам, Нўъмон ака келиб қолди.

Одам мавжудод оламининг сарвари ҳисобланади. Шу боисдан бўлса керак унинг асли-наслида ҳайвоний ҳислатлардан айримлари сақланган. Мол, қўй, эшак, илон, тулки, чўчка ва ҳоказо лақабларнинг ишлатилиши бунинг ёрқин исботи!

Нима деётгандим?

Ҳа, машинани ковлаб турсам, Нўъмон ака келиб қолди. У кишини «ҳўкиз» деб аташади. Балки бунга иккинчи пиёладан кейин ҳали боғдан, ҳали тоғдан оғзига келганини гапириб, мияни ачитиб юбориши, тўнтарилган шишалар сафи ортган сайин у кишининг ҳайвоний ҳислатлари намоён бўлиб, қутурган ҳўкиздай улфатларини тепиши, тишлаши, сузиши сабабдир.

Нима деётгандим?

Ҳа, машинани ковлаб турсам, ана шу Нўъмон ҳўкиз ака келиб қолди.

– Машинангни юргаз! – деди у. – Қизим тўй қияпти. Ҳўкизни олиб бориб, тўн кийиб, белбоғ боғлаб, зиёфатнинг қуюғини еб келамиз.

Энг ёмон кўрганим мана шунақа, рулда борадиган зиёфат! Ичолмайсан. Ичмаганичгдан кейин қатламани қуймоққа ўраб, асалга ботириб е – бари бир жойига тушмайди. Унинг устига менга хотинимнинг соғлиги керак. Кечаги куни ана шунақа қуруқ зиёфатдан келиб, шундай ёнига ётсам,

Расмларни
Ҳусан Содиқов чизган.

хотин вой-войлаганча, сакраб ўрнидан туриб кетди. «Ўл, эрингни ҳам танимай қолдингми?» дедим ҳайрон бўлиб. «Вой, сизмидингиз? Оғзингиздан ароқнинг ҳиди келмаганига сизни бегона эркак деб ўйлабман!» дейди. Қуруқ зиёфатга бориб, ичмай келиб, хотинбойни юрак ўйноғи қилиб қўйсам яхшими?

Нима деётгандим?

Ҳа, машинани ковлаб турсам, Нўъмон ҳўкиз, «Қизимнинг тўйига ҳўкиз олиб бориб, ҳўкиз меҳмон бўлиб қайтамиз», деб келиб қолди. Баҳона халтамни обдон ковлаштириб, суяги бутунроқ баҳона тополмадим. Хуллас, машинага ҳўкизни ордик. Бошқалар Жўравойнинг «Жигули»сига ўтирди.

Таъзияга одам айтиш, фотиҳага, касал-хонага бориб келиш бўлса, Жўравойнинг ё бензини бўлмайти, ё бирор муруввати ишламай қолади. Аммо тўй, зиёфат десалар учади. Машинасининг ҳужжатлари, Жўравойнинг эса, ҳайдовчилик гувоҳномаси йўқ. Тўкин дастурхон бўлгач, Жўравой қаёқдаги баҳоналарни рўқач қилармиди!? «Темирнинг ҳам пирлари бўлади. Қўни-қўшнининг ҳожатини чиқармасангиз, пирларнинг жаҳли чиқади, машинада кетаётиб бир балога йўлиқасиз!» деб ҳам қўяди Жўравойи тушмагур ўзини оқлаб.

Нима деётгандим?

Ҳа, ҳўкизни машинага ордик. Нўмон ака биқинимдан жой олди, йўлга тушдик.

– Қўрқмай ичаварасан, яқин жойку, – деди Нўмон ака осилган қовоқ-тумшуғимга қараб.

Сал кўнглим ёришди. Тўйхонага боргач эса, мезбонларнинг гап-сўзларидан яйраб кетдим:

– Келинглар, келинглар, ҳўкиз... меҳмонлар!

– Бир йўла пода бўлиб келиб-сизлар-да, хуш кўрдик.

– Энг катта ҳўкиз... меҳмон юқорига ўтсин!

– Тортинмасдан олишиб ўтиринглар, ҳўкиз... меҳмон акалар, бу нознеъматларнинг ҳаммаси сизларга аталган.

‘Зимдан Нўмон акага қарасам, аччиқланиш ўрнига лаб-лунжини йиғиштиролмай, кулиб турибди. Роса едик, ичдик, сарполар кийдик... Бир қоп гўштга айланган бош ҳўкиз меҳмон – Нўмон акани кабинага юклаб беришди, ортга қайтдик. Менам ичганману, аммо йўлни кўриб турибман. Бирорта гаи-паи тўхтатмаса бас, уйга етиб оламан.

ТАБИЪ

«Носир бува ўриқдан йиқилиб тушибди», деган гап жуда тез тарқалди. Қўни-қўшнилари, ўғил-қизлари, боринги, жамики қариндош-уруғлари тўпланди.

Носир бува етмишга кирганди. Уни устига ўриқдан ҳам йиқилиб тушди. Бу ёғи маълум-да.

Эркаклар бир-бирларига маъноли бош чайқашни, хотинлар мотамда кийиладиган уст-бошларини ҳозирлашни бошлашди. Бусиз мумкин эмас-да. Ахир ота етмишга кирган. Ўриқдан ҳам йиқилди. Сўрида инқиллашни ҳам жа ўрнига қўймоқда. Энди бу ёғи...

Фақат кампири – Чаман хола бепарво. Қариб мияси суюлиб қолганда, шу паллада сигирининг канасини териш билан овора! Эшиқдан ўртанчи ўғли – Акрамжон киргандагина у сал сергакланиб, жилмайганича бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

– Ота, ота, тузукмисиз? – Акрамжон отасининг тепасига бориб сўради.

– Иҳи! Иҳи! Иҳи! А-а-акрам, с-с-сенмисан? – бемор кўзини хиёл очди.

– Менман, ота, менман!

– Рози бўласан энди, – деб ота видолашгандай кўзини юмди.

– Э, қаёқдаги гаплар билан одамни қўрқитманг! – Акрамжон қўл силтади. – Ўриқдан йиқилганларнинг ҳаммаси ўлаверса – бу дунёда одам қолмасди!

– Сен олдин мен йиқилган жойни кўргин! – отанинг овози зардали, шу билан бирга дадилроқ янгради. Ҳатто қўли билан ўриқка имлади. – Ҳов, айридан йиқилдим.

– Э, у айри нима бўлибди! – Ўғил ўрик томон юриб, шартта айрига чиқди. – Шу ердан йиқилдингизми?

– Ҳа, ҳа.

– Бу ердан йиқилган одам ўлмайди.
– Ўлади!
– Ўладими? Бўлмаса менам ўзимни шу ердан ташлайман, ўламан, бир-галашиб кетамиз! Мана, қараб туринг! – деб Акрамжон ўзини ташламоқчи бўлди.

– Ҳай-ҳай-ҳай! – Носир бува қайдан ғайрат топди, ўмганини кўтариб, қўл силтай кетди. – Ўлмай-дикан, ўлмайдикан! Ташлама! Мана, мен ўлмадим-ку!

– Ўлмаса ҳам эт-бети лат ейди, ўн-ўн беш кун оҳ-воҳ қилиб, кўргани келганларнинг текин овқатини еб маза

қилиб ётади! Менам бекорчиман, ота, ҳасратлашиб ётамиз. Қараб туринг!

– Йў-йў-йўқ! Лат ҳам емас экан, мана! – бемор ўрнидан даст туриб кетди. – Қара, ҳаммаёғим соғу саломат. Туш!

Акрамжон ўрикдан тушди. Қўни-қўшнилари, ўғил-қизлари, қариндошлари қўл силташиб жўнашди. Чаман холанинг қўли эса, Акрамжоннинг елкасига келиб тушди.

– Акрам, яхшиям сен борсан, болам. Билардим, отанг ўлмасди. Аммо оҳ-воҳ қилиб ётиб оларди, уч ой касал боқардим.

